Ç. KIRÇAK MEŞRUTİYETTEN GÜNÜMÜZE GERİCİLİK

İMGE kitabevi

ÇAĞLAR KIRÇAK

MEŞRUTİYETTEN GÜNÜMÜZE GERİCİLİK

İMGE kitabevi

2. Baskı

Çağlar Kırçak, 1935 yılında İstanbul'da doğdu. İlk, orta ve yüksek öğrenimini Ankara'da tamamlayarak Ankara Tıp Fakültesi'ni bitirdi. Aynı fakültede nöroloji uzmanı oldu. Öğrencilik yıllarında Türkiye Tıp Talebeleri Birliği Genel Başkanlığında bulundu. 1969 yılında Diyarbakır Tıp Fakültesi Nöroloji Kliniği'nin ve 1978'de S.S.K. Ankara Meslek Hastalıkları Hastanesi'nin kuruluşunda görev aldı. Adı geçen hastanenin 1983'e değin başhekimliğini yaptı. Meslek yaşantısını Ankara Belediyesi Deri ve Zührevi Hastalıklar Hastanesi Başhekimi olarak sürdürüyor. Kırçak, çeşitli tıp dergilerinde yayımladığı bilimsel makalelerinin yanısıra *Türk Solu, Bilim ve Sanat, Son Reçete* gibi dergilerde siyasal ve sosyal içerikli yazılar yazdı. *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik* kitabının devamı niteliğinde olan *Türkiye'de Gericilik* adlı kitap yayınevimiz tarafından yayımlanmıştır.

Çağlar Kırçak

MEŞRUTİYETTEN GÜNÜMÜZE GERİCİLİK

İMGE kitabevi

İmge Kitabevi Yayınları: 87
1. Baskı: Bilar, Ekim 1989
2. Baskı: Mart 1994

Dizgi: İmge Ajans
Baskı ve Cilt: Zirve Ofset 229 66 84

ISBN 975-533-073-9

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650/ANKARA
Tel: 419 46 10 - 419 46 11 - 425 52 02
Faks: 425 65 32

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 9
BİRİNCİ MEŞRUTİYETE DOĞRU 15
Anayasacıların Gelişen Eylemleri 17
Midhat Paşa ve Birinci Meşrutiyet 19
Abdülhamid Dönemi 23
Jön Türkler Arasında Görüş Ayrılıkları 31
Rumeli'de Örgütlenmeler 34
Reval Görüşmesi 36
Abdülhamid Döneminde Düşün Alanı 39
İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ 47
31 Mart (13 Nisan) Olayı 50
31 Mart Olayında Yabancı Parmağı 60
İkinci Meşrutiyet Döneminde Basın ve İslâmcı Akımlar 64
İkinci Meşrutiyet'te Türkçülük ve Turancılık Akımları 85
Ziya Gökalp'in Turancılığı 107
Dünün ve Bugünün Türkçüleri 112
Turancılığın Babası Ziya Gökalp 113
SONUÇ 116
KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİ, DİRENİŞÇİLER VE İŞBİRLİKÇİLER 121
Emperyalizmin Hizmetinde Bir Parti: Hürriyet ve İtilaf Fırkası 128

Kürtçülüğe Evet, Bolşevikliğe Hayır 132
Dürrizade'nin İdam Fetvası 135
İngiliz Muhipleri Cemiyeti 138
Wilson Prensipleri Cemiyeti 143
Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul Basını 149
KURTULUŞ SAVAŞINDA AYAKLANMALAR 153
Anzavur Ayaklanması 156
Hilafet Ordusu 159
Düzce Ayaklanmaları 160
Yozgat, Yenihan, Boğazlıyan Ayaklanmaları 162
Konya Ayaklanması 165
Çerkez Ethem ve Yeşil Ordu 167
BİRİNCİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ 179
Büyük Millet Meclisi'nde Partiler ve Gruplar 184
Mustafa Kemal, Komünist Partisini
Niçin Kurdurdu 188
Önderlerin Yolları Ayrılıyor 195
Cumhuriyete Doğru 199
Saltanatsız Hilafet 204
Mustafa Kemal'in Milletvekilliği Sorunu 207
Halifenin Saltanat Düşleri 208
İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ 213
SONUÇ 217
CUMHURİYETİN İLK BAŞ AĞRILARI 225
Hilafet Kaldırılıyor 229
Hilafetin Kaldırılışına Tepkiler ve
Terakkiperver Partinin Kuruluşu 230
Şeyh Sait Ayaklanması 236
Şapka Reformu ve Tepkiler 245
**TEKKE VE ZAVİYELERİN KAPATILMASI,
MEZHEPLER VE TARİKATLAR** 249
Vehhâbîlik 251
Bahâîlik 253
Batınîlik 255
Dürzîlik 256
Nusayrîlik 257
Nakşibendlik 259

Süleymancılık 260
Ticanilik 262
İZMİR SUİKASTI 265
1927 C.H.P. KURULTAYI ve SONRASI 273
Harf Devrimi 274
SERBEST FIRKANIN DOĞUMU ve ÖLÜMÜ 279
Fethi Okyar'ın İzmir Gezisi 283
Menemen Olayı 291
CUMHURBAŞKANLIĞI KOLTUĞUNDA İNÖNÜ 295
Eski Dostlar Sahnede 298
Köy Enstitüleri ve Kravatlı Gericiler 300
Mahmut Makal Olayı 308
Toprak Reformu ve Milletvekili Ağalar 310
ÇOK PARTİLİ DÖNEME GEÇİŞ 317
Tan Olayı 321
Demokrat Parti Kuruluyor 325
Solcu Profesörler ve C.H.P. 330
Millet Partisi'nin Doğuşu 332
Genel Seçimlere Giden Yollar 336
Mareşal Çakmak'ın Ölümü ve Hortlayan İrtica 338
İktidar El Değiştiriyor 342
SONUÇ 345

GİRİŞ

Yirminci yüzyılın bitimine az bir zaman kaldı. Yirmibirinci yüzyıl, kapımızda... Köprüler kuruyor, barajlar açıyor, başları bulutlara değen gökdelenler yapıyoruz. Ne var ki, gerçek anlamıyla çağdaş bir ülke olabildik mi?...

Hayır, olamadık... 1980'lerin Türkiye'sinde kara güçler, topluma egemen olma savaşını giderek hızlanan bir etkenlikle sürdürüyorlar. Çağdaşlığın temel ögesi olan layiklik*, bağnazlığın karanlık kuyusuna gömülüyor. Bu, Türkiye'nin yıllardır çektiği ve dindiremediği baş ağrısıdır.

Evet yıllardır, özellikle Demokrat Parti'nin kuruluşundan bu yana çeşitli siyasal örgütler, gelecekteki güvencelerini halkın dinsel duygularını sömürmekte bulunarak, gericiliği siyasal felsefelerinin bayrağı haline getirdiler. Günümüzde de irili ufaklı sağcı kuruluşlar bu bayrağı olanca güçleriyle dalgalandırmaya çalışıyorlar... Taban tabana zıt ideolojiler olmalarına karşın, ulusçuluk giysisine bürünmüş bir ırkçılıkla, dinci çevrelerin "İslâm devleti" ülküsü, Cumhuriyet esaslarına ve layiklik ilkesine karşı aynı cephede birleşmiş görünüyor.

---

* Bilindiği gibi, layik sözcüğü, yazı dilimizde **laik** biçiminde de kullanılmaktadır. Türkçe'nin fonetiğine daha uygun olduğu görüşüyle, layik demeyi yeğliyorum.

Öte yandan 1960'lardan bugüne, kimi eksantrik ilericiler Atatürk devrimini yadsıyarak sosyalist düşüncenin pekişeceğini sandılar. Bu arada bir de, ortalığı "İslâm sosyalizmi" denen bir şizofreni dalgası sardı. Böylece soldan ve sağdan yola koyulan ilericilerle, dinci gericiler yürüdükleri dar sokakların kavşağında buluşup, elele Türkiye'yi bugünlere ulaştırdılar.

Bu çelişki kimlerin işine yaradı?... Bu çelişki, dış ve iç kapitalist çevrelerin işine yaradı... Sömürücülerin ekmeğine yağ sürüldü. Şimdi gericiler, kapitalizmin kanatları altında eylemlerinin doruğuna tırmanmaya çalışıyorlar.

Kimi çevreler ise tehlikenin önemine çeyrek yüzyıl önce parmak basıyorlardı. Örneğin, Fethi Naci, Mayıs 1965'te şunları söylüyordu: *"Emperyalizm az gelişmiş ülkelere sermaye ihraç eder, yardım ihraç eder, kalkınma yöntemi ve uzman ihraç eder. Ama zamanı gelip de bu ülkelerin yurtseverleri, emperyalizmin karşısına dikildiğinde ihraç edilen tek emperyalist meta karşı devrimdir"*[1].

Prof. Berkes ise *"ırkçılık, dincilik, şeriatçılık, mukaddesatçılık gibi şeylere dayandırılmak istenen bir milliyetçilik Türk geleneklerinden yalnız farklı değil, onlara tam anlamıyla karşıttır ve kökü dışarda ideolojilerin modasına kapılarak yayılmış Türk düşmanlığı düşünceleridir"* diyordu[2].

Aynı yıllarda Prof. Soysal'ın konuya yaklaşımı oldukça çarpıcıdır. Soysal, *"Türkiye'nin, kompradorluğun en pis ve alçakça oyunlarından birine âlet edilmek istendiğini"* söylüyor ve şöyle devam ediyordu: *"Bugünlerde dinsel inanç ayrılığı gözetmeksizin kendi ülkesini ve kendi halkını seven bütün Türkleri bu*

---

1 **Fethi Naci: Emperyalizmin İhraç Metaı: Karşı Devrim.** Yön Dergisi, sayı 111, s. 5 (1965).

2 **Berkes, Niyazi: Batıcılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler.** Yön Dergisi, sayı 107, s. 11 (1965).

oyuna karşı uyarmak her aklı başında insanın görevi olmalı. Sahte milliyetçilik sloganlarıyla bezenen komprador dinciliğinin korumaya yöneldiği şey ne ulusal değerlerdir, ne de dinsel duygular. Belki de kampanyayı körükleyenlerin bile fark edemedikleri asıl amaç bu ülkenin halkını biraz daha soymaktır... Din tartışmalarını kışkırtıp, dinsel duyguları körükleyerek halkı bölmek, arkasından da maden, petrol, ulusal sanayi konularında ekonomik bağımsızlık savaşı veren düşünürleri, yazarları, öğrencileri, dürüst yöneticileri ve uyanık politikacıları kutsal inançlar uğruna susturulması gereken hedefler gibi göstermek: Kompradorların elinde kalan tek silah bu... Tıpkı, Vahdettin'in İngilizlere hoş görünmek için Mustafa Kemal üzerine softa orduları salması gibi"[3].

Doğan Avcıoğlu, bundan çeyrek yüzyıl önce, *"Atatürk ilkelerine bağlılıkları gardrop değiştirmekten öteye gitmeyen ve Atatürkçü olmadıkları yavaş yavaş anlaşılmaya başlayan smokinli gericilerden"* söz ederken ne kadar haklıydı[4]. Avcıoğlu'nun haklılığı bugün daha da somut biçimde ortaya çıkıyor. İktidara oynayan sağ partiler, *muhafazakâr* olduklarını açıkça söyledikleri halde, Atatürkçü, çağdaş ve sosyal adaletçi olduklarını da sıkılmadan ileri sürebiliyorlar[5].

İşte yıllardır izlenen bu politikalar sonucunda irtica, günümüz Türkiye'sinde, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana görülmemiş boyutlara erişen bir sorun haline geldi. Yüzlerce yıl önceki Türk budun ve devletleri bile böylesine bir *"mistik paranoya"* tablosu çizmediler.

Türkler, İslâmiyetten önce teokratik bir toplum düzeninin dışında yaşadılar. Osmanlılar döneminde ise din adamları, İslâmiyetin bekçisi, koruyucusu ol-

---

3 **Soysal, Mümtaz: Komprador Dinciliği.** Yön Dergisi, sayı 149, s. 3 (1966).

4 **Avcıoğlu, Doğan: 1965 Yılında Atatürkçülük.** Yön Dergisi, sayı 137, s. 3 (1965).

5 **Cumhuriyet Gazetesi: DYP'nin Gövde Gösterisi.** 12.2.1987.

dukları inancını içlerinde yaşatmakla birlikte hiçbir zaman kendi başlarına yetki sahibi olamadılar. Dinsel yetkiler, kendilerine ancak devlet yöneticilerince verildi[6]. İslâm hukuku, şeriat, fakihler (İslâm hukuku bilginleri) ve kadılar devlet yönetiminin buyruğu altındaydılar. Bu nedenledir ki Osmanlı padişahları, kardeşlerini, oğullarını öldürtmek istediklerinde diledikleri zaman şeyhülislâmlardan fetva alabildiler[7] Yüzyıllarca *"halife padişah"* rejiminin koyu bağnazlığında yaşayan Osmanlı devleti günü gelince de yıkıldı gitti.

Bugünün dincileri ise Osmanlı rejimini bile aşarak, tam anlamıyla katı bir teokratik devlet kurmak ve Türkiye'yi ortaçağın karanlıklarına çekmek istiyorlar. Örneğin, Batı Almanya'da örgütlenen gericilerin önderi bir eski Adana müftüsü, Bochum kentindeki Eyüp Sultan camisinde yapılan toplantıda, *"İslâm inkılâbı"* olarak adlandırdığı İslâm devletinin kurulmasından sonra, Türkiye'nin ulusal sınırlarının kaldırılacağını ve tüm İslâm ülkeleri arasında birlik doğacağını söyleyebiliyor[8].

★ ★ ★

Meşrutiyetten günümüze değin süregelen gerici akımların anlatımına girmeden önce, bir noktayı vurgulamakta yarar vardır:

Yüzyıllık bir dönem içinde Türkiye, iki kuşağın savaşımını yaşadı. Bunlardan ilki, aralarındaki düşünce sistemlerinin farklılıklarına karşın, Genç Osmanlılar'dan başlayıp Jön Türkler'e, İttihat ve Terakki Fırkası'na, Müdafaa-i Hukuk derneklerine, Cumhuriyet Halk Partisi'ne ve günümüzdeki orta sol partilere değin uzanan kuşaktır. Abdülaziz ve Abdülhamid'in yardakçılarından, İttihad-ı Muhammedi Fırkası'na, Hürriyet ve İtilaf'a, Terakkiperver Fırka'ya,

---

6 **Berkes, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 23 (1973).
7 **Aydemir, Şevket Süreyya: Tek Adam**, Cilt 3, s. 175 (1965).
8 **Cumhuriyet Gazetesi:** 10.2.1987.

Demokrat Parti'ye ve bu partinin kalıntıları olan bugünkü sağ partilere ulaşan bir zincirin halkaları da ikinci kuşağı oluşturur. Bu iki kuşağın kavgası günümüzde de bitmedi. Üstelik ikinci kuşak, etkinliğini olanca ağırlığıyla sürdürüyor...

Şimdi, 19. yüzyıla, meşrutiyet yıllarına dönerek, Cumhuriyet'e değin geçirilen dönemi özetlemeye çalışalım.

BİRİNCİ MEŞRUTİYETE DOĞRU

Osmanlı Devleti'nde anayasaya yöneliş ve ülkede anayasacı akımların doğması "Yeni Osmanlılar" örgütünün kurulmasıyla başlamıştır denilebilir. Tanzimatın getirdiği yenilikleri yeterli bulmayan kimi aydın yazar ve subaylar Yeni Osmanlılar adı altında yürütülen bir eylemle, daha geniş bir özgürlük ortamının yaratılmasını ve meşrutiyet rejimine geçilmesini istiyorlardı.

Yeni Osmanlılar (bir diğer adıyla Genç Osmanlılar) akımı olumlu ve olumsuz yönleriyle çok tartışılmıştır. Kendi aralarında tutarlı olmayışları, ideolojiden yoksun bulunmaları ve İslâmcı görüşleri yüzünden çok eleştirilmişlerdir. Ancak, bu hareketin, padişah istibdadına karşı anayasacı görüşü savunması nedeniyle, daha sonraki dönemlerde görülecek ilerici eylemlerin çekirdeğini oluşturduğu da yadsınamaz.

Kimi tarihçi ve yazarlar Yeni Osmanlılar'a "Jön Türkler" adını da verirler. Abdülaziz'in padişahlığını sürdürdüğü 1860'lı yıllardan, Abdülhamid'in ikinci meşrutiyeti ilân etmek zorunda kaldığı güne değin geçen dönem içinde padişah istibdadına karşı savaşım veren tüm Osmanlı aydınlarına "Jön Türk" demek bir gelenek haline gelmiştir. Oysa, Abdülaziz rejimine

yönelik bir eylem içinde olan ve Osmanlı Devleti'ni meşruti bir yapıya ulaştırmak isteyen Yeni Osmanlılar I. Meşrutiyet'in hazırlayıcısı olmuşlar ve Yeni Osmanlılar akımından etkilenen[9] Jön Türkler ise yıllarca Abdülhamid'le savaşarak II. Meşrutiyet'in gerçekleşmesini sağlamışlardır[10].

Yeni Osmanlılar örgütünün kurucuları Namık Kemal, Suphi Paşazade Ayetullah, Kayazade Reşad, reji komiseri Nuri ve Sağır Ahmet Bey'in oğlu Mehmet Beyler'di. Hareket, Şinasi'nin başında bulunduğu *"Tasvir-i Efkâr"* gazetesinden güç alıyordu[11]. Kurucuların yanısıra örgütün en güçlü adları, Ziya Paşa, Ebuzziya Tevfik, *"Mir'at"* dergisi sahibi Refik, *"Muhbir"* gazetesinden Ali Suavi, Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa ve *"Tercüman-ı Ahvâl"* gazetesini çıkaran Agâh Efendi'ydi. Derneğin düşünsel liderliğini Şinasi, eylemsel liderliğini Mehmet Bey yapıyordu. Şinasi'nin Avrupa'ya gidişinden sonra düşünsel liderliğe Namık Kemal getirildi.

Prof. Berkes Yeni Osmanlılar'ı irdelerken, *"Yeni Osmanlıların devrimci, uluscu olmadıklarını"* ileri sürer ve *"layikliğin, ulusçuluğun asıl öncüsü Şinasi'dir; Namık Kemal de bunların ikisi de yoktur. Şinasi'nin gerçek Jön olmasına karşılık Namık Kemal Yeni Osmanlı'dır"* der[12]. Recai Okandan ise bu örgüt temsilcilerinin, *"orijinal bir politik görüşün değil, 18. yüzyıl Avrupası'nın liberal anlayışının sözcülüğünü yaptıklarını"* söyler[13].

Yeni Osmanlılar akımının 1789 Fransız burjuva devriminin etkisi altında geliştiği söylenebilir. Ne var ki, Fransız devrimi sosyo-ekonomik nedenlerden

---

9 **Kongar, Emre: Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, s. 79 (1979).
10 **Sencer, Muzaffer: Dinin TürkToplumuna Etkileri**, s. 113 (1968).
11 **Cezar, Mustafa: Yeni Osmanlılar**, ResimliTarih Mecmuası, sayı 18, s. 790 (1951).
12 **Berkes, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 252-54 (1973).
13 **Okandan, Recai: Amme Hukukumuzun Ana Hatları**, s. 119 (1957).

kaynaklanan bir halk hareketi niteliğini taşıyordu. Yeni Osmanlılar akımı ise aydınlar arasında oluşan ve halktan kopuk bir eylemdi. Onlar, devletin yönetim biçimini değiştirmekle her sorunun çözülebileceğini sanıyorlardı. Oysa Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapısı Batı Avrupa'nın sosyo-ekonomik yapısından farklıydı ve Osmanlı, Batı Avrupa'nın geçirdiği yapısal değişimleri henüz geçirmemişti[14]. Üstelik akım, anayasacılık gibi ilerici ve İslâmcılık gibi tutucu ögeleri birlikte taşıyordu. Nitekim halktan kopuk bir biçimde aydınlar eliyle yürütülen ve bir ideolojiye sahip olmayan bu eylem Abdülaziz'i tahtından indiren bir darbe olmaktan öteye geçememiş ancak, bu darbe I. Meşrutiyet'in kurulmasında en önemli adım olmuştur[15].

Anayasacıların Gelişen Eylemleri

Yeni Osmanlılar Derneği 1865 yılında kuruldu. Ne var ki, bir-iki yıl içinde dernek üyeleri arasında görüş ayrılıkları belirdi. İstibdada karşı düşünce eyleminden yana olanlarla, silahla savaşmayı önerenler arasında gerginlikler oluşmaya başladı. Bu arada anayasacı görüşlerden rahatsız olmaya başlayan Saray, dernek üyelerini adım adım izliyordu. Gelişen olaylar kimi üyelerin Avrupa'ya kaçmasına neden oldu. Daha önce Türkiye'yi terketmiş olan Mısır Prensi Mustafa Fazıl Paşa'nın parasal desteği ile Yeni Osmanlılar, eylemlerini Avrupa'da sürdürdüler.

Mustafa Fazıl Paşa Yeni Osmanlılar'ın önde gelen kişilerindendi. Bir anayasa savunucusuydu. Ancak, kişisel kimi sorunlarının anayasacı yönüne ağır bastığı ve bu nedenle meşrutiyet yanlısı gençlere parasal

14 **Kongar Emre: Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, s. 78-79 (1979).
15 **Kuran, Ahmet Bedevi: İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler.** s. 14 (1945).

yardımda bulunduğu unutulmamalıdır.

Mustafa Fazıl'ın en önemli sorunu Mısır Hidivliği'nin verasetine ilişkindi. O zaman Mısır Hidivliği'nde Mustafa Fazıl Paşa'nın ağabeyi İsmail Paşa bulunuyordu. 1841 fermanına göre İsmail Paşa'dan sonra hidivlik Paşa'nın oğluna değil, hanedanın en büyük oğlu olan kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'ya geçecekti. İsmail Paşa fermanın değiştirilmesi için İstanbul'a başvurdu. Âli ve Fuat Paşalar İsmail Paşa'nın önerisine karşıydılar. Ancak Abdülaziz İsmail Paşa'nın yanında tavır aldı. Bu olaydan sonra Mustafa Fazıl amansız bir Abdülaziz düşmanı kesildi.

Mustafa Fazıl Paşa'nın "Abdülaziz istibdadına karşı yurt dışında savaşım verilmesi" çağrısı üzerine Namık Kemal ve Ziya Paşa gizlice Paris'e hareket ettiler. Reşad, Ali Suavi, Mehmet, Nuri ve Agâh Efendi de aynı yolun yolcularıydı. Bu gruba Paris'te Osmanlı Büyük Elçiliği memurlarından Kânî Paşazade Rıfat da katıldı.

Yeni Osmanlıların Avrupa'da etkin bir eyleme geçebilmeleri için yayın organlarına gereksinimleri vardı. Mustafa Fazıl Paşa'nın yarattığı parasal olanaklarla bu sorun da çözümlendi. Ali Suavi daha önce İstanbul'da yayınlamakta olduğu "Muhbir" gazetesini Londra'da 31 Ağustos 1867'de yeniden çıkarmaya başladı. Muhbir'in ilk sayısının başlığı altında şu cümle göze çarpıyordu: *"Muhbir, doğru söylemenin yasak olmadığı bir ülke bulur, gene çıkar"*. Namık Kemal ve Ziya Paşa da 29 Haziran 1868'de *Hürriyet* gazetesini Paris'te yayınlamaya başladılar. *Hürriyet*, Yeni Osmanlılar'ın yayın organı oldu.

Yeni Osmanlılar Avrupa'da, Abdülaziz rejimine karşı eylemlerini yoğun biçimde sürdürürlerken beklenmedik bir olay gündeme geldi: Mustafa Fazıl Paşa Abdülaziz'le uzlaşarak İstanbul'a döndü. Mustafa Fazıl'ın parasal yardımları el altından kısa bir süre daha devam ettiyse de, giderek büyük bir para sıkıntısı

içinde kalındı. Ayrıca aralarındaki düşünsel ayrılıklar her geçen gün biraz daha artıyordu. Sonunda küçük gruplar halinde birbirlerinden ayrıldılar ve ülkelerine dönmeye başladılar. İşte tam bu dönemde meşrutiyete ilişkin umutlarını yeniden canlandıracak bir kıvılcımın parladığını gördüler: Abdülaziz, 31 Temmuz 1872'de Midhat Paşa'yı sadrazamlığa getirmişti.

Midhat Paşa ve Birinci Meşrutiyet

Midhat Paşa'nın ilk sadrazamlığı seksen gün sürmüştür. Sadarete gelir gelmez, daha önceki politikaların yarattığı kırgınlıkları gidermek için sürgündeki devlet adamlarının bağışlanmalarına ilişkin bir ferman yayınlatan Midhat Paşa, saray giderlerinde kullanılan dış borçlar konusuna eğilince 19 Ekim 1872'de azledildi. Kısa bir süre sonra 1873 yılı başında adalet bakanı oldu. Ancak, yasal düzenlemelerle ilgilenmesi ve bir "mebuslar meclisi" açılmasının gerekliliğini ileri süren bir önerge hazırlaması Abdülaziz'i öfkelendirdi ve görevinden alınarak Selanik'e vali olarak gönderildi.

Tüm bu olayların akışı içinde Midhat Paşa'nın Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlılar'la meşrutiyete ilişkin düşünce ve eylem birliği devam ediyordu. Sivil ve asker, Osmanlı aydınları, Abdülaziz'i tahttan indirmenin ve yerine meşrutiyet yanlısı olduğuna inandıkları Veliaht Murat Efendi'yi geçirmenin hazırlıkları içindeydiler. Midhat Paşa'nın Selanik valiliği de üç ay sürdü. Azlinden 1875 yılına kadar aktif bir görev almadı. Ancak, Rumeli'de, özellikle Hersek'te başlayan ayaklanmalar endişe verici boyutlara ulaşınca gene Midhat Paşa'ya gereksinme duyuldu ve ikinci kez adalet bakanlığına getirildi.

Midhat Paşa'nın adalet bakanlığı çok sürmedi. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ile derin görüş ayrı-

lıkları içindeydi. Bu nedenle Kasım 1875'te istifa etti. İstifası ülke içindeki çalkantıların yoğunlaştığı bir döneme rastlıyordu. Bu arada başta Hüseyin Avni Paşa ve Rüştü Paşa olmak üzere çeşitli düzeydeki yöneticiler Abdülaziz'i tahttan indirmenin son hazırlıklarını yapıyorlardı. Paşalar Veliaht Murat Efendi'yi 1876 Mayısının otuzbirinci günü tahta çıkarmayı kararlaştırdılar. Ancak, bu tarihe iki gün kala Abdülaziz, Hüseyin Avni Paşa'yı saraya çağırtınca darbeciler endişeye kapıldılar ve darbe tarihini öne alarak 29-30 Mayıs gecesi saray baskınını gerçekleştirdiler. Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin hazırladığı bir fetva ile Abdülaziz tahttan indirildi ve Murat Efendi, Beşinci Murat adıyla Osmanlı Devleti'nin başına geçti.

Midhat Paşa Abdülaziz'e tahttan indirilmesinden önce halkın eşitliğinin sağlanması ve hükümetin daha geniş yetkililerle donatılmasına ilişkin bir önerge vermiş ve bu konuda çerçeve bir yasanın çıkarılmasını istemişti. Abdülaziz ise buna yanaşmamıştı.

Beşinci Murat'ın padişah olmasında sonra Midhat Paşa ve çevresindeki Osmanlı aydınları Kanun-u Esasî (anayasa) çalışmalarına başladılar. Ancak Beşinci Murat'ın çok kısa süren saltanatı döneminde Kanun-u Esasî'nin yayımlanması gerçekleşemedi.

Beşinci Murat veliahtlığı döneminde özenli eğitim ve öğrenim görmüş aydın bir gençti. Birçok kaynakta O'nun içtenlikli bir meşrutiyet yanlısı olduğu da yazılıdır. Ne var ki padişahlığının ilân edildiği günlerde Murat şizofreniye yakalanmış ve sağlıklı düşünebilme gücünü yitirmişti. Bu olgunun yanısıra Rumeli ayaklanmaları, Girit olayları gibi önemli dış sorunlar Kanun-u Esasî'nin hazırlanmasını olumsuz yönde etkiledi. Tüm bunlar yetmiyormuş gibi Sırbistan ve Karadağ 1876 Temmuzunda Osmanlı Devleti'ne savaş açmışlardı. Bu koşullar altında Beşinci Murat tahttan indirilerek Abdülhamid paşidahlığa getirildi.

Abdülhamid tahta çıktığında bir meşrutiyet yönetiminin kurulması artık gündemdeydi. 19 Aralık 1876'da ikinci kez sadrazamlığa getirilen Midhat Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın da katkılarıyla Kanun-u Esasi taslağına son biçimini vermeye çalışıyordu. Hristiyanlara da hak tanıyan bir meclisin kurulması, halk'a din ayrımı gözetmeksizin eşit davranılacağına ilişkin anayasal güvenceler verilmesi Kanun-u Esasi'nin temel ilkelerini oluşturuyordu. Öte yandan gericiler, halk arasında *"Midhat Paşa'nın gâvur yanlısı olduğu, padişahı devirmek istediği, meclise hıristiyanları sokarak şeriata aykırı yasalar çıkartacağı"* söylentilerini yayıyorlardı.

"Ulema" adı verilen sarıklı din bilginlerinin çoğunluğu da Kanun-u Esasi'nin karşısındaydılar. Onlara göre Kanun-u Esasi ve "meclis-i mebusan", hıristiyanların yasa koyucu olduğunu kabul etmek demekti.

Prof. Berkes, anayasaya karşı olan bu görüşlerin en aşırısının Abdülhamid'e sunulan bir önsözde görüldüğünü söyler:

Şihâb ad-Dîn Ahmad bin Muhammed bin abi'r-Râbi adındaki Arap yazarın yazdığı *Kitâb Sulûk el-Mâlik*'i Türkçeye çeviren Nusret Paşa adlı bir yazar, Abdülhamid'e sunduğu kitabın önsözünde aynen şunları yazmaktadır:

"Hıristiyan Dünyası'nda yalnız iki devlet rejimi vardır. Bunlar aristokrasi ve demokrasidir. Demokrasi, gençlerimizin uygar sandığı Avrupa'daki belirli düşünce ve inançlara dayanır. Avrupa'nın tüm felsefe ve edebiyat adamları, bu "demokrasi" teriminin arkasında ve söz özgürlüğü" gibi uydurma perdeler altında yatan şeyin Tanrının varlığını yadsımak olduğunu ve dehrilik (çağdaşçılık) inancının yattığını gizleyememekte birliktirler. Şimdi bizde ve hafif akıllı yeni moda aydınlar, dehriliği Avrupa'dan öykünerek bir üstünlükmüş gibi bize getirmeye kalkışıyorlar. Sözde "terakki" adı altında, İslâm Devleti'nin de din

ve ahlâkta demokratik olduğunu ileri sürüyorlar. Oysa İslâm Devleti, Avrupalılar'ın aristokrasi ve demokrasi devlet biçimlerinin ikisinden de farklıdır ve onlarla uzlaşamaz.

İslâm Devleti, mutlak "tevhit" (Tanrı birliğine inanç), kitap ve sünnete dayanır. Demokrasi denen halk yönetiminin İslâm Devleti'yle en küçük bir ilişkisi bile olamaz. İslâmlıkta Müminler Emiri'ne mutlak itaat her müslüman üzerine farzdır. Onun yetkilerini koşula bağlamak ya da demokraside olduğu gibi tümden kaldırmak tüm İslâm şeriatını ortadan kaldırmak demek'tir"[16].

Bu çağdışı düşünceler, meşrutiyetin ilânıyla mutlak otoritesini yitireceğinden korkan Abdülhamid'e hiç de sevimsiz gelmiyordu.

Abdülhamid ikili oynuyordu. Bir yandan açık düşünceli aydın bir padişah kılığına bürünüyor, öte yandan kendi egemenlik haklarını garantiye almak istiyordu. Midhat Paşa ise Kanun-u Esasi'nin tamamlanmasında önce Meclis-i Mebusan'ın hemen kurulması düşüncesindeydi. Bu nedenledir ki, Kanun-u Esasi'nin hazırlanmasıyla görevli komisyon daha yasa tasarısını tamamlamadan mebusların seçimi ve Meclis-i Mebusan'ın çalışması için gerekli yasa ve tüzükleri hazırlamaya başladı. Bakanlar Kurulu, komisyonun bu yoldaki önerisini benimsediği halde Abdülhamid buna karşı çıktı. Böylece anayasa maddelerinin mecliste görüşülmesi ve meclisce onaylanması önlenmiş oldu. Bu, yakın bir gelecekte başlayacak olan Abülhamit istibdadının en önemli adımlarından biriydi.

Hazırlanan anayasa tasarısı padişahların yetkilerini, vatandaşların genel haklarını, bakanların sorumluluklarını tanımlıyor ve sadrazamlığı kaldırarak yerine hükümet başkanı olarak başbakanlığı ko-

16 **Berkes, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 285 (1973).

yuyordu. Başbakan Padişah tarafından atanacak, kendisi ve bakanlar padişaha ve meclise karşı sorumlu olacaktı. Ne var ki, Namık Kemal'in deyimiyle tasan kuşa çevrildi. 31, 32 ve 34. maddelerde *"padişahın değişmesini istemediği bir bakana karşı meclisin hiçbir yetki kullanamayacağı"* biçiminde değişiklikler yapıldı. Bu değişiklikler tasarının gerçek anayasal özelliğini ortadan kaldırmış oluyordu[17].

Bu arada Abdülhamid'in saray danışmanı olan Damat Mahmut Paşa'nın tasarıya koydurduğu 113. madde, yapılan değişikliklerin tümünü gölgede bıraktı. Bu madde padişaha, "polisçe kuşkulanılan birkişinin yargılanmaksızın yurt dışına sürülmesine" emir verme yetkisini tanıyordu.

Abdülhamid 113. madde üzerinde direndi ve bu maddenin tasarıya konmaması halinde yasayı imzalamayacağını kesin bir dille belirtti. İsteğini kabul ettirdikten sonra 23 Aralık 1876 sabahı Kanun-u Esasî'yi imzaladı ve I. Meşrutiyet ilân edilmiş oldu.

Abdülhamid Dönemi

Abdülhamid yanlısı çıkarcılarla, gericilerin sahneye egemen olmaları sonucu büyük değişikliklere uğrayarak yürürlüğe konan Kanun-u Esasî'de halkın sosyal ve ekonomik sorunlarını çözümleyebilecek, devletin uygarlığa yönelmesini sağlayacak hiçbir reform ilkesi yoktu. Bu nedenledir ki bu anayasanın uygulandığı Abdülhamid dönemi tam bir *"Anayasalı İstibdat"* rejimi oldu.

Kanun-u Esasî'de egemenlik ulusa değil Osmanlı padişahına veriliyordu. Ayrıca, devletin resmi dininin İslâmlık olduğunu belirten 11. madde Osmanlı Devleti'nin eskiden beri var olan teokratik karakteri-

17 **Berkes, Niyazi:** a.g.y., s. 291.

ni yasal olarak onaylamıştı. Öte yandan halkın seçeceği milletvekilleri ile kurulacak Meclis-i Mebusan'ın yetkisi, seçime dayanmayan ve doğrudan doğruya padişahın atayacağı organlarla, örneğin sadrazam, bakanlar kurulu, ayan meclisi ve şûrayı devlet ile sınırlandırılmıştı[18]. Daha da kötüsü, padişaha meclisi zamanından önce dağıtabilmek ve istediği sürece toplanmasını ertelemek yetkisi veriliyordu[19].

Meclis-i Mebusan 130 üyesiyle 19 Mart 1877'de açıldı. Ancak 86 toplantı yapabildi ve Kanun-u Esasi'nin padişaha verdiği yetkiye dayanılarak 14 Şubat 1878'de Abdülhamid tarafından *"olağanüstü durumve halkın yetersizliği"* gerekçesiyle süresiz olarak kapatıldı; ve Türk halkı, yıllarca sürecek Abdülhamid despotizminin koyu karanlığına gömüldü.

Yeni Osmanlılar'la başlayan özgürlük ve ilerleme akımları meşrutiyet düşüncesini her ne kadar somutlaştırmışsa da, bir din-devlet diktatörlüğü ile son bulmuştu. Bu olgu Osmanlı aydınları için büyük bir düş kırıklığıydı. Şimdi onlar için yeni bir eylem başlıyordu: Abdülhamid'e karşı özgürlük savaşımı...

Abdülhamid rejimine gösterilen tepkiler birtakım siyasal çekirdeklenmelerin oluşmasına yol açtı. Bu, kaçınılmaz bir sonuçtu. İlk kıpırdanmalar Tıp Fakültesi ve Harp Okulu'nda başladı. Bu okulların dışında, genç subayların ve onlara katılan sivil aydınların kurdukları gizli komiteler, Paris, Cenevre ve Kahire gibi kentlerde gruplaşan aydınlar, rejime karşı tepki alanının genişlemesini sağladılar. Tüm bu hareketler daha sonra biraraya gelecek ve bu birliktelik *Jön Türkler* hareketini geliştirecek, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin ve Partisi'nin doğmasını, II. Meşrutiyet'in ilânını hazırlayacaktır.

---

18 **Tunaya, Tarık Zafer: Batılılaşma Hareketleri.** Siyaset İlmi Serisi: 3, s. 45 (1960).

19 **Tunaya, Tarık Zafer: Hürriyetin İlânı.** Siyaset İlmi Serisi: 1, s. 35 (1959).

Abdülhamid despotizmine karşı oluşan ilk gizli örgüt, Askerî Tıp Fakülesi öğrencilerinden İshak Sükûti, İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşid ve Hüseyinzade Ali'nin 1889'da kurdukları *İttihad-ı Osmani Cemiyeti*'dir. Kurucular "özgürlük ve adalet" ilkeleriyle yola çıkıyorlardı. Ne var ki, aralarında ideolojik bir görüş birliği yoktu. Örneğin, İbrahim Temo daha sonraları Arnavut milliyetçiliğini, Abdullah Cevdet Batı liberalizmini savunmuşlardır. Bakû'lu Hüseyinzade Ali ise Türkçü olmakla birlikte Rusya'da benimsediği "Narodnik" halkçılık görüşlerini taşıyordu. Kişisel inançları ne olursa olsun, yaşanılan koyu bir istibdad döneminde her türlü tehlikeyi göze alarak Abdülhamid'e karşı eyleme geçen bu genç tıp öğrencilerinin içlerini yakan ateş neydi ve ne gibi arayışlar içindeydiler?... Şimdi bunu, o zamanın genç öğrencisi İbrahim Temo'dan dinleyelim:

"1889 yılının bir yaz mevsimiydi. İki Diyarbakırlı, İshak Sükûti ve Mehmet Reşid'i ders arasında, okul alanındaki ağaçların altında yakaladım. Artık gizli bir dernek oluşturmak için herşeyin hazır olduğuna ilşikin düşüncemi açtım. Mehmet Reşit önce karşı çıktı. İstibdat karabasanının ulusun nefesini tıkadığı şu sırada ellerinden hiçbirşey gelmeyen öğrencilerin ne yapabileceklerini sordu. "Bu büyük işe biz nasıl başlayabiliriz?" dedi. İshak Sukûti dinliyordu. O zaman "arkadaş, dedim. Yunanistan'ı bizden ayıran Etniki Eteria Derneği'nin kurucuları bizim gibi tıp öğrencisi değillerdi. Onlar Rusya'da, Odesa kentinde yaşayan ikisi bakkal, biri meyhaneci çırağı üç Rum genciydi. El verip yemin ettiler. Düşünceleri, kısa sürede Rusya'da, Romanya'da, İstanbul ve Akdeniz adalarında oturan Rumlar'a ulaşarak koca bir ulusal derneğin kurulmasına yol açtı. Türkiye'nin başına bela oldular. Bizim için bu düşünceyi neden güç görüyorsun?" İshak Sükûti, Dicle nehri gibi taşan gözyaşlarını tutamadı. "Ver elini arkadaş, öpeyim ve sana

sanlayım" dedi. Üç el birleşti, sıkıştı. Karşıdan, o zaman pek dindar olan Abdullah Cevdet geliyordu. "Gel bu üç eli sen de sık" dedim. Şaşaladı, ancak karşı çıkmadı"[20].

İttihad-ı Osmani hareketi hızla yayılarak genç Osmanlı aydınlarını rejime karşı biraraya getirdi. Dernek, Harbiye, Mülkiye, Mühendishane gibi okullarda da örgütlendi. Ulemalardan bile örgüte katılanlar oldu. Bir süre sonra derneğin adı *Terakki ve İttihat Cemiyeti* (İlerleme ve Birleşme Derneği) olarak değiştirildi. Böylece, II. Meşrutiyetten sonra ülkenin yönetimini eline alacak olan *İttihat ve Terakki Fırkası* (Partisi)nin temelleri atılmış oluyordu. Örgüt, rejime karşı savaşım vermenin yanısıra, gerektiğinde Abdülhamid'i tahttan indirmeye yönelik bir eylem içindeydi. Ne var ki, Saray, hareketi haber almıştı. Birbiri ardınca tutuklamalar başladı. Aralarında Kadri Raşid, Nâzım, Rauf Ahmet, Tunalı Hilmi, Ali Zühdü, Nuri Ahmet, Âkil Muhtar (Özden), Reşid, Kaymakam Münif, Seracettin ve Midhat Şükrü (Bleda) gibi hareketin önde gelen kişileri de bulunan genç Osmanlı aydınları çareyi Avrupa'ya kaçmakta buldular. Derneğin kurucularından Abdullah Cevdet* 1895'te Trablusgarb'a sürüldü. İbrahim Temo** dört kez tutuklandıktan sonra Romanya'ya kaçmayı başardı. İshak Sükû-

---

* **Abdullah Cevdet** (1869-1932) Trablusgarb'da bir süre Merkez Hastanesi'nde çalıştıktan sonra 1897'de önce Tunus'a, ardından da Paris'e kaçtı. Paris'te Jön Türkler'in önderlerinden Ahmet Rıza ile bağlantı kurdu. Eylül 1897'de Cenevre'ye geçerek Tunalı Hilmi ve İshak Sükûti ile birlikte **Osmanlı** gazetesini çıkardı. Abdullah Cevdet'in daha sonraki yıllarda, siyasal yaşamı çelişkilerle doludur. Bunu ilerde göreceğiz.

** **İbrahim Temo** (1865-1939) 1895'te Romanya'ya kaçtıktan sonra Derneğin Balkanlar'da örgütlenmesini üstlenerek Romanya ve Bulgaristan'da şubeler kurdu. Avrupa'daki Jön Türkler'le ilişkilerini sürdürdü. 1898'de Bükreş'te **Sada-ı Millet** adıyla bir gazete çıkardı. II. Meşrutiyet'le birlikte İstanbul'a döndüyse de İttihad ve Terakki yöneticilerile anlaşmazlığa düştü. Tekrar Romanya'ya gitti. Siyasal yaşamını orada sürdürdü. 1920'de Romanya Senatosu'na seçildi.

20 **Ünver, Süheyl: Tıbbiyede Hürriyet Mücadelesi.** Hayat Tarih Mecmuası, sayı 11, s. 23 (1965).

ti* ise 1895'te Rodos Adası'na sürülmüştü. Bir yıl sonra kaçarak Paris'e gitti ve *Jön Türkler* (Genç Türkler) adıyla Avrupa'da eylemlerini sürdüren arkadaşlarına katıldı.

★ ★ ★

Osmanlı aydınlarının Abdülhamid'e karşı Avrupa'da geliştirdikleri özgürlükçü hareket "Jön Türkler Akımı" olarak adlandırılmıştır. Bu ad Fransızca *Jeune Turc* (Genç Türk) teriminden kaynaklanıyordu. Batılılar bu hareketi, devrimci, ulusçu, ve liberal ilkeler içeren siyasal bir gençlik akımı olarak nitelendiriyorlardı. Oysa Jön Türkler, toplumcu, devrimci, uluşçu bir eylem içinde değildiler. Yeni Osmanlılar akımından etkilenen eylemleri daha çok padişah istibdadına yönelik özgürlükçü bir hareketti. Öte yandan Jön'lük, Abdülhamid döneminde dinsizlik, asilik, sosyalistlik, dehrilik (çağdaşçılık) sayıldığından[21] akımın ilerici niteliği oldukça abartılmıştır. Ne var ki, Jön Türk akımının, II. Meşrutiyet'e ve Cumhuriyet'e kadar uzanan olaylar zincirindeki yeri çok önemlidir.

Jön Türklerin Avrupa'da örgütlenmeleri sürecinde özellikle üç kişi ön plana çıktı: Ahmet Rıza, Mizancı Mehmet Murad ve Prens Sabahattin... Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Paris şubesini örgütleyen Ahmet Rıza II. Meşrutiyetten sonra siyasal etkinliğini sürdüremedi ve zamanla poltika sahnesinden silindi. Mizancı Murad 1908'den sonra büyük bir dönüş yaparak Meşrutiyet'in karşısında olan gericilerin yanında yer aldı. Aslında daha Avrupa'dayken Abdülhamid'le uzlaşıp, 1897'de İstanbu'a gelmesi bu büyük dönüşün

---

* **İshak Sükûti** (1868-1902). Tunalı Hilmi ve Abdullah Cevdet ile birlikte çıkardığı **Osmanlı**'nın yayımlanması 1899'da durdurulunca Roma elçiliği doktoru oldu. Br süre sonra Londra'da yeniden yayımlanan **Osmanlı**'nın giderlerine katıldı. Gazeteye imzasız ayzlar yazdı. 1902'de San Remo'da öldü. Mezarı 1909'da bulunarak kemikleri İstanbul'a getirilmiş ve Sultan Mahmud Türbesi mezarlığında toprağa verilmiştir.

21 **Berkes, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 344 (1973).

ilk adımını oluşturuyordu. Prens Sabahattin ise 1899' da babası Damat Mahmud Paşa ve kardeşi Prens Lütfullah'la birlikte Avrupa'ya kaçarak Paris'te Jön Türkler'e katıldı. Annesinin, Abdülhamid'in kızkardeşi oluşu, Prens Sabahattin'in eylemine ayrı bir anlam veriyordu. Ancak kısa sürede arkadaşlarıyla aralarında derin görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki'ye ters düşmesi ve Cumhuriyet'ten sonra da Osmanlı hanedanına ilişkin kişilerin Türkiye'de yaşamalarına izin verilmemesi nedeniyle ölümüne değin yurtdışında kaldı.

Ahmet Rıza (1858-1930) Paris'e 1889'da geldi. Türkiye'den ayrılışı bir kaçış niteliği taşımıyordu. Pozitivizme ilgi duyan Ahmet Rıza Paris'te bir süre Pierre Lafitte'in derslerine devam etti. Fransız pozitivistlerinin yayın organı Revue Occidentale'e yazılar yazdı. Abdülhamid'e, eğitim sisteminde köklü değişiklikler öneren tasarılar gönderdi. 1894'te Londra'da bastırdığı ve Abdülhamid'i uyarma yolunu seçtiği yedi muhtırası ünlüdür. Bu muhtıralarda Ahmet Rıza, Abdülhamid'e baskı yönetiminin ülkeyi bir devrime ittiğini söylüyor, akılcı bir yol tutulmasını ve baskı politikasının son bulması gerektiğini belirtiyordu. Ahmet Rıza'ya göre *parlamenter meşrutiyet rejiminden ürkmenin bir anlamı yoktu. Çünkü halk, cumhuriyet ve grev hakkı gibi kavramların peşinde değildi. Halk, haklarının çiğnenmediği bir rejim istiyordu, o kadar..."*

Ahmet Rıza Abdülhamid'i yola getirmek için meşrutiyetin bir meşveret (bir konu hakkında danışma, görüşme) yöntemi olduğunu ileri sürüyor, *İslâm hukukunun, meşvereti, yani "hükümdarın ya da halifenin devlet işlerini yürütürken, danışma yoluna başvurmasını"* emrettiğini vurguluyordu[22].

Ne var ki bu uyarılar geri tepti. Abdülhamid, Ah-

22 **Berkes, Niyazi: a.g.y.**, s. 348.

met Rıza'nın İstanbul'a dönmesini istedi. Ahmet Rıza bu çağrıya uymadı ve istibdat yönetimine karşı gelişen Jön Türk hareketine katıldı. 1889'da İstanbul'da kurulmuş olan İttihad-ı Osmani Cemiyeti, O'nun önerisiyle 1895'te Terakki ve İttihat Cemiyeti adını aldı. Paris'e kaçan aydınlar Ahmet Rıza'yı derneğin Paris şubesi başkanlığına getirdiler.

Ahmet Rıza 1895'in Aralık ayında Paris'te *Meşveret* gazetesini yayımlamaya başladı. Yazılarının özünü eğitim ve kültür sorunları oluşturuyordu. Doğu kültürünün korunmasını savunmakla birlikte Batı'dan alınacak bilim ve teknikle bu kültürün bütünleşmesi gerektiğini söylüyor ancak, halkın eğitim düzeyi yükseltilmezse bunun da bir yarar sağlamayacağını ileri sürüyordu. T. Zafer Tunaya, O'nun, Auguste Comte'un etkisiyle merkezci bir meşrutiyetin savunuculuğunu yaptığını söyler[23].

Paris'te, bir diğer grubun önderi olan Mizancı Mehmet Murad (1854-1917) bir Kafkasya göçmeniydi. Orta öğrenimini Stavropol kentinde yaptı. Orada Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi*, Montesquieu'nun *Kanunların Ruhu* adlı yapıtlarını, Guizot ve Draper'in tarih kitaplarını okumuştu. 1873'te Moskova Üniversitesi'ne gönderilirken, Rus eğitim sistemine uyum sağlayamaması nedeniyle İstanbul'a kaçtı. 1878'de Mülkiye Okulu tarih öğretmenliğine atandı. 1882'de ek olarak Öğretmen Okulu müdürlüğüne getirildi. Derslerinde, özgürlük, reform gibi kavramlar üzerinde ısrarla durması öğrenciler arasında saygınlığını artırıyor öte yandan da yönetimin tepkisine neden oluyordu.

Mehmet Murad özgürlükçü ve meşrutiyetçi bir öğretmen olmakla birlikte, O'nun asıl düşüncesi "Abdülhamid'in halifeliği altında tüm İslâm Dünyası'nın birleştirilmesi ve şeriatı uygulayacak büyük bir müs-

23 **Tunaya, Tarık Zafer: Batılılaşma Hareketleri,** Siyaset İlmi Serisi: 3, s. 68 (1960).

lüman meşrutiyet rejiminin kurulmasıydı".

21 Ağustos 1886'da *Mizan* gazetesini çıkarmaya başlayan Mehmet Murad bu tarihten sonra Mizancı Murad adıyla anılmaya başlandı.

Mizan, Abdülhamid'e ters düşmemekle birlikte devlet yönetimindeki bozuklukları eleştiriyordu. Bu eleştirilerin artması gazete üzerinde yönetimin baskısına yol açtı. Baskı giderek yoğunlaştı ve Mizan 2 Aralık 1890'da kapandı.

Mizancı Murad her geçen gün biraz daha artan Abdülhamid istibdadından kurtulmanın yolunu Avrupa'ya kaçmakta buldu. 1895'in Kasım ayında Kırım üzerinden Viyana'ya gitti. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra Paris'e geçti. Jön Türkler'le ilişki kurdu.

Jön Türk hareketinde önemli bir ad olan Prens Sabahattin'in (1878-1948) düşünceleri ise Ahmet Rıza ve Mizancı Murad'ın görüşlerinden çok farklı nitelikteydi. Pozitivist görüş taşıyan Ahmet Rıza'ya karşı Prens Sabahattin, Le Play'ın* kurduğu "Science Sociale" (sosyal bilim) okulunun etkisi altındaydı. Edmond Demolins'le** kurduğu kişisel dostluk, düşüncelerini derin biçimde etkiledi. Demolins, toplumları "communautaire" (bütüncü) ve "particulariste" (bireyci) olarak ikiye ayırıyordu. Demolins'e göre, bütüncü toplumda kişi değil, aile, klan, kabile ve devlet ön plandadır ve Doğu toplumları bu tipin en belirgin örneğidirler. Bireyci toplumda ise önemli olan kişidir; toplumsal gruplaşmalar kişinin çevresinde oluşur. Bu tipin örneği de Anglosakson toplumudur.

Prens Sabahattin bütüncü toplumu "iştirakî" ve

---

* **Le Play, Frédéric** (1806-1882): Asıl mesleği maden mühendisliğidir. Fransızdır. Zamanla sosyolojiye yönelmiş ve Avrupa'daki toplumsal bunalımların sosyal bilimlerle çözülebileceği görüşünü savunmuştur.

Demolins, Edmond (1852-1907): Fransız sosyolog ve eğitimcisidir. Toplumun ve eğitimin düzenlenmesi konusunda geniş araştırmalar yapmış, yeni görüşler getirmiştir. 1898'de yayımladığı "İktidarı Ele Geçirmekte Yarar Var mıdır?" adlı kitabında, kamu yaşamının özel yaşam üzerindeki üstünlüğüne karşı çıkması, düşüncelerinin özetini oluşturur.

bireyci toplumu "infiradî" sözcükleriyle karşılamış ve Osmanlı toplumunun sorunlarının "iştirakî" toplumdan "infiradî" topluma geçilerek çözümlenebileceğini ileri sürmüştür. O'na göre sorunların çözümlenmesinin ilk koşulu toplum yapısının değiştirilmesidir. Gençliğin yetenekleri yükseltilmeden ve kişisel girişimleri besleyecek yönetimsel, ekonomik ve kültürel önlemler alınmadan, soyut bir meşrutiyetin ilânıyla devlet kurtarılamaz[24]. Asıl sorun Abdülhamid'i devirmek değil, Doğulu "iştirakî toplum" biçiminden Batılı "infiradî" topluma geçebilmektir. Doğulu toplumlar ilerleyemezler ve istibdad altında yaşamaya mahkûmdurlar.

Jön Türkler Arasında Görüş Ayrılıkları

Tüm bu çeşitli düşünceler ve yaşanılan kimi olaylar Avrupa'daki Jön Türkler arasında derin görüş ayrılıklarına ve kopmalara yol açtı.

Jön Türkler ilke olarak Abdülhamid'in tahttan indirilmesinde birleşiyorlardı. Ancak yöntem açısından karşıt görüşler içindeydiler. Ahmet Rıza ve yandaşları zor kullanmayı benimsemiyorlardı. İshak Sükûti, Tunalı Hilmi, Abdullah Cevdet gibi İttihatçılar ise şiddet yanlısıydılar. Ayrıca, Ahmet Rıza ve Mizancı Murad arasında "İslâmcılık" konusunda derin düşünce ayrılıkları vardı. Ahmet Rıza grubu Mizancı Murad'ın şeriatçı ve pan-islamcı ilkelerini yoğun biçimde eleştiriyor, Murad da Onlar'ı dinsizlikle suçluyordu. Sonunda Paris grubu bölündü. İshak Sükûti, Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi gibi şiddet yanlıları 1897'de Cenevre'ye geçtiler. Mizancı Murad da bu gruba katıldı. Böylelikle biri Paris'te, diğeri Cenevre'de, amaçları bir olmakla birlikte, görüşleri ayrı iki mer-

24 **Kuran, Ahmed Bedevî: Sabahattin Bey.** Resimli Tarih Mecmuası. Sayı 28, s. 1404 (1952).

kez oluşmuştu. Paris grubunda "Ahmet Rıza, Mehmet Ali Paşa, Dr. Nâzım, Bahattin Şakir, Recep, Fuat, Nihat ve Alber Fuat Beyler" eylem birliği içindeydiler. Cenevre grubunu ise "İshak Sükûti, Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi, Mizancı Murad, Etem Ruhi, Feryat gazetesi sahibi Mustafa Ragıp, Mısır Darphane Nazırı Esat, Mithad Şükrü (Bleda), Âkil Muhtar (Özden), Seracettin, Dr. Hasan, Şefik, Ahmet, Lütfü, Nuri Ahmet ve Reşid Beyler oluşturuyorlardı[25].

Cenevre grubu, Paris grubunun yayımladığı *Meşveret*'e karşı, 1898'de *Osmanlı* gazetesini çıkartmaya başladı. *Osmanlı*, Abdülhamid'in zor kullanılarak tahttan indirilmesi düşüncesini savunuyor, halkı ayaklanmaya çağırıyor, *Meşveret* ise ılımlı tutumunu koruyordu. Bu arada İshak Şükûti ve Tunalı Hilmi, Terakki ve İttihat'ın Kahire Şubesini de kurmuşlardı. Şubenin yayın organları arasında *Kanun-u Esasî*, *Basiret-ü Şark* ve *Hak* gibi gazeteler vardı.

Avrupa'daki Jön Türkler'in görüş ayrılıklarına yararlanmak isteyen Abdülhamid, en güvendiği adamlarında Ahmet Celâlettin Paşa'yı tedavi bahanesiyle Avrupa'ya gönderdi. Celalettin Paşa'nın Paris ve Cenevre'de bulunan İttihatçılar'ı kandırarak ülkelerine geri dönmelerini sağlayacağını umuyordu. İlk oyuna gelen Mizancı Murad oldu. Abdülhamid ile uzlaşarak İstanbul'a döndü.

Padişah, girişimlerini sürdürüyordu. Paris ve Cenevre'ye, Jön Türkleri bağışlamaya hazır olduğunu, kendilerine görev verileceğini, çağrısına uymayanları Osmanlı uyruğundan çıkartacağını duyurdu. Ayrıca, *Osmanlı* gazetesi'nin yayımı durdurulursa, Trablusgarb ve Fizan'daki siyasal tutukluların özgürlüğe kavuşacağına söz veriyordu.

Osmanlı'nın yayımlanmasına 1899'da son verildi. Aynı yıl bir bölüm Jön Türk yurda döndü. İshak

25 **Aydemir, Şevket Süreyya: Enver Paşa.** Cilt. 1, s. 263 (1970).

Sükûti Roma, Abdullah Cevdet Viyana Elçiliği doktorluklarına, Tunalı Hilmi Madrid Elçiliği kâtipliğine atandılar. Abdullah Cevdet daha sonra 1904'te tekrar Cenevre'ye geçerek, burada *İçtihad* dergisini kuracak, nihilist ve anarşist çevrelerin etkisinde kalacak ve kısa bir süre *Osmanlı* gazetesini yeniden yayımlayacaktır.

Jön Türklerin bir bölümünün yurda dönmesine karşılık, Abdülhamid'in kızkardeşi Seniha Sultan'ın kocası Damat Mahmud Paşa ile oğulları Prens Sabahattin ve Prens Lütfullah'ın Türkiye'den kaçarak Paris'e gelmeleri Jön Türkler arasında heyecan yarattı. Ne varki üç yıl sonra Prens Sabahattin'in girişimleriyle 1902'de toplanan "Paris 1. Osmanlı Liberalleri Kongresi'nde" görüş ayrılıkları daha da belirginleşti.

"Osmanlı Umum Muhalifin Kongresi" adıyla da anılan 1. Osmanlı Liberalleri Kongresi 4 Şubat 1902'de toplandı. Temel ilke "Adülhamid'in devrilmesi ve meşrutiyetin ilânı" olmakla birlikte, yöntem konusunda ciddi anlaşmazlıklar doğdu. Prens Sabahattin grubu, meşrutiyetin kurulabilmesi için yabancı bir devletin araya girmesi gerektiği görüşünü savunuyordu. Onlar'a göre *"kongreye katılanların Osmanlı yönetimine karşı doğrudan bir yürütme gücü yoktu. Yurt dışında yayımlanan gazete ve dergilerle de meşrutiyetin kurulabilmesini sağlamak olanaksızdı. O halde amaca ulaşmak için, sonradan birtakım haklar istememek koşuluyla, yabancı bir devlet araya girmeli,* Prens Sabahattin'in deyişiyle, *duruma müdahale etmeliydi".*

Ahmet Rıza ve arkadaşları bu görüşe şiddetle karşı çıktılar. Kongre, *müdahaleciler* ve *adem-i müdahaleciler* olarak ikiye ayrıldı. Herhangi bir görüş birliğine varmadan da dağıldı.

Bu olaydan sonra Prens Sabahattin, Dr. Nihat Reşat (Belger) ve Fazlı Beyler'le *"Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"*ni kurdu. Derneğin adı-

nı bugünkü dilimize "merkezci olmayan, kişisel girişimci dernek" olarak çevirebiliriz. Derneğin yayın organı *Terakki* gazetesiydi. Ahmet Rıza ise *Terakki*'ye karşı *Şûra-yı Ümmet* gazetesini yayımlamaya başladı.

Bu ayrılık Kahire ve Cenevre'deki JönTürkler'e de yansıdı ve aralarında yeni bölünmelere neden oldu. Bu olgunun yanısıra, Cenevre'de "İttihad ve İnkılâp", Kahire'de "Cemiyet-i Ahdiye-i Osmaniye", İstanbul'da "Cemiyet-i İnkılâbiye", "İhtilâlci Askerler Cemiyeti" ve "Harbiye Yüksek Mektepler İttihadı" gibi gruplar 1908'e kadar bölük pörçük, Abdülhamid rejimine karşı savaşımlarını sürdürdüler. 1902'lerde, 1908 devrimini gerçekleştirecek Rumeli grubu ise henüz oluşmamıştı.

Rumeli'de Örgütlenmeler

Abdülhamid'e karşı Rumeli'de oluşan ilk direnişlerin en önemli çekirdeği "Edirne grubudur". Grubun kurucuları ve üyeleri İpekli Hafız İbrahim Hoca, Edirneli Talât (Sadrazam Talât Paşa), Edirneli Faik (Kaltakkıran), Merkez Hastanesi başhekimi Mehmet, Süvari Alayı doktoru İsmail, Lise müdürü Behçet, Orduдan Cemal Onbaşı ve topçu erlerinden Şerafettin' di[26].

Kısa sürede grup, yeni yandaşlar buldu. İpekli Hafız İbrahim özellikle askerler arasında etkili olmaya çalışıyordu. Ancak Teğmen Sait adında bir jurnalci, grubu ele verdi. Gizli komitenin büyük bir bölümü tutuklandı. Tutuklananlar arasında İpekli Hafız İbrahim Hoca ile Talât ve Faik (Kaltakkıran) Beyler de vardı. Sanıklar altışar yıl hapse mahkûm edildiler.

Edirne grubunun hapishane yaşantısı iki yıla yakın sürdü. İstanbul'dan gelen bir emirle bağışlan-

---

26 **Aydemir, Şevket Süreyya:** a.g.y., s. 279 (1970).

dılar. Ancak, hiçbirinin İstanbul ya da Edirne'de oturmalarına izin verilmiyordu. Bunun üzerine Talât Bey Selânik'e geçti. Gizli eylemine orada devam etti.

Selanik artık Rumeli direnişinin merkezi haline gelmişti. Talât Bey, asker ve sivil yeni arkadaşlar ediniyor, eylemciler sık sık toplantılar yapıyorlardı. Bu arada yurda dönen Cenevre Jön Türklerinden Midhat Şükrü (Bleda) de gruba katılmıştı.

Selanik'deki gruplaşmada, gizli bir dernek kurulması ve bu dernek aracılığıla yurtseverlerin bütünleştirilmesi düşüncesi giderek ağırlık kazanıyordu. Sonunda Talât, Midhat Şükrü, Yüzbaşı Kâzım Nami, Askeri Rüştiye Müdürü Bursalı Mehmet Tahir, Fransızca öğretmeni Naki, Yüzbaşı Hakkı Baha, Ömer Naci, İsmail Canbulat, Rahmi ve Edip Servet Beyler bir araya gelerek, 1906 yılının Eylül ayında *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*'ni kurdular.

Derneğin Heyet-i Âliyesi'ne (yüksek kurul) Talât, İsmail Canbulat ve Rahmi Beyler getirildi. Sonradan bu kurul, Merkez-i Umumî (Genel Merkez) adını aldı.

Bu sıralarda Enver Bey (Enver Paşa) Manastır' daydı. Osmanlı yönetimine karşı ayaklanan ve gerilla savaşı veren Sırp, Bulgar, Rum çetecileriyle savaşıyordu. Rütbesi binbaşıydı. Dernek kurulduktan bir ay sonra Enver Bey Selanik'e çağrıldı. Derneğe üye yapılarak Manastır'da bir şube kurmakla görevlendirildi. Artık 1908 meşrutiyetine asker-sivil işbirliğiyle ve hızla yol alınıyordu.

Paris'teki Jön Türkler'den Dr. Nazım'ın*, Hoca

* **Doktor Nazım** (1870-1926): Paris'te Ahmed Rıza grubunda çalışan ittihatçılardandır. II. Meşrutiyet sonrası bir süre Selanik Belediye Hastanesi Başhekimliği'nde bulundu. 1911'e değin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel sekreterliğini yaptı. 1. Dünya Savaşı'nda Celâl Bey (Bayar) ve Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurucularından Vali Rahmi Bey'le "Halka Doğru" derneğini kurdu. Bir süre Talât Paşa kabinesinde maarif nazırlığı yaptı. 1. Dünya Savaşı yenilgisinden sonra Talât ve Enver Paşalar'la birlikte yurdu terkederek Almanya'ya gitti. Cumhuriyetten sonra Mustafa Kemal'e İzmir'de düzenlenen suikast ile ilgili görülerek tutuklandı. Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılandı ve suçlu bulunarak idam edildi.

Mehmet Efendi adıyla ve başında sarığıyla Selanik'e gelmesi birtakım yeni gelişmelerin başlangıcını oluşturdu. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin önderleriyle buluşan Dr. Nazım, Paris ve Selanik'in tek bir örgüt çerçevesinde birleşmesini ve derneğin İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak adlandırılmasını önerdi. Selanik bu öneriyi, Selanik genel merkez, Paris şube olmak koşuluyla benimsedi ve *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti* adıyla, 1907'de tek bir örgüt çatısı altında birleşme sağlanmış oldu.

Enver Bey derneğe üye olduktan sonra Manastır'da hızlı bir örgütenme başladı. Önce, Enver Bey, Yüzbaşı Kâzım (Karabekir) ve Kurmay Başkanı Hasan Bey bir üçlü oluşturdular. Ardından Konyalı Hüseyin Bey, Yüzbaşı Süleyman, Yüzbaşı Servet ve Yüzbaşı Resneli Niyazi* komiteye katıldılar. Artık İttihat ve Terakki'ye genç subaylar yön veriyor ve Abdülhamid'in sonu yaklaşıyordu.

Reval Görüşmesi

Reval (bugün Estonya'nın başkenti olan Tallin) görüşmesi II. Meşrutiyet'in ilânını hızlandıran etkenlerden biridir.

Osmanlı İmparatorluğu II. Mahmud döneminde, 1833'te imzalanan "Hünkâr İskelesi" antlaşmasıyla

* **Resneli Niyazi Bey** (1873-1912): Özgürlük kahramanı olarak tanınır. Bugün Yugoslavya sınırları içinde bulunan Resne'de doğdu. 1896'da Harbiye'den mezun oldu. 1897 Yunan savaşında büyük yararlıklar gösterdi. Savaştan sonra Rumeli'de, Ohri avcı taburunda görev aldı. İttihat ve Terakki'ye girişi bu döneme rastlar. Makedonya'da savaştığı Bulgar komitacılarının savaş taktiklerini inceledi. Daha sonra bunları kendisi de uyguladı. 1908'de, Osmanlı Devletinin parçalanmasını kararlaştıran Reval Görüşmesi'ne Abdülhamid'in kayıtsız kalmasını fırsat bilerek yaklaşık 200 yandaşıyla dağa çıktı ve II. Meşrutiyet'in ilânında büyük rol oynadı. Meşrutiyetten sonra, 31 Mart ayaklanmasını bastırmak için Resne'de hazırladığı gönüllülerle Hareket Ordusu'na katıldı. Binbaşı iken emekliliğini istedi ve Resne'ye döndü. 1913'te Avlonya'da komitacılar tarafından öldürüldü. Yakın tarihimizin en saygıya değer kişilerinden biridir.

bağımsızlığını bir ölçüde yitirmişti. Uluslararası bir sorun haline gelen Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali İsyanı II. Mahmud'u Rusya ile antlaşmaya zorlamıştı. 8 Temmuz 1833'te yapılan antlaşmada, Osmanlı Devleti Rusya ile savaş halinde olan ülkelerin savaş gemilerini Boğazlar'a sokmamayı ve Rusya'nın istediği gemilere geçit verip, istemediklerine vermemeyi kabul ediyordu. Buna karşılık Rusya, Osmanlı Devleti savaşa girdiğinde Padişahın istediği herhangi bir bölgeye belirli bir sınırı aşmamak koşuluyla asker gönderecekti.

İşte bu tarihten 1908'lere değin Osmanlı Devleti'nin kaderi yabancı devletlerin istek ve kararlarına bağlıydı. Devlet, kendi çıkarlarına göre değil, yabancı ülkeler arasındaki anlaşma ya da çatışmalar doğrultusunda yönlendiriliyordu.

Osmanlılar XIX. yüzyıl başlarında beri siyasal varlıklarını İngiltere-Rusya çatışmasına dayıyorlardı. XX. yüzyıl başlarında ise Avrupa'nın görüntüsü değişmişti. Şimdi İngiltere ve Rusya için ufukta beliren bir Almanya tehlikesi vardı. Bu arada Balkanlar'da bağımsızlık akımlarından doğan çatışmalar, gerilla savaşları giderek yoğunlaşıyordu. Tüm bu koşullar İngiltere ve Rusya'yı biraraya getirdi. İngiltere Kralı VII. Edward ve Rus Çarı II. Nikola Rusya'nın Reval kentinde buluştular. Konu, "Balkanlar'daki bağımsızlık istekleri", asıl amaç ise Osmanlı İmparatorluğunu parçalamaktı. Haziran 1908'de yapılan görüşmede alınmış olan kararların tam metni açıklanmamakla birlikte *"Osmanlı Devleti'nin kimi bölgelerinin uluslararası bir yönetime verilmesi, Irak'ın İngiltere'ye terki ve Boğazlar'ın Rusya'nın denetimine girmesinin"* öngörüldüğü güçlü bir olasılıktır.

Reval Görüşmesi'nin Dünya basınına yansıması ve "Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşüleceğine" ilişkin haber ve yorumların Makedonya'ya ulaşması, Rumeli'deki İttihatçılar'ın çok büyük tepkilerine yol

açtı.

Selanik ve Manastır kaynıyordu. Artık karar verilmişti. Abdülhamid'e karşı isyan bayrağı açılıyor ve eyleme geçiliyordu.

Ayaklanma Resne'de başladı. İttihat ve Terakki'den, harekete geçme iznini alan Yüzbaşı Resneli Niyazi Bey, Resne kışlasında toplanan 200 arkadaşıyla birlikte yola koyularak Resne dağlarına çekildi. Parolası "ya özgürlük, ya ölüm"dü.

Resneli Niyazinin hemen ardından Enver Bey de Tikveş'e geçti. Orada yemin törenleri düzenledi ve silahlanmasını tamamladı. Niyazi Bey gibi O da dağların yolcusuydu.

Niyazi Bey'in Makedonya dağlarından Yıldız Sarayı'na, Manastır Valisi'ne ve Rumeli Genel Müfettişi'ne gönderdiği telgraflar cesaretin ve inanmışlığın coşkun belgeleridir. Niyazi Bey, telgraflarda Saray'a şöyle sesleniyordu:

"Kamu düşüncesi, Kanun-u Esasî'yi geri getirmek noktasında toplanmıştır.

Bize engel olmak için Selanik'e birtakım hafiyelerin doldurulması, kimi önlemler alınmaya çalışılması, işleri daha da karıştıracaktır.

Selanik'e gelen casus paşalarla, listelerini düzenlediğimiz hain yardımcıları hemen trenle defolup gitmedikleri takdirde, namus sahibi kişiler bize katılıp, görevlerini yapacaklardır.

Biz Kanun-u Esasî'nin hemen uygulanmasını istiyoruz. Bunu hükümet vermezse, ulus zorla alacaktır. Meclis-i Mebusan'ın derhal açılmasını talebederiz...

Bu telgrafların çekilmesinin yanısıra, Manastır'da Birinci Ferik (Korgeneral) Şemsi Paşa'nın İttihatçı teğmen Atıf Bey tarafından vurulup öldürülmesi Saray için bir başka şok oldu. Şemsi Paşa Abdülhamid'e körükörüne bağlı, Arnavut asıllı cahil bir askerdi. Görevi dağa çıkan isyancıları, Enver ve Niyazi Bey'leri ortadan kaldırmaktı.

Olayın etkisi büyük oldu. Saraya sinmişti. Bu arada ayaklanmalar yayılıp, yoğunlaşıyor ve Saray'a gönderilen telgraflar birbirini izliyordu. Sonunda, 23 Temmuz 1908'de Manastır'da ihtilâlci güçler tarafından Meşrutiyet ilân edildi. Abdülhamid için yapılacak birşey kalmamıştı. Olguya boyun eğdi ve bir gün sonra 24 Temmuz'da II. Meşrutiyet'i onayladı. Böylece Resneli Niyazi Bey'in 6 Temmuz günü Makedonya'da Abdülhamid'e başkaldırışından 18 gün sonra genç ittihatçılar hedeflerine varmış oluyorlardı.

Abdülhamit Döneminde Düşün Alanı

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçları ödenmesi olanaksız bir düzeye erişmiş bulunuyordu. Bunun sonucu olarak 1881'de *Muharrem Kararnamesi* adı verilen bir yönetmelik yayınlanarak Osmanlı borçları birleştirildi ve *Düyun-u Umumiye* (Kamu Borçları) yönetimi kuruldu. Yabancı tahvil sahiplerinin temsilcileri Düyun-u Umumiye'nin yönetim kurulunu oluşturuyor ve örgüt, alacaklılar adına Fransa, Almanya, İngiltere, Belçika, Hollanda, İtalya ve Avusturya gibi yedi temsilci ile kuruluyordu. Bu, Osmanlı Devletinin tümüyle yabancıların denetimi altına girmesi demekti[27]

Düyun-u Umumiye'ye, hükümetin borçlarını kapatabilmesi için vergi toplama yetkisi verilmişti. Damga pulu gelirini, içki, ipek, balık, tuz, tütün vergilerini toplayan Düyun-u Umumiye zamanla, imparatorluğun tüm gelirlerinin üçte birine el koyan ve devlet içinde devlet niteliğini taşıyan bir kurum haline geldi. Devletin ekonomik ve siyasal özerkliği artık yabancıların denetimi altındaydı.

Öte yandan, yabancı devletlere Türkiye'de demir-

27 **Kongar, Emre: Türkiye'nin Toplumsal Yapısı.** s. 248-249 (1979).

yolu, liman yapmak, maden işletmek hakkı tanınmış ve yabancı sermayeye ayrıcalık verilmesi dönemi başlamıştı.

İşte böyle bir dönemde, Abdülhamid'in ideolojisini savunan yazarlar, Arap uygarlığının Avrupa uygarlığından üstün olduğu savlarıyla övünürlerken, Osmanlı Devleti ekonomisinin Avrupalı kapitalistlerin eline geçtiğinden habersiz görünüyorlardı. Tıpkı günümüzde olduğu gibi...

Demiryolu yapımı Tanzimat döneminde başlamış olmakla birlikte Düyun-u Umumiye döneminde büyük hız kazandı. Yabancı kumpanyalar eliyle, 1888, 1892, 1894, 1897 ve 1903 yıllarında çeşitli hatlar yapıldı[28]. 12 Ağustos 1888'de Paris-Viyana-İstanbul "Semplon Ekspresi" törenle Sirkeci garına girdi.

Tüm bu gelişmeler doğal olarak Osmanlı toplumu üzerinde etkiler yapmaya başladı. *Abdülhamid bir yandan toplumu düşünsel alanda dış dünyaya kapamaya çalışırken, bir yandan da dış dünya, Türkiye'ye gelip toplumu etkilemeye başlıyordu*[29].

Toplumsal yapıdaki kımıldanma, çağdaş bir dönüşüme yönelmemekle birlikte, birçok geleneksel kurumun, tutum ve alışkanlıkların değişimini hazırladı. Memurlar, subaylar, aydınlar arasında yeni tipler gelişmeye başladı. Ne varki, Abdülhamid'in korkunç baskı rejiminde bu tiplerin kültürel etkinliklere girmeleri olanaksızdı. Aydınların büyük çoğunluğu düşün, yayın ve eylem alanında yıllarca derin bir sessizliğe gömüldü.

Abdülhamid döneminde matbaaların çoğalıp, kitap basımının artmasına karşın kitapçıların vitrinlerinde edebiyat, felsefe, bilim yapıtlarından çok, yerli ya da yabancı dillerden çevrilmiş, macera, gezi, polis romanları görülüyordu. Abdülhamid de polis romanlarının meraklı bir okuyucusuydu.

---

28 **Berkes, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 321 (1973).
29 **Berkes, Niyazi: a.g.y.**, s. 321.

Eğitim ve öğretim alanında ise tam bir düşünsel kargaşa söz konusuydu. Rüştiyelerin (ortaokulların), idadilerin (liselerin) çoğalmasına ve pozitif bilimlerin okutulduğu yüksek okulların varlığına karşılık, ilköğretime tam anlamıyla dinsel ve geleneksel bir öğretim egemendi. İlkokul öğrencileri padişaha kayıtsız, koşulsuz bir bağlılıkla yetiştiriliyor, beyinleri boş inançlarla yıkanıyordu.

Günümüzün kimi tutucu yazarları Abdülhamid döneminde birkaç ortaokul ve lisenin açılmış olmasını, Abdülhamid'in eğitim ve düşün alanındaki atılımlarına bağlarlar. Oysa, Abdülhamid, Düyun-u Umumiye denilen yabancı kapitalistler kurumuyla elele vererek Türkiye'yi koyu bir cehalet ve taassubun karanlığına gömmek istemiştir.

Düyun-u Umumiye döneminde özel girişimcilere geniş bir özgürlük tanınmıştı. Özel girişimin eğitime katkısı kuşkusuz ki söz konusu değildi. Düyun-u Umumiye'nin ise Türk Halkı'nın uyanmasından yana olduğu düşünülemezdi bile. Düyun-u Umumiye için, gelenekçi bir Türkiye, halkın daha da soyulabilmesi ve sömürülebilmesi için bulunmaz bir ortam oluşturuyordu. Yabancılar, padişahın bu gerici ve düşünce özgürlüğüne izin vermeyen rejiminden son derece hoşnuttular. Ekonomisi, iç ve dış siyasal rotası yabancıların denetiminde olan devlet, parasal olanaklarını eğitim, tarım, endüstri alanlarında değil, İslâm Birliği ve hilâfet propagandalarında kullanıyordu. Yatırımlar eğitime değil, camilere, türbelere, tekkelere, İslâm Dünyası'ndaki kutsal yerlere yönelikti. Arapdin uluları, Ticanî şeyhleri, rejimin koruyucusu olan paşalar, hafiyeler, jurnalciler akan musluktan testilerini doldurmak için sıraya girmişlerdi. Onlar için, İtalya'nın, Düyun-u Umumiye'den aldığı borçla Trablus savaşını finanse etmesi önemli değildi. Türk halkının emeğinden, Türkiye'nin kaynaklarından elde edilen kârlarla ve Türk Devleti'nin parasıyla Türki-

ye'ye savaş açılmasına aldırmıyorlardı. Onlar için bu karanlık rejimin ve kurdukları düzenin devamı önemliydi. Bu nedenledir ki Abdülhamid, "Ulu Hakan Abdülhamid Han'dı" Düşünce özgürlüğünün, eğitim ve kültürün üzerine kara bir örtü örtmüş olan *Ulu Hakan* onların vazgeçilmez başbuğuydu.

Abdülhamid döneminde, bu koşullar altında düşün, yayın ve yazın alanlarına devrimci, ilerici, toplumcu gelişim ve atılımların egemen olması kuşkusuz olanaksızdı. Sıkı bir sansür rejimi, gazetelere göz açtırmıyor, ancak birkaç gazete, yayınını sürdürebiliyordu. Ahmet Midhat Efendi'nin *Tercüman-ı Hakikat*'ı, Mihran Efendi'nin *Sabah*'ı ve Ahmet Cevdet'in *İkdam*'ı bunlar arasındaydı.

Gazetelere oranla dergilerin kapatılma olasılığı daha az olduğu için dergi yayıncılığı daha bir ağırlık kazanmıştı. Suya sabuna dokunmayan dergi yayıncılığı bu dönemde, *Mecmua-i Ebuzziya, Maarif, Resimli Gazete, Servet-i Fünun, Malûmat, Musavver Malûmat* ve *İrtika* gibi dergileri üretmişti.

Dönemin yazın alanındaki ünlü adları Ahmet Midhat, Recaizade Mahmut Ekrem, Samipaşazade Sezai, Abdülhak Hâmid, Tevfik Fikret, Cenap Şehabettin, Muallim Naci, Halid Ziya (Uşaklıgil), Mehmet Rauf, İsmail Safa, Hüseyin Siyret, Ahmet Reşid (Rey), Hüseyin Cahit (Yalçın), Hüseyin Suat (Yalçın), Süleyman Nazif, Faik Ali (Ozansoy), Ali Ekrem (Bolayır), Celâl Sahir (Erozan), Mehmed Âkif (Ersoy), Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Mehmet Emin (Yurdakul), Nabizade Nâzım, Şemsettin Sami, Amet Hikmet (Müftüoğlu), Hüseyin Rahmi (Gürpınar) ve Ahmet Rasim'di.

Tevfik Fikret dışında, bu yazarların büyük bir çoğunluğu kalemlerini Abdülhamid'e karşı kullanamadılar. Süleyman Nazif, Samipaşazade Sezai ve Hüseyin Siyret ise bu olanağı Avrupa'ya kaçtıktan sonra bulabildiler. Süleyman Nazif, Paris'te yayınlanan *Meşveret*'te, Samipaşazade Sezai *Şûra-yı Ümmet*'te is-

tibdat rejimine karşı yazılar yazdılar. Bu arada Hüseyin Siyret, Abdülhamid'e yurt dışından suikast düzenlediği savıyla idama mahkûm edildi ve ancak 1908'de İstanbul'a dönebildi.

Yazarlar üzerinde Abdülhamid'in, korkutmak, sindirmek, maaşa bağlamak gibi yöntemlerle kurduğu baskı, yazın alanında birbirinde ayrı çeşitli kimliklerin doğmasına neden olmuştu. Örneğin, Tevfik Fikret, İsmail Safa ve Hüseyin Siyret'in 1900'de, İngiltere-Transvaal savaşı nedeniyle İngiliz elçiliğine verilen dostluk mesajını imzalamış olmaları bahanesiyle tuttuklanmaları yazarlar arasında büyük ürküntüye yol açtı. Olay Tevfik Fikret, Süleyman Nazif gibi rejime karşı olanları biledi ise de birçok yazar ve ozan kederli aşk konularını dile getirmeyi yeğlediler. Kimi yazarlar ise Saray'ın maaşı ile susturuldu. Abdülaziz rejimine karşı olan bir Şemsettin Sami 1880 yılında, Saray'da kurulan askeri denetim komisyonu sekreterliğine atandı ve ölümüne değin suskunluğunu koruyarak bu görevde kaldı. Ayrıca Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem'in, Amet Reşit (Rey) ile birlikte Saray'ın mabeyin sekreterliğine atanması oldukça ilginçtir. Ali Ekrem 1888'den, 1906'ya kadar, 18 yıl Saray'da çalıştı.

★ ★ ★

Abdülhamid döneminde en önemli yazınsal hareket *Servet-i Fünun*, diğer adıyla *Ebediyat-ı Cedide* (Yeni Yazın) akımıdır.

1896 yılı Ocak ayında Recaizade Ekrem'inTevfik Fikret'i Servet-i Fünun dergisi sahibi Amet İhsan (Tokgöz) ile tanıştırması ve dergi yönetiminin Fikret'e verilmesini önermesi üzerine Tevfik Fikret tam yetki ile derginin başına getirildi. Böylece Servet-i Fünun 7 Şubat 1896 tarihli 256. sayısından başlayarak Fikret'in yönetiminde yayınına devam etti. Bu değişiklik yazınımızda Edebiyat-ı Cedide adı verilen yeni

bir topluluğun kurulmasına neden oldu[30]

Tevfik Fikret, Cenap Şehabettin, Halid Ziya, Mehmet Rauf, Ahmet Reşid, Hüseyin Cahit, Hüseyin Suat, Celâl Sahir, Hüseyin Siyret, Süleyman Nazif ve kardeşi Faik Âli gibi ozan ve yazarların Servet-i Fünun'da oluşturdukları Edebiyat-ı Cedide akımı Batı yazınının etkisinde olmakla birlikte, dili Tanzimat yazınının dilinden çok daha ağdalıydı ve seslendiği kesim aydın çevrelerdi.

Edebiyat-ı Cedide yazarlarının tümünün aynı doğrultuda yürüdükleri söylenemez. Örneğin Tevfik Fikret, Süleyman Nazif ve Hüseyin Cahit'in özgürlükçü tutumları diğerlerinde pek görülmez. Genel olarak, roman, öykü ve şiirlere doğa-insan-aşk-kadın çizgisi egemendir; duygu ve imge ön plandadır. Anadolu insanı işlenmemiştir. Bu dönemde, köy yaşantısını konu alan tek örnek Nabizade Nâzım'ın *Karabibik* adlı uzun-öykü niteliğindeki romanıdır.

Servet-i Fünun genelde, rejime karşı bir tavır almadığı halde Abdülhamid, aydınların bir dergi çevresinde toplanmalarından hiç de hoşnut değildi. Nitekim 1901'de Hüseyin Cahit'in "Edebiyat ve Hukuk" başlıklı yazısı sansüre uğradı ve dergi kapatıldı.

Abdülhamid döneminin okurlar üzerinde en etkin yazarı Ahmet Midhat'tır. Tarih, coğrafya, matematik, fizik, felsefe konularında, roman, öykü, piyes türünde pek çok yapıt verdi. Şiir dışında tüm dallarda halkın anlayabileceği bir dille yazarak geniş okuyucu yığınlarına ulaştı. Halk kesiminde en çok okunan yazar oldu. Ayrıca *Tercüman-ı Hakikat*'i kurarak bu gazetede yeni bir habercilik anlayış ve tekniğini geliştirdi. Tükenmek bilmeyen bir enerjiyle sayısız yazı yazdı.

Ne var ki tüm bu olumlu yanlarına karşın Ahmet Midhat, despotizm ile savaşan aydınlara karşı Abdül-

30 **Akyüz, Kenan: Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi**, s. 201 (1958).

hamid'in yanında yer aldı. Daha önceki yıllarda "Yeni Osmanlılar" hareketine katıldığı ve bu nedenle Rodos Adası'na sürüldüğü halde Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra Yeni Osmanlılar'ın karşısına geçti ve giderek Abdülhamid döneminin savunucusu ve sözcüsü haline geldi. Bu tutumunun karşılığı olarak da Saray'dan parasal destek gördü.

Karanlık istibdat rejimine karşı en ateşli ve cesur şiirlerin Tevfik Fikret'in kaleminden çıktığı kuşkusuzdur. 1890'larda betimlemenin ve bireyselliğin egemen olduğu şiirler ve "manzum portreler" yazan Fikret, giderek toplumcu ve özgürlükçü konulara yönelmiş, 1901'de yazdığı *Sis* şiirinde istibdata baş kaldırmanın doruğuna ulaşmıştır.

Fikret, gericiliğe, geleneklere, baskıya karşı çıkan bir ozandır. O'nun ahlâk görüşü dinci değil, insancı ahlâka yöneliktir. *Geleneklerden sıyrılarak akla özgürlük vermek ve kişiyi tüm insanlığın üyesi yapmak*, Fikret'in vazgeçilmez ülküsüdür. Baskı rejimlerine kesin biçimde karşıdır. *Tarih-i Kadim* (Eski Tarih) şiirinde, insanın dinsel baskı rejimlerinde nasıl köleleştirildiğini ve yozlaştırıldığını anlatır. *Sabah Olursa* adlı şiirinde, *"istibdatın karanlığı içinde ezilmiş ruhunu ama yarınlara olan inancını"* belirtir. *Promete*'de, *"yabancı ulusların niçin semada olduklarını ve Türkiye'nin neden çukurda bulunduğunu"* sorar, çağdaşlaşmamıza ilişkin özlemlerini dile getirir.

Fikret'in Abdülhamid'e karşı yazdığı en sert şiir *Bir Lâhza-yi Teahhur*'dur (Bir Anlık Gecikme). Abdülhamid'e düzenlenen bir suikastte Abdülhamid, içinde bomba bulunan arabasına binmekte birkaç saniye gecikince bomba zamansız patlar ve Sultan ölümden döner. Fikret bunu öfke ve üzüntüyle karşılar ve şiirini şu son dizelerle bitirir:

Bir kavmi çiğnemekle bugün eğlenen denî
Bir lâhza-yî 'eahhura medyun bu keyfini.

Bu kurşun gibi dizeleri bugünkü dilimize şu biçimde çevirebiliriz:

Bir kavmi çiğnemekle bugün eğlenen alçak
Bir anlık gecikmeye borçlu bu keyfini.

Tevfik Fikret ödün vermeyen ilerici ve özgürlükçü tutumu nedeniyle ölümüne değin bağnaz tutucu ve İslâmcı çevrelerin saldırısına uğradı. Gericiler, Fikret'i dinsizlik ve hainlikle suçladılar. Bu çağdışı saldırılar, günümüzün gerici ve tutucu kesimlerinde de geçerliliğini korumaktadır.

Gericiler, Fikret'in dine saldırdığını, gâvur olduğunu ileri sürüyorlardı. Oysa Fikret, İslâm dinine değil, İslâm devleti görüşüne karşı çıkıyordu. Bu ise panislamist ilkelere bağlananların kuşkusuz ki işlerine gelmezdi. İslâmcılar, suçlamalarında o denli ileri gidiyorlardı ki, örneğin Mehmet Âkif, 1912'de Fikret'i, "bir gâvur okulu olan Robert Kolej'de öğretmenlik yaptığı için", protestanlara satılmış bir zangoç olarak niteliyordu. Mehmet Âkif şöyle söyler Fikret için:

Şimdi Allah'a söver, sonra biraz bol para ver
Hiç utanmaz, protestanlara zangoçluk eder.

Türk Ulusu'nun yetiştirdiği en büyük insanlardan biri olan Tevfik Fikret haksız saldırılara onurlu göğsünü kalkan yaparak, 19 Ağustos 1915'te İstanbul'da yalnızlıklar içinde ve kırksekiz yaşındayken öldü.

1980'lerin Türkiye'sinde, kapitalist emperyalizminin kanatları altında olan gerici ve tutucuların bayrak haline getirdikleri "İstiklâl Marşı ozanı" Mehmed Akif'in serüvenini ise ilerdeki sayfalarda göreceğiz.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

II. Meşrutiyet'in ilânı başta İstanbul olmak üzere yurdun büyük kentlerinde ve yörelerinde büyük sevinç gösterileriyle karşılandı. Anayasanın ikinci kez yürürlüğe konması Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bir bayram havası yaratırken Avrupa devletleri bu gelişmelerden hiç de hoşnut değillerdi. Özellikle İngiltere ve Rusya, Osmanlı Devleti'nin güçlenmesinden ve tutarlı bir iç politika düzenine kavuşmasından korkuyorlardı[31].

Oysa, II, Meşrutiyet'in ilânından sonra, 1876 Kanun-u Esasi'sinin kaldırılması ve yeni bir anayasa hazırlanması yoluna gidilmedi. Kimi iyi niyetli çabalara karşın, anayasanın ulusal egemenlik ilkesiyle uzlaşabilmesi istenmekle birlikte, devletin teokratik niteliğinde bir değişiklik yapılamadı[32]. Örneğin, anayasanın 11. maddesi devletin dinsel karakterini koruyor, padişahın "ruhanî ve cismanî" nitelikler taşıdığını ve bu niteliklerin içerdiği yetkileri kişiliğinde toplayarak, din ve devlet işlerinin padişahın egemenliğinde bulunduğunu belirtiyordu.

II. Meşrutiyet anayasasında yapılan en önemli

31 **Bayar, Celâl: Bende Yazdım**, cilt: 3, s. 903 (1966).
32 **Okandan, Recai: Amme Hukukumuzun Ana Hatları**, s. 293, 295, (1957).

değişiklik 1909'da gerçekleşmiştir. Buna göre, bakanlar kurulu meclis tarafından kolaylıkla düşürülebiliyor, padişah ve bakanlar kurulundan oluşan "yürütme organı", meclisi daha güç koşullarda dağıtabiliyordu[33].

Meşrutiyetin ilânını izleyen günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti, devletin yönetimini el altından denetliyordu. Ne var ki kabine gene eski dönemin devlet adamlarından oluşmuştu. Örneğin, 4 Ağustos 1908'de Sait Paşa'nın sadrazamlıktan ayrılmasında sonra hükûmetin başına geçen Kâmil Paşa ve 14 Şubat 1909'da Kâmil Paşa'nın istifasıyla sadrazamlığa gelecek olan Hüseyin Hilmi Paşa, Abdülhamid rejiminin tipik birer temsilcisiydiler. Bu gerçeği İttihat ve Terakki'nin genel sekreterlerinden Midhat Şükrü (Bleda) şöyle anlatır:

"Özgürlüğün ilânıyla herşey bitmiş olmuyordu. Aksine, ülke yönetimi birinci planda olmak üzere, herşeye yeniden başlamak gerekiyordu. Saray yönetimi yıkılmıştı. Ancak Saray zihniyeti yaşamaya devam ediyordu. Sait Paşa, Kâmil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa gibi yönetimde sorumluluk verdiğimiz kişiler hem Abdülhamid'e hem de O'nun kurduğu sisteme sımsıkı bağlıydılar.

İttihat ve Terakki'nin önderleri ise henüz deneyimsizdiler. Bu nedenle kuşkusuz ki gereksiz aşırılıklara saptılar. Böylece, iç bünyemizi kemirmek için fırsat kollayan yabancı çevrelerin, kötü niyetli yöneticilerin ekmeğine yağ sürümüş oldu[34].

Mithad Şükrü'nün dediği gibi İttihatçıların deneyimsizlikleri ve aşırılıkları iç ve dış çevreler tarafından hızla yıpratılmalarına neden oldu. Bu arada sosyo-ekonomik bir doktrine sahip olmayışları da

33 **Tunaya, Tarık Zafer: Batılılaşma Hareketleri,** Siyaset İlmi Serisi, 3. s. 47 (1960).

34 **Bleda, Midhat Şükrü: Bir Canlı Tarih Konuşuyor.** Resimli Tarih Mecmuası, Sayı 42, s. 2392 (1953).

başarısızlıklarının bir diğer, önemli nedeniydi. Güttükleri politika sadece "vatan, özgürlük, eşitlik, kardeşlik, ilerleme" gibi kavramları içeriyordu. Siyasal ideolojileri hiçbir zaman gerçek devrimci ve uluscu ilkelere yönelmedi[35]. Ekonomik sorunlara karşı kayıtsızdılar[36]. Onlar için, Batı benzeri liberal bir anayasa modelini uygulamak, herşeyi düzenlemek için yeterliydi[37]. Doğan Avcıoğlu, İttihat ve Terakki eyleminin *"meşrutiyeti sağlayan liberal bir hareket olmaktan çok, uluscu bir eylem olduğunu"* yazar ve *"İttihatçılar'ın herşeyden önce vatanın parçalanmasını önlemek ve yarı sömürge durumuna sonvermek istediklerini"* ileri sürer[38].

İttihat ve Terakki'nin ulusçu olduğunu söylemek, yukarda da belirttiğim gibi oldukça zordur. Bu hareket başlangıçta, özellikle Avrupalılar tarafından "ulusal bir siyasal örgütlenme modeli" olarak görülmüşse de, daha sonra "Osmanlıcı" karakteriyle siyasal sahnedeki gerçek yerini almıştır.

İttihatçılar'ın "yurdun parçalanmasını önlemek istedikleri" görüşüne katılmamak olanaksızdır... Ulusçu değil, Osmanlıcı oldukları içindir ki Türk olan müslümanlarla, Türk olmayan müslümanları, özellikle Araplar'la Arnavutlar'ı ve çeşitli ırklardan, dinlerden azınlıkları, bir "Osmanlı Ulusu" çerçevesinde ve bir *ittihad* (birlik) içinde tutabilme çabasında olmuşlardır.

Ne varki, bu görüş ve çaba hedefine ulaşamamıştır. Çünkü Arap ve Arnavut halkları *ittihad* düşüncesi bir yana, artık ulusçu ve ayrılıkçı eylemler doğrultusundaydılar. Osmanlı Ulusu'nda biraraya gelmek yerine, Arap ve Arnavut ulusçuluğu uğrunda savaş vermeyi yeğliyorlardı.

35 **Berkes, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 356 (1973).
36 **Mardin, Şerif: Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi,** s. 55 (1962).
37 **Kinross, Lord: Atatürk, The Rebirth of a Nation,** s. 30 (1964).
38 **Avcıoğlu, Doğan: Milli Kurtuluş Tarihi,** cilt: 1, s. 55 (1977).

İttihat ve Terakki 1908'de dernek niteliğindeydi. Bu görünüm 1913'e değin sürmüş ve ancak bu tarihte dernek, resmen partileşmiştir.

İttihatçıların devlet yönetiminde etkin bir düzeye gelmesi Saray'da ve kimi çevrelerde tepki yaratmaktaydı. Bu nedenle dernek, 7 Ağustos 1908'de hükümetin işlerine karışmayacağına ilişkin bir bildiri yayınlamak zorunda kaldı. Bu arada İttihatçılar'a karşı oluşan muhalefet giderek genişliyordu. 12 Ağustos'ta, Fatih Camisi müderrisi (medrese öğretmeni) Mustafa Sabri Efendi (sonra şeyhülislâm) "Cemiyet-i İttihadiye-i İslâmiye" adı altında dine dayanan siyasal bir örgüt kurdu. Bu sıralarda II. Meşrutiyet daha birinci ayını doldurmamıştı. Eylül ayında ise Ahrar Fırkası (Liberal Parti) kuruldu. Partinin kurucuları Celâleddin Arif, Nihat Reşat, Ahmet Samim, Mahir Said, Nurettin Ferruh, Tahir Hayrettin, Mabeyinci Reşit, Fazıl Beyler ve Damat Salih Paşa'ydı. Adem-i merkeziyetçilik (merkez dışıcılık) ve özgürlükleri en geniş biçimde sağlamak, parti programının iki ana ögesini oluşturuyordu.

Meclis-i Mebusan'ın 17 Aralık 1908'de açılmasıyla birlikte İttihat ve Terakki'ye karşı oluşan muhalefetin, sert tartışmaları başlattığını görürüz. Meclis'e İttihatçılar egemen olmakla birlikte, Ahrar Partisi genelde, çetin bir muhalefet gösterisi içindeydi.

31 Mart (13 Nisan) Olayı

31 Mart ayaklanmasına ilişkin çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Hareket, Abdülhamid'in İttihatçılar tarafından tahttan indirilmesi sonucunu vermiş olduğu için günümüzün gerici yazarları, 31 Mart'ı pek eşelemezler ve ayrıca, İttihatçılar'a, ayaklanmayı bastıran Hareket Ordusu'na her fırsatta kin kusarlar... Örneğin bir tarih dergisinin, 1966 yılının Cum-

huriyet Türkiyesi'nde, Hareket Ordusu için yaptığı yorum oldukça düşündürücüdür.

Derginin "Tarih Postası" sayfasında, bir okurun Hareket Ordusuna ilişkin sorusu aynen şöyledir:

"Hareket Ordusu normal bir birlik miydi, yoksa kimi tarihlerde yazıldığı gibi normal bir Türk birliğinin çevresinde biriken birkaç misli ekalliyet (azınlık) çapulcularından mı ibaretti?... Hangisi doğrudur?"

"Tarih Postası" sayfasının yazarı bu soruya, *"Hareket Ordusu'nun bir çapulcu topluluğu olduğu"* yanıtını vermektedir[39]

31 Mart ayaklanması tam anlamıyla gözü dönmüş bir gerici hareketidir. Olayın niteliğini net çizgilerle belirlemek için ayaklanma öncesi gelişen olayları özetlemekte yarar vardır.

★ ★ ★

Meşrutiyet'in ilânından kısa bir süre sonra İttihatçılar'a gösterilen tepkiler, İttihatçılar'ı önlem almaya yöneltti. 19 Ekim 1908'de "özgürlüğü korumak amacıyla" Selanik'teki avcı taburları İstanbul'a getirildi. Saray'ın koruyucuları olan Arap ve Arnavut taburları İstanbul'dan çıkarıldı. Ne ilginçtir ki, 31 Mart'ta ayaklanan birlikler bu avcı taburları olacaktı. Bu arada, 9 Kasım 1908'de yeni yönetime karşı Cemiyet-i Milliye-i Naciye adıyla gerici bir dernek kuruldu. 10 Kasım'da *Volkan* gazetesi yayımlanmaya başlandı. Gazetenin başında 31 Mart olayının baş düzenleyicisi Derviş Vahdeti bulunuyordu.

İttihat ve Terakki'ye karşı gerici tepkiler şiddetlenirken İttihat ve Terakki'nin önemli asker üyelerine yurt dışı görevler verilmekteydi. Önce Enver Bey (Paşa) 13 Ocak 1909'da Berlin ataşemiliterliğine atandı. Ardından Ali Fethi Bey (Okyar) Paris'e, Ali Fuat Bey (Cebesoy) Roma'ya, Hafız İsmail Hakkı Bey (Paşa)

---

39 **Hayat Tarih Mecmuası:** Hayat Yayınları, cilt 2, s. 9, s. 97 (1.10 1966).

Viyana'ya gönderildiler.

Bu arada askerî kesimde de kımıldanmalar vardı. 23 Ocak'ta Harbiye'de (Harp Okulu'nda) karışıklıklar çıktı. Altmış öğrenci okuldan çıkarılarak cezaevlerine ya da askerî birliklere gönderildi. Bu olay İttihatçılar'a duyulan tepkinin artmasına neden oldu.

Olaylar hızla gelişiyor ve 31 Mart (13 Nisan) ayaklanmasına adım adım yol alınıyordu. Şubat ayı başlarında Derviş Vahdeti, ayaklanmada en etkin rolü oynayacak olan *İttihad-ı Muhammedî Fırkası*'nın kuruluş hazırlıklarına girişmişti. Bu gerici partinin sözcülüğünü *Volkan* gazetesi yapacaktı. Örümcek, ağlarını kuruyordu*.

1909 yılının Şubat ayı gerici eylemlerin yoğunlaştığı bir dönem oldu. Volkan gazetesi çevreye kin saçıyor ve meşrutiyet rejimine karşı ayaklanmayı olanca gücüyle körüklüyordu. Bu arada bir zamanların ünlü Jön Türk'ü Mizancı Murad Bey *Mizan* gazetesinde, Ali Kemal Bey** *İkdam*'da Hasan Fehmi Bey *Serbesti*'de İttihatçılar'ı şiddetle eleştirmekteydiler.

Meşrutiyet yönetimine karşı sürdürdüğü eylemini giderek yoğunlaştıran Derviş Vahdeti 19 Şubat'ta "şe-

---

* **Derviş Vahdeti** (1869-1909): Kıbrıs'da, Lefkoşe'de doğdu. Düzensiz bir din eğitimi gördü. Nakşibendi tarikatına girdi. 1902'de İstanbul'da İskân-ı Muhacirin (Göçmenleri Yurtlandırma) Komisyonu'nda görev aldı. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'da çıkardığı **Volkan** gazetesinde İttihatçılar'a karşı sert bir muhalefete girişti. Kurduğu İttihad-ı Muhammedi Fırkası tam anlamıyla bir yobaz yuvasıydı ve 31 Mart ayaklanmasında başrolü oynadı. Olayları bastırmak amacıyla Hareket Ordusu'nun Selanik'ten İstanbul'a gelmesi üzerine İzmir'e kaçtı. Yakalanarak İstanbul'a götürüldü. Askeri mahkemede yargılanarak ölüme mahkûm edildi ve Ayasofya alanında asıldı.

Ali Kemal (1867-1922): İstanbul'da doğdu. Asıl adı Ali Rıza'dır. Mülkiye Okulu öğrencilerinin çıkardığı **Gülşen** dergisindeki yazılarında Ali Kemal imzasını kullandığı için bu adla tanındı. 1889'da siyasal çalışmalar yaptığı gerekçesiyle Halep'e sürüldü. Burada beş yıl kaldıktan sonra Paris'e kaçtı. **İkdam** gazetesine Paris'ten yazılar gönderdi. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra **İkdam**'da İttihatçılara karşı çıktı. 1919'da Damat Ferid Paşa kabinesinde milli eğitim bakanlığı yaptı. Yayımladığı Peyam-ı Sabah gazetesinde Kurtuluş Savaşı'nı yeren yazılar yazdı. 1922'de tutuklandı. Ankara'ya yargılanmak üzere götürülürken İzmit'te halk tarafından linç edildi.

riate dönülmesini ve yabancı ülkelerden kopya edilen yasaların uygulanmamasını" isteyen bildirileri yayımladı. Bu bildiriler, kahvelere, medreselere, Taşkışla'daki Avcı Taburları'na dağıtıldı[40]. Vahdeti bununla da yetinmedi. 25 Şubatta aynı istekleri içeren bir layiha (tasarı) ile şeyhülislâma başvurdu. İttihad'ı Muhammedi Fırkası'na üye olmuş sarıklı hocalar da gizliden gizliye kışlalara girerek Avcı Taburları'nı el altından kışkırtıyorlar ve "dinin elden gittiği" yolunda propaganda yapıyorlardı[41].

İlk toplu kımıldanmalar medreselerde başladı. Medreselerdeki softalar o döneme değin askerlik görevinden bağışık tutulmuşlardı. Ancak, Harbiye Nezareti (Milli Savunma Bakanlığı) aldığı yeni bir kararla, bu bağışıklığın devamı için softaların en azından bir okuma-yazma sınavından geçirilmelerini istemişti. Fatih ve Süleymaniye medreselerinde bu karara karşı 27 Şubat'ta gösteriler yapıldı.

Öte yandan ordudaki alaylı subaylar tedirgindi. Osmanlı ordusundaki birliklerin bunda böyle sadece, Harp Okulu çıkışlı "okullu subayların" komutasında olacakları ve erlikten yetişme "alaylı subayların" ordudan çıkartılacağı haberleri alaylı subayları softaların yanına itiyordu.

Kazan fokurdamaya başlamıştı. Derviş Vahdeti 16 Mart günü İttihad-ı Muhammedi Fırkası'nın tüzüğünü yayımladı. 28 Mart'ta *Volkan* gazetesi, beşinci alayın tüm subay ve erleriyle İttihad-ı Muhammedi'ye katıldığını duyurdu. Oysa, Harbiye Nezareti 21 Şubat genelgesi ile askerlerin siyasetle uğraşmalarını yasaklamıştı.

3 Nisan, gericilerin büyük bir gövde gösterisine sahne oldu. O gün binlerce kişi ellerinde yeşil bayraklarla Ayasofya Camisi'nde biraraya geldi. Mevlidle ve

40 **Aydemir, Şevket Süreyya: Enver Paşa**, cilt: 2, s. 126 (1971).
41 **Şehsuvaroğlu Halûk: 31 Mart Vakası**, Resimli Tarih Mecmuası, sayı 29, s. 1456 (1952).

tekbirlerle İttihad-ı Muhammedî'nin kuruluşu coşkun biçimde kutlandı. Derviş Vahdeti ve Bediüzzaman Said-i Kürdî (Said-i Nursî) toplantıda ayaklanmayı körükleyen ateşli söylevler verdiler.

Artık ateşin bacayı sarması için bir kıvılcım yeterliydi. Nitekim İttihat ve Terakki'ye muhalif olan *Serbesti* gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi'nin 6 Nisan gecesi Galata Köprüsü'nde kurşunlanarak öldürülmesi başlayacak yangının kıvılcımını oluşturdu.

Hasan Fehmi İttihat ve Terakki'ye karşı olmakla birlikte, gerici değildi. Değerli bir gazeteciydi. Öldürülüşü büyük tepkilere yol açtı. Cenaze törenine binlerce kişi katıldı. Kamuoyundaki genel kanı Hasan Fehmi'nin İttihatçılar tarafından öldürtüldüğüydü. Derviş Vahdeti ve gericiler bu olayı fırsat bildiler. Kışkırtmalar en geniş boyutlara ulaştı ve sonunda 13 Nisan gecesi (rumî takvimde 31 Mart) ayaklanma başladı.

İttihatçıların "özgürlüğü ve meşrutiyeti korumak amacıyla" Selanik'ten getirdikleri ve Taşkışla'ya yerleştirdikleri "dördüncü avcı taburu" hareketin öncülüğünü yapıyordu. Kışlada komutayı çavuşlar ellerine almışlar ve subayları tutuklamışlardı. Hamdi Yaşar çavuş, bölük yazıcısı Mehmet, tüfekçi ustası Arif gibi cahiller ayaklanmanın önderleriydiler.

Sabaha doğru kışlanın kapıları açıldı. Subaysız askerler Divanyolu'ndan geçerek Ayasofya alanına doğru akıyorlardı. Ayasofya alanı kaynıyordu. Her kafadan bir ses çıkıyor, *"şeriat isteriz", "okullu subay istemeyiz, alaylı subay isteriz"* çığlıkları, *"padişahım çok yaşa"* haykırışları İstanbul'u inletiyordu. Bir süre sonra harbiye nezaretindeki askerlerin de kışkırtılarak ayaklanmaları üzerine İstanbul yakası tümden isyancıların eline geçmişti. Bu arada medrese softalarından, İttihad-ı Muhammedî üyelerinden, askerler ve çapulculardan oluşan birtakım gruplar Babıâli'deki *Şura-yı Ümmet* ve İttihatçıların sözcüsü durumun-

da olan *Tanin* gazetelerinin bürolarını yerle bir ediyorlardı. Halk, hareketin dışındaydı. Ne varki, bu gözleri dönmüş güruhları seyretmekten öteye yapabileceği birşey yoktu.

Ayasofya alanındaki kalabalığın *"şeriat isteriz"* çığlıkları daha sonra *"kelle istemeye"* dönüştü. Alaylı subayları ordudan çıkartacağı ve medrese softalarını sınavdan geçirteceği ileri sürülen Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın, Meclis-i Mebusan Başkanı Ahmet Rıza Bey'in ve Hassa Komutanı Mahmut Muhtar Paşa'nın kelleleri isteniyordu. Kalabalık kana susamıştı. Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'ya benzetilen Adliye Nazırı Nâzım Paşa yoldan çevrilip, Ayasofya alanına getirilerek süngülerle delik deşik edildi. Meclis-i Mebusan'ın her köşesi, merdivenleri, koridorları, odaları isyancı askerlerle dolmuştu. Lazkiye milletvekili Emin Arslan Bey de Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'e benzetilerek öldürüldü; kimi okullu subaylar süngülendi. Gericilik ve cehalet her zaman olduğu gibi kardeşi kardeşe vurdurtuyordu.

Abdülhamid, ayaklanmayı ancak sabah saat sekiz sularında öğrenebildi. Bu gecikmenin nedeni o dönemde İstanbul'a bir telefon hattının kurulmamış olmasıydı. Abdülhamid, telefonu kendisi için tehlikeli bir araç olarak görüyordu. Ayaklanma Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından Saray'a yazılı olarak bildirildi. Daha sonraki saatlerde Meclis-i Mebusan ile Saray arasında telgraf bağlantısı kuruldu ve Adülhamid tel aracılığıyla olayların gelişimini izlemeye başladı.

Meclis telgraf merkezi Padişaha isyancıların isteklerini iletirken, milletvekillerinden oluşan bir kurul da başıbozuk güruhların baskısıyla Yıldız Sarayı'na gitti ve yönetim kadrosunda yapılması istenilen değişikliğe ilişkin önerileri Abdülhamid'e iletti.

Abdülhamid olayın boyutlarını kavramıştı. Başkâtibi Ali Cevat Bey'i zaman yitirmeden isyancıların

el koyduğu meclise gönderdi. Ali Cevat binbir zorlukla meclis kürsüsünme çıkarak padişahın Sadrazamlığa Tevfik Paşa'yı getirdiğini, Harbiye Nazırlığına Ali Rıza Paşa'nın yerine Ethem Paşa'nın ve Hassa Ordusu adı verilen İstanbul 1. Ordu Komutanlığına da Mahmut Muhtar Paşa'nın yerine Nâzım Paşa'nın atandığını bildirdi. Ayrıca, isyancılar bağışlanacaktı.

Ertesi gün kimi gazeteler padişaha dua eden başlıklarla yayımlanmıştı. Ancak, kaynaşma devam ediyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi milletvekilleri ortadan kaybolup, canlarını zor kurtarmışlardı. Bu sırada İttihatçıların önde gelen kişilerinden jandarma yüzbaşısı İsmail Canbulat* ayaklanmayı Selanik'e telgrafla bildirdi:

"Meşrutiyet mahvoluyor"...

Haber Selanik'de bomba gibi patladı. Genç subaylar öfke ve endişe içindeydiler. Özellikle, Mabeyin başkâtibi Ali Cevat'ın Meclis-i Mebusan'a giderek, şeyhülislâmla birlikte kürsüye çıkıp, "isyancıların Abdülhamid tarafından bağışlandığını" söylemesi büyük tepkiye yol açmıştı.

Selanik, ayaklanmaya karşı zaman yitirmeden harekete geçti. Rumeli'den Saray'a tehdit telgrafları yağmaya başladı. Ayrıca çeşitli illerden de Tevfik Paşa hükümetinin tanınmayacağına ilişkin telgraflar çekiliyordu. Üçüncü Ordu birlikleri İstanbul'a yürü-

---

* **İsmail Canbulat** (1880-1926): İstanbul'da doğdu. 1899'da Harp Okulu'nu bitirdi. Selanik ve Manastır'da görev yaptı. 1906'da Selanik'de kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Bu derneğin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmesinden sonra siyasal etkenliklerini yoğun biçimde sürdürdü. Meşrutiyetin ilânından sonra İttihat ve Terakki'nin İstanbul'da örgütlenmesi için çalıştı. 1912'de İzmit milletvekilliğine seçildi. 1914'te İstanbul emniyet genel müdürü, 1916'da belediye başkanı oldu. 1919'da İngilizler Canbulat'ı Malta'ya sürdüler. 1921'de serbest bırakıldı. 1923'te İstanbul'dan milletvekili seçildi. 1924'de Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif olarak kurulan Terakkiperver Fırka'ya girdi. 1926'da düzenlenen İzmir suikastından sorumlu görülerek İstiklâl Mahkemesi'nde yargılandı. 14 Temmuz 1926'da İzmir'de idam edildi.C anbulat 1918'de çok kısa bir süre içişleri bakanlığı da yapmıştır.

meye hazırdı. Bu birliklere Edirne'de bulunan İkinci Ordu birlikleri ve Selanik çevresinden sivil gönüllüler de katılıyordu. Özgürlük kahramanı olarak tanınan Resneli Niyazi Bey, Resne'de biraraya getirdiği gönüllülerle birlikte hareketin içinde yer aldı. Tüm bu güçlerin başına Selanik Redif Tümeni Komutanı Hüseyin Hüsnü Paşa getirilmişti. Kurmay Başkanlığına da önyüzbaşı Mustafa Kemal Bey (Atatürk) atandı. Bu arada Mustafa Kemal Bey'in önerisiyle, çeşitli birliklerden oluşan bu orduya "Hareket Ordusu" adı verildi[42].

Hareket Ordusunun öncü birlikleri ayaklanmanın başlamasından iki gün sonra 15 Nisan (Rumî takvimde 2 Nisan)'da Selanik'ten İstanbul'a trenle hareket ettiler. Bunları diğer birlikler izledi. 19 Nisan'da Selanik Jandarma Bölüğü Ayastafanos (Yeşilköy) istasyonuna vardı. O sırada, İttihatçı milletvekillerinin bir bölümü Ayastafanos'ta bulunuyordu. Jandarma bölüğünün Ayastafanos'a gelmesine karşın, endişeli hava henüz dağılmamıştı. Başta Mesudiye zırhlısı olmak üzere, açıkta demirlemiş olan savaş gemilerine ilişkin söylentiler milletvekillerini tedirgin ediyordu. Donanma acaba kimden yanaydı?...

Milletvekilleri donanmanın eğilimini kesin olarak saptamak amacıyla Ahmet Muhtar Paşa'nın başkanlığındaki bir kurulu Mesudiye zırhlısına gönderdiler. Donanmanın Hareket Ordusu'ndan ve Meclis-i Mebusan'dan yana olduğu anlaşılınca rahat bir nefes alındı. Ancak, kaygı uyandıran haberlerin ardı kesilmiyordu. örneğin milletvekili Besarya Efendi, İttihatçı milletvekillerine "Beyoğlu'nda yabancı çevrelerden adını söyleyemeyeceği bir kişinin kendisine gizli bir haber ulaştırdığını" bildirmişti. Bu gizli habere göre *"Abdülhamid, Avusturya elçisi aracılığıyla İmparator Fransuva Jozef'e başvurmuş ve kendisini*

42 **Esatlı, Mustafa Ragıp: İttihat ve Terakki**, s. 28 (1975).

konumak koşuluyla Avusturya'nın Selanik'e kadar Osmanlı topraklarını işgaline izin vereceğini bildirmişti"[43].

Haber milletvekilleri arasında şok etkisi yarattı. Dışişleri Bakanı Rıfat Paşa telgrafla Ayastafanos'a çağırıldı. Köye gelen dışişleri bakanı, milletvekillerine "diplomatik çevrelerde böyle bir söylenti bulunmadığı" gerekçesiyle güvence veriyordu.

Milletvekilleri bu haberin doğruluğuna inanmamakla birlikte Abdülhamid'in tahttan indirilmesi görüşünde artık birleşmişlerdi. Öncelik taşıyan sorun ise isyancıların başlarının ezilmesiydi.

Jandarma bölüğünün İstanbul kapılarına dayanmasından bir gün sonra Hüseyin Hüsnü Paşa komutasındaki birlikler Hadımköy'e ulaştılar. Ancak tam bu sıralarda Selanik İttihat ve Terakki Merkezi, Hareket Ordusu'nun komutanlığına Üçüncü Ordu Komutanı Korgeneral Mahmut Şevket'i atadı. Mahmut Şevket Paşa 22 Nisan'da yedi tren dolusu askerle Ayastafanos'a geldi ve Hüseyin Hüsnü Paşa ile Kurmay Başkanı Mustafa Kemal Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın emrine girdiler.

Bu değişiklikle Enver Bey'in payı bulunduğu güçlü bir olasılıktır. Binbaşı Enver Bey ayaklanma patlak verdiğinde ataşemiliter olarak Berlin'de görev yapıyordu. Olayı haber alınca hızla Selanik'e geçti. Ardından Hüseyin Hüsnü Paşa'nın Hareket Ordusu komutanlığı sona erdi. Enver Bey'in Selanik'te kalmayarak Ayastafanos'a gelmesi ve kurmay başkanlığının Mustafa Kemal'den alınarak Enver Bey'e verilmesi bu olasılığı güçlendirmektedir.

Hareket Ordusu 24 Nisan 1909 günü İstanbul'a girmeye başladı. Öncü birliklerin başında Binbaşı Enver Bey, Ali Fethi Bey (Okyar), Kâzım Bey (Karabekir), İsmail Hakkı Bey, Muhtar Bey ve İsmet Bey (İnönü)

43 **Şehsuvaroğlu, Halûk: 31 Mart Vakası.** Resimli Tarih Mecmuası, sayı 29, s. 1458 (1952).

gibi genç subaylar bulunuyordu.

İsyancıların en yoğun direnme noktaları Taşkışla, Davutpaşa ve Taksim kışlalarıydı. Çarpışmalar gün boyu sürdü. Kışlalar topa tutuldu. Yıldız Sarayı'nı koruyan birlikler ise direnmediler.

Hareket Ordusu 26 Nisan'da duruma egemen oldu. Sıkıyönetimin ilânından sonra toplanan meclis, Abdülhamid'i tahttan indirmeye karar verdi. Bu arada Şeyhülislâm Mehmet Ziyaettin Efendi'den de fetva alındı. Fetvada şeyhülislâm, *"Abdülhamid'in yasalara uymadığını, devlet hazinesinden gereksiz harcamalar yaptığını, yasal dayanaklar olmaksızın kişileri sürdüğünü ve öldürttüğünü, bunları yapmamaya yemin ettiği halde yeminini bozduğunu, müslümanlar arasında kargaşa yarattığını ve iç savaşa neden olduğunu"* söylüyor ve padişahın tahttan indirilmesinin İslâm hukukuna göre uygun olduğunu belirtiyordu.

Abdülhamid 27 Nisan 1909'da tahttan indirildi. Veliaht Reşat Efendi Beşinci Sultan Mehmet adıyla padişah ilân edildi.

Tahttan indirildiğini Abdülhamid'e dört kişiden oluşan bir kurul bildirdi. Yıldız Sarayı'na gönderilen bu kurulda, Âyan ve Mebusan meclislerini Arif Hikmet Paşa, Arnavut Esat Paşa, Aram ve Emanuel Karasu Efendiler temsil ediyorlardı. Aram Efendi Ermeni, Emanuel Karasu Yahudi'ydi.

Kurulda Ermeni ve Yahudi milletvekillerinin bulunması İttihatçılar adına büyük yanlışlıktı ve gericilerin eline verilmiş bulunmaz bir saldırı fırsatıydı. Çünkü Abdülhamid salt padişah değil, aynı zamanda halifeydi. Yani, tüm dünya müslümanlarının dinsel önderiydi. Ermeni ve Yahudi milletvekilleri ise halife-padişaha tahttan indirildiğini bildiriyorlardı. Bu yanlışlık günümüze değin uzanan bir süre içinde İttihatçıların şiddetle eleştirilmelerine, siyonistlikle suçlanmalarına ve gericiler eliyle bir "Ulu Hakan Abdülhamid Han" portresinin çizilmesine neden oldu.

İttihatçılara göre bunda bir yanlışlık yoktu. Meclisler tüm Osmanlı Devleti halklarını temsil ediyorlardı. Osmanlı halkları ise salt müslümanlardan değil, hıristiyan ve musevi vatandaşlardan da oluşuyordu. Kurulda onların da bulunması zorunluydu.

İsyanın bastırılmasından sonra askerî mahkemelerdeki yargılamalar bir ay kadar sürdü. Seksene yakın isyancı idam edildi. Yüzlerce asker, ceza olarak Rumeli'de yol yapımına ve İstanbul dışında diğer ağır hizmetlere gönderildi. İdam edilenler arasında Saray ağalarından Cevher Ağa, Abdülhamid'in yakınlarından Kabasakal Mehmet Paşa ve Derviş Vahdetî de vardı. Derviş Vahdetî daha birkaç hafta önce zehir saçan söylevler verdiği Ayasofya alanında, bir darağacında can vermişti.

31 Mart Olayında Yabancı Parmağı

31 Mart ayaklanmasında, yobaz sürülerinin arkasında gizli yabancı ellerin bulunup bulunmadığı yıllarca süren bir tartışma konusu olmuştur. Kimi kaynaklarda İngilizler'in gericileri kışkırttığı ve Derviş Vahdetî'ye destek olduğuna ilişkin kayıtlar vardır. Ecvet Güresin *"Volkan gazetesinin arkasında dış ülkelerin bulunduğunda kuşku yoktur"*[44] derken, Şevket Süreyya *"ayaklanmadan İngiliz yanlısı Prens Sabahattin'in haberi olduğunu"* söyler[45]. İttihat ve Terakki'nin üç ünlü önderinden biri olan ve Fransız yanlısı olarak bilinen Cemal Paşa ise anılarında, *"Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinde ve İttihat ve Terakki'ye komplolar hazırlanmasında İngiliz Elçiliği baş çevirmeni Fitz Maurice ile ataşe Tyrell'in parmakları olduğunu, bunun hükümet soruşturmasıyla kesineştiğini ve hükümetin istemi üzerine bu*

44 **Güresin, Ecvet: Cumhuriyet Gazetesi** (29.4.1968)
45 **Aydemir, Şevket Süreyya: Enver Paşa**, cilt 2, s. 174 (1971).

kişilerin İstanbul'dan uzaklaştırıldıklarını" yazar[46].

Bu savları değerlendirebilmek ve bir sonuca varabilmek güçtür. Çünkü II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İttihat ve Terakki'nin dış politikasında ve yabancı devletlerin İttihat ve Terakki'ye yaklaşımında çelişkili noktalar vardır. İzlenen karşılıklı politikalarda yön değiştirmeler, inişler çıkışlar görülmektedir. Bu iniş ve çıkışları özetlemek yararlı olacaktır:

1880'lerden başlayarak, Abdülhamid'in dış politikasına egemen olan öge, "İngiltere'ye duyduğu güvensizliktir." 1878'de sonuçlanan ve Osmanlı Devleti'ni yok olma kertesine getiren Osmanlı-Rus savaşında İngiltere'nin kaypak tutumu, geçici bir statüyle İngiliz denetimine bırakılan Kıbrıs'da "geçiciliğe" uyulmaması ve 1882'de kanal bölgesinin ve Mısır'ın İngilizlerce işgali, Abdülhamid'in bu devlete karşı kuşkulu bir politika izlemesine neden olmuş ve Osmanlı Devleti, bloklaşmamakla birlikte, giderek Alman yanlısı bir kişiliğe bürünmüştür.

Abdülhamid, Almanya'ya yakınlığını saltanatının son dönemlerine değin sürdürmüştür. II. Meşrutiyet'e yol alınan dönemde ise İngiltere'ye yaklaşması ilginçtir. Meşrutiyet'in ilânından hemen önce bir Alman hayranı olan Avlonyalı Ferit Paşa'yı sadrazamlıktan azleden Abdülhamid, izlediği bu yeni politikanın doğruluğunu şu sözleriyle kanıtlamaya çalışıyordu:

"Almanya'ya ilişkin düşüncelerimde ne kadar aldandığımı bugün itiraf ediyorum. Politikamı değiştirdim. Bundan sonra artık İngilizler'i izleyeceğim. Ülkenin esenliğini İngilizler'le birlikte hareket etmekle görüyorum"[47]

Avlonyalı Ferit Paşa'nın düşmesiyle sadrazamlığa getirilen Sait Paşa, meşrutiyetin ilânının iki hafta

46 **Cemal Paşa: Hatıralar,** s. 112 (1959).
47 **Kuran, Ahmet Bedevi: Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri.** s. 484 (1959).

sonra, 5 Ağustos 1908'de yerini Kâmil Paşa'ya bıraktı. Kâmil Paşa aşırı bir İngiliz yanlısıydı. O sıralarda Osmanlı Devleti'ni kesin bir parçalanmaya götürmek isteyen İngiltere Kralı VII. Edward ise Osmanlı Sultanı'na çektiği bir telgrafla Kâmil Paşa'nın sadrazamlığa atanmasını kutluyordu.

Öte yandan, İngiltere ve Rusya arasında 1908'de yapılan *Reval* görüşmesine büyük tepki gösteren İttihatçılar II. Meşrutiyet'in ilânını izleyen günlerde İngiliz dostluğuna umut bağlamışlardı[48]. Oysa, Osmanlı Devleti'ni paylaşmaya yönelik Reval görüşmesine Abdülhamid'in suskun kalması Makedonya'daki genç subayların padişaha karşı harekete geçmelerinin en önemli nedenlerinden biriydi. İnönü, anılarında *"Meşrutiyet ilân edildiği zaman sempatimiz daha çok Fransa ve İngiltere'ye karşı idi... Biz Almanya'yı ilk zamanlar istibdadın yardımcısı olarak görüyorduk"* demektedir[49].

Meşrutiyetin ilânından önce de Makedonya'daki ittihatçıların çoğu Alman yanlısı olmaya karşıydılar.

Bu arada İngiltere, Alman yanlısı olarak bildiği Abdülhamid rejiminin yıkılmasını iyi karşılamakla birlikte, II. Meşrutiyet'in İngiliz sömürgelerindeki etkilerinden korkuyordu. Fransa ve Rusya da aynı endişe içindeydiler. Örneğin, anayasanın yürürlüğe girmesinden bir hafta sonra, 31 Temmuz 1908'de İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey kaygılarını şöyle dile getiriyordu:

"Eğer Türkiye meşrutiyeti kurar, bunu ayakları üzerinde tutmayı başarır ve güçlenirse, bunun sonuçları şu an hiçbirimizin göremeyeceği noktalara ulaşacaktır. Mısır'daki etkisi müthiş olacağı gibi Hindistan'da da etkileri hissedilecektir. Eğer Türkiye şimdi bir parlamento kurar ve bu parlamento hükümeti et-

48 **Avcıoğlu, Doğan: Türkiye'nin Düzeni**, s. 122 (1969).
49 **İnönü'nün Hatıraları: Ulus Gazetesi** (19.3.1968).

kilerse, Mısır'da anayasa ve meşrutiyet istemleri çok güçlenecek, bizim ise bu istemlere karşı direnme gücümüz çok azalacaktır"[50].

İngiltere'nin bu görüşlerine karşın İttihatçılar İngiliz rotasında izlenecek bir dış politikanın yararına inanıyorlar ve Osmanlı Devleti üzerindeki Alman baskısı ve etkinliğinin ancak bu yolla kaldırılabileceğini umuyorlardı.

İttihatçılar bu umutla 1908 Kasımında Ahmed Rıza ve Nâzım Beyler'i Londra ve Paris'e gönderdiler. Ahmed Rıza ve Nâzım Beyler İngiliz ve Fransız dışişleri yetkilileriyle görüşerek, bu iki devletle Türkiye'nin bir bağlaşma (ittifak) yapmasını önerdiler. İngiltere ve Fransa buna yanaşmadı.

Öte yandan 31 Mart ayaklanmasını bastıran Hareket Ordusu'nun komutanı Mahmut Şevket Paşa tam bir Alman yanlısıydı. 31 Mart'tan sonra iktidar, Mahmut Şevket Paşa ve yüksek rütbeli subayların denetimine girmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin konumu zayıflamıştı. İttihatçılar, yeni bir güç olarak ortaya çıkan Mahmut Şevket Paşa'nın ve çevresindeki generallerin askeri bir diktatörlük kurmasından kaygılıydılar. Bu nedenle İngiltere ve Fransa'ya yaklaşma politikalarını sürdürüyorlardı.

İşte 31 Mart öncesi ve hemen sonrasındaki manzara budur. Daha sonraları ise Mahmut Şevket Paşa 23 Ocak 1913'te sadrazamlığa getirilecek, beş aya yakın bu görevde kaldıktan sonra bir suikast sonucu öldürülecek, İttihat ve Terakki 1913'lerden sonra Talât ve Enver Paşalar'ın önderliğinde Almanya'nın yanında yer alacak ve Osmanlı İmparatorluğu, Almanya'nın bağlaşığı olarak girdiği Birinci Dünya Savaşı'nın alevler içinde yok olacaktır.

Kısaca özetlenen bu olgular çerçevesinde, 31 Mart ayaklanmasının ardında gizli yabancı ellerin bulu-

50 **Feroz Ahmad: İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası,** Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, cilt 2, s. 293 (1985).

nup bulunmadığı konusunun günümüzde bile tam bir aydınlığa kavuşmadığı söylenebilir.

II. Meşrutiyet Döneminde Basın ve İslâmcı Akımlar

II. Meşrutiyet'in ilk yılları basın açısından oldukça hareketli bir dönem oldu. Haber gazeteciliğinde ve basım tekniğinde önemli gelişmeler görüldü. Abdülhamid istibdadına son veren özgürlük rejimi havası içinde birbiri ardınca yayımlanan gazetelerde, Batı'dan ya da Doğu'dan kaynaklanan her türlü düşünce kamuoyuna rahatlıkla aktarılabilmekteydi.

1908-1909 yıllarında yalnız İstanbul'da 353 gazete ve dergi yayımlanıyordu[51]. Ayrıca azınlıklar geniş bir basın özgürlüğü içindeydiler. Ne var ki bu özgürlük havası ilerde giderek daralacak ve özellikle 1914'lerden sonra bir suskunluk dönemine girilecektir. Bu arada İttihat ve Terakki'ye karşı olan üç gazetecinin, *Serbesti*'den Hasan Fehmi'nin 6 Nisan 1909'da, *Sedâ-yı Millet*'ten Ahmet Samim'in 9 Haziran 1910'da, *Şehrah*'dan Zeki Bey'in 10 Temmuz 1911'de öldürülmeleri ve katillerinin yakalanamaması, İttihatçılara bakış açısından düşündürücü bir olgudur.

Basın özgürlüğünün en geniş boyutlara ulaştığı dönemde, basın, İttihatçı yandaşları ve muhalifleri olmak üzere iki kampa ayrılmıştı. *İkdam*, *Sabah*, *Tercüman-ı Hakikat* ve *Saadet* en çok okunan gazetelerdi. Abdülhamid döneminde suya sabuna dokunmadan yaşayan bu gazeteler meşrutiyetin ilânıyla birlikte İttihat ve Terakki'nin yanında görünüyorlardı. Türk basınında önemli bir yeri olan *İkdam*, Ahmet Cevdet (Oran) Bey tarafından 1894'te kurulmuştu. Meşrutiyetin ilk günlerinde kadrosunu Hüseyin Cahit

51 **Koloğlu, Orhan: Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi**, Tanzimatten Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, cilt 1, s. 90 (1985).

(Yalçın), Babanzade İsmail Hakkı ve Ahmet Rasim gibi yazarlarla yeniledi. Tirajı kırk bine yükseldi. Ne var ki Ahmet Cevdet kısa bir süre sonra İttihatçıların karşısına geçecek ve 1909'da yurdu terketmek zorunda kalacaktı.

Tanin, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Rumeli'de yayımlanan *Şûra-yı Ümmet*, *Silâh* gibi gazeteler İttihat ve Terakki'nin yanında yer almışlardı. Ahrar Partisi'nin *Osmanlı*'sı, Derviş Vahdeti'nin *Volkan*'ı, Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin *Beyanü'l-Hak*'ı, Ahmet Cevdet'ten sonra başına Ali Kemal'in geçtiği *İkdam* ve Hasan Fehmi'nin başyazarlığını yaptığı *Serbestî* gazeteleri ise İttihatçılara karşıydılar. Bir zamanların özgürlük ve meşrutiyet özlemcisi Mizancı Murad Bey de *Mizan*'da İttihat ve Terakki'yi şiddetle eleştiriyordu. Daha sonra 1910'da Lütfi Fikri'nin çıkardığı *Tanzimat*, *Teşkilât*, *Maşrık*, *Tesis*, *Tenbihat* gibi gazetelerle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın *Teminat*'ı (1910) ve Ali Kemal'in *Peyam*'ı (1913) muhalif kampta yerlerini aldılar.Ancak, yaşamları kısa oldu.

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında, basın dünyasında sol düşüncenin de yer aldığını görürüz. Ancak, "meşrutiyet solunun" bilinçli bir sosyalist çizgide olduğu da söylenemez.

Kendisine sosyalistliği yakıştıran ilk dergi İzmir Boykotaj Cemiyeti'nin 1908 Kasım ayında çıkardığı *Gâve*'dir. Liberal-sosyalist olduğunu ileri süren dergi aynı zamanda ittihatçı, padişahçı, halifeci ve dincidir de[52].

Gâve'yi, 1909'da Selanik Osmanlı İşçi Sendikaları Federasyonu'nun yayın organı olan *Amele* izledi. Daha sonra 1910'da "İştirakçi Hilmi" adıyla ünlü Hüseyin Hilmi,*İştirak*'ı çıkardı. *İştirak*, aynı yıl kurulmuş olan Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın sözcülüğünü yapıyordu. *İştirak*'ın kapatılmasından sonra Hüseyin

52 **Tunçay, Mete: Türkiye'de Sol Akımlar**, s. 38 (1978).

Hilmi, *Sosyalist*, *İnsaniyet*, *Medeniyet* ve *İdrak*'i yayımladıysa da herbiri birkaç sayı çıkıp kapandı.

★ ★ ★

31 Mart olayının yarattığı büyük şoka karşın, II. Meşrutiyet'in düşün alanındaki etkin akımı islâmcılıktır. İslâmcılık II. Meşrutiyet ile başlamamakla birlikte, gelişen iç ve dış olayların etkisiyle, bu dönemde yoğunluk kazanmıştır. Şimdi biraz geriye dönerek, İslâmcılığın II. Meşrutiyet'e uzanışına kısaca bir göz atalım.

Halifelik, Osmanlı padişahlarınca -birkaç örnek dışında- II. Abdülhamid'e değin, uluslararası alanda, siyasal amaçlarla pek kullanılmamış gibidir[53]. Osmanlı padişahları genellikle "hükümdar kendi yurdunda halifedir" ilkesini benimsemişlerdir.

Halife sanı ilk kez 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasında kullanıldı. Kırım'a bağımsızlık verilen bu antlaşmada, Kırım'ın hiç değilse dinsel yönden Osmanlı Devleti'ne bağlı kalması amacıyla hilafetten söz ediliyordu.

XVIII. yüzyılda sömürgelerinde milyonlarca müslüman yaşayan İngiltere, Osmanlı paişahlarının bu müslüman halklar üzerindeki dinsel etkilerinden yararlanmayı dış politikasının ana çizgisi haline getirmişti. Örneğin, İngiltere'nin istemi doğrultusunda önce I. Abdülhamid, daha sonra III. Selim, Hindistan'da İngilizlerle savaşan müslüman Maysor Sultanı Tippu Sahib'e (1750-1799) birer mektup göndererek İngilizler'le iyi geçinmesini öğütlediler.

II. Abdülhamid ise uzun süren saltanatı boyunca dindar halife görünümüyle Müslüman Dünyası'nda saygı kazanmıştır.

İngiltere'nin, Mısır ve Süveyş Kanalı'nı ele geçirmesinden sonra II. Abdülhamid, Rus ve İngiliz tehlikesine karşı bir oranda bağımsız bir politika izleme-

53 **Avcıoğlu, Doğan: Milli Kurtuluş Tarihi**, cilt 1, s. 47 (1977).

ye başladı. Alman rotasına girmeden önceki bu dönemde padişahın bu tutumu müslüman halklara "İslâm Halifesi'nin bağımsız bir hükümdar olduğu" düşüncesini veriyordu. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu ekonomik koşullar halkın yeni padişaha bağlılığını pekiştiriyordu. Çünkü, Batı yanlısı "Tanzimat" dönemiyle başlayan dış yardımların umulan sonuçları getiremediği ortadaydı. Dış yardım yoluyla gerçekleştirileceği sanılan tüm kalkınma tasarıları suya düşmüş ve Tanzimat yönetiminin tarım, endüstri, eğitim alanlarındaki çabaları sona ermişti[54]. Bu nedenle, Tanzimat'ın yöneldiği "çağdaşlaşmanın" aslında "Avrupa ekonomisinin bağımlılığı altına girmek olduğu, Avrupa endüstrisi karşısında yerli iş kollarının çöktüğü ve müslüman halkların yoksullaştıkları" gibi görüşler güç kazanıyordu. Halk artık Avrupa'dan alınan yöntemlerle, Avrupa'nın yardım ve desteğiyle değil, islâmın şeriatıyla, yerli güçler ve geleneklerle ayakta duran, bağımsız bir rejime kavuştuğunu sanıyordu[55]. Çağdaşlaşmanın getirdiği zorunlu değişimlerden kurtulmak ve geleneklerine bağlı olarak yaşamak, halkı Abdülhamid'e yaklaştırmıştı. Bundan böyle, çağdaşlaşmanın getirdiği yoksulluk ve gerileme bitecek ve ilerlemeye, varsıllığa yönelik yeni bir yol açılacaktı. Bu yolun kapısını açacak anahtar ise "islâm birliği"ydi...

Abdülhamid bu görüşleri kullanmasını iyi bildi. İslâmcılık ve şeriatçılığı devletin resmî ideolojisi haline getirerek, devlet yönetimini bu ilkelere göre düzenledi. Batı düşmanlığını ayakta tutabilmek için geçmişe ve geleneklere bağlılığı besledi. Ortaçağ islâm uygarlığı ideal bir model olarak ele alındı. Bu düşünceye göre uygarlık geçmişte, ortaçağ müslüman uygarlığında yaşanmıştı. O dönem, müslümanlığın altın

54 **Berkes, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 300 (1973).
55 **Berkes, Niyazi: a.g.y.**, s. 300.

çağıydı. Gelecekten birşey beklemek boştu. Bu nedenle eski islâm yazarlarının politika sanatına ilişkin yazıları yeniden gün ışığına çıkarılıyor ve müslümanlığı, hıristiyanlığa üstün tutma edebiyatı giderek güçlendiriliyordu.

Öte yandan islâm birliği (panislamizm) düşüncesi, Avrupalı devletlerin sömürgesi olarak yaşayan müslüman ülkelerin aydınları arasında da gelişmekteydi. Bu sırada ünlü Fransız tarihçisi Ernest Renan'ın (1823-1892) verdiği bir konferansta ileri sürdüğü, islâmiyete ve Araplar'a ilişkin düşünceler müslüman ülkelerinde geniş tepkilere yol açmıştı. Renan, islâmiyetin bilim ve felsefeye düşman olduğunu söylüyordu. O'na göre, Araplar ırk olarak, islamiyet din olarak bilime karşıydılar. İslamlığın bilim ve özgür düşünceye karşı olan en önemli yanı da bir din ve devlet bileşimi kurmuş olmasıydı. Böyle bir bileşim ilerlemeye, değişmeye, uygarlığa her zaman engel olmuştu.

Müslüman aydınlar(!) ise bu savlara tümden karşıt görüşler içindeydiler. Onlara göre müslümanlar, islâmiyetin aslından uzaklaştıkları, islâm dayanışmasını unuttukları için geri kalmışlar ve Avrupalı devletlerin boyunduruğu altına girmişlerdi. Öyleyse slâma dönmek ve onu canlandırmak gerekti.

Bu görüşlerin en ateşli savunucularında biri Cemaleddin Afganî'dir (1838-1897). İran kökenli olan ancak, şiî olduğu izlenimini yaratmamak için kendisini Afganistanlı olarak tanıtan Cemaleddin Afganî, panislamizmi islâm toplumları için bir kurtuluş çaresi olarak görüyordu. 1870'li yıllardan başlayarak düşüncelerini yaymak amacıyla birçok ülkeyi dolaştı. İslâm birliği düşüncesini ve halifeye bağlılık duygusunu gittiği her ülkede vaızları ve yazılarıyla işlemeye çalıştı[56]. Bu arada, panislamizm konusunda

56 **Bayur, Hikmet: Türk İnkılâp Tarihi,** cilt 1, s. 123 (1963).

Abdülhamid'e bir tasarı sundu. Afgani, müslüman halkların sömürge yaşantısından kurtarılmaları için çeşitli sömürgelerde iç ayaklanmalar yaratmayı bir strateji olarak benimsiyordu. İstediği tek şey Abdülhamid'in kendisine yetki vermesi ve parasal destekte bulunmasıydı. Bu da Abdülhamid'in hiç işine gelmezdi. Afgani, Abdülhamid'in yakın danışmanlarından Ebü'l-Huda tarafından 1892'de İstanbul'a çağrıldı. Bu, İstanbul'a ikinci gelişiydi. Abdülhamid oyununu usta-ca oynuyordu. Afgani görkemli bir konağa yerleştirildi. Kendisine maaş bağlandı; at, araba, uşak verildi. Böylece, bir yandan dünyaca ünlü bir din adamının halifeyi desteklediği tüm İslâm ülkelerine gösterilmiş oluyor, öte yandan da Afgani'nin ölümüne değin sürecek olan gözaltı yaşantısı başlıyordu.

İslâm birliği görüşlerinin güçlenmesinde Almanya'nın da rolü vardır. Abdülhamid'in bir süre izlediği bağımsızlık çizgisinden ayrılarak Almanya'nın güdümüne girmesi, İngiliz emperyalizmine karşı Alman emperyalizminin, panislâmist propagandayı benimsemesine neden olmuştur. Örneğin 1898'de Şam'da, Alman İmparatoru II. Wilhelm, Salâhaddin Eyyubi'nin mezarı başında şöyle konuşuyordu:

"Sultan ve halifeleri olması nedeniyle O'na saygı duyan üçyüz milyon müslüman inanmalıdır ki, Alman İmparatoru her zaman onların dostu olacaktır."

Daha sonraki yıllarda Abdülhamid panislâmist propagandaya hız verdi. Dünya müslümanlarının parasal yardımlarıyla Şam-Medine demiryolunu yaptırdı. Bu arada halifelik ünvanını Almanya yararına kullanmayı da ihmal etmedi. Örneğin 1906'da Fas Sultanı'na yazdığı bir mektupta, Alman İmparatoru'nun müslümanların büyük dostu ve koruyucusu olduğunu ve O'nun öğütlerinin dinlenmesinin gerekli bulunduğunu yazıyordu.

★ ★ ★

II. Meşrutiyet Dönemi'nde islâmcı akımın ana

tezi, "islâmlığın temel ilkelerine" dönüştür. *"İslâmiyetten önce vahşet içinde ve ilkel koşullar altında yaşayan bir kavmin, geçmişteki islâm uygarlığıyla Dünya'nın en yüce imparatorluklarından biri haline gelmesi"* düşüncesi, bu tezin özet felsefesini oluşturuyordu[57]

İslâmcı akım, çeşitli dergilerle geniş bir yayın alanı buldu. *Sırat-ı Müstakim, Sebilü'r-Reşad, Beyanü'l-Hak, Sada-yı Hak, Mekâtib ve Medaris, Mahfil* ve *İslâm* gibi dergiler islâmcı görüşlerin sözcüleri oldular. Meşrutiyetin ilânından hemen sonra yayımlanmaya başlanan *Sırat-ı Müstakim* din konusunda reformcu görüşler taşıyordu. Derginin başyazarı, daha sonra şeyhülislâmlığa yükselecek olan Musa Kâzım Efendi'ydi. Mehmed Akif (Ersoy) ve Ağaoğlu Ahmed* de derginin yazarları arasındaydılar. Ağaoğlu Ahmed daha önce Rusya'da benimsediği islâmcı-ulusçu görüşü savunuyor, bu arada, islâmiyetin kadın haklarını diğer dinlerden daha çok gözettiğini ancak, batıl inançlar ve yanlış yorumlar nedeniyle kadının islâm toplumunda ikinci plâna itildiğini ileri sürüyordu.

Ağaoğlu, daha önce Rusça olarak yazdığı "İslâmlıkta Kadın" adlı yapıtında, kadının islâm toplum ve

---

57 **Tunaya, Tarık Zafer: İslâmcılık Cereyanı,** Siyaset İlmi Serisi: 8, s. 1-2 (1962).
Ağaoğlu, Ahmed (1869-1939): İlk ve orta öğrenimini Şuşa'daki Rus okulunda tamamladı. Arapça ve Farsça öğrendi. Petersburg Politekni Enstitüsü'nde yarım kalan öğrenimini Paris Sorbonne Üniversitesi tarih ve filoloji bölümlerinde ve hukuk fakültesinde tamamladı. Tiflis, Bakû ve Şuşa'da öğretmenlik yaptı. Çıkardığı **Irşad** ve **Terakki** dergilerinde Rusya'daki Türklerin haklarını ve Kafkasya'nın bağımsızlığını savunan yazılar yazdı. Türkiye'ye geldikten sonra Türk Derneği (1908) ve Türk Ocağı (1912) adlı derneklerin kurucuları arasında yer aldı. 1912'de İttihat ve Terakki genel sekreterliğine seçildi. Bundan sonraki siyasal yaşamı Türkçülük akımı doğrultusunda oldu. 1921'de Anadolu'ya geçerek Kurtuluş Savaşı'na katıldı. 1930'da Serbest Fırka kurucuları arasında Ağaoğlu da vardı. Bu partideki çalışmaları nedeniyle İsmet İnönü ile araları açılınca politikadan çekildi. Ağaoğlu, Demokrat Parti hükümetlerinin çeşitli bakanlıklarında bulunmuş olan Samet Ağaoğlu'nun babasıdır.

ailesinde ikinci plana atılmasının, hor görülmesinin islâm toplumlarını çöküntüye götüren temel nedenlerden biri olduğunu ileri sürmüştü. O'na göre, Osmanlı İmparatorluğu içindeki çeşitli etnik grupların bağımsızlıklarını kazanmaları, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'nın tutsağı olmak tehlikesiyle karşı karşıya getirmişti. İmparatorluğu kurtarmanın ve Türk ulusunu ayakta tutabilmenin tek yolu, içerdeki bağnaz dindarlara ve dış düşmanlara karşı Türk ulusçuluğunu uyandırmaktı.

Sırat-ı Müstakim'in adı daha sonra 1911'de islâmcıların ünlü yayın organı olan *Sebilü'l-Reşad*'a dönüştü. Derginin yazarları arasında Mehmed Akif (Ersoy), Babanzade Ahmed Naim, Mahmud Esad, Halim Sabit, Ahmet Hamdi (Akseki), Bursalı Tahir ve Şemsettin (Günaltay) de vardı. *Sebilü'l-Reşad* bir süre *Sırat-ı Müstakim*'in reformcu islâmcılık çizgisini sürdürdü. Ancak, reformcuların dergiden ayrılmaları üzerine, gelenekçi bir tutuma girerek reformcu islâmcılığı sert biçimde eleştirmeye başladı.

*Sebilü'l-Reşad*ın en önemli kalemlerinden biri Mehmet Âkif'di.

Mehmet Âkif (1873-1936), Mısırlı din bilginleri Şeyh Şibil ve Muhammed Abduh'un derin biçimde etkilerinde kalmıştır. Âkif, Şeyh Abduh'un düşünceleri doğrultusunda "liberal ve ilerici temeller üzerinde bir reform gerçekleşmedikçe islâmdaki çöküşün önlenemeyeceği" görüşünü savunuyor ve tüm Dünya müslümanlarıyla birlikte, dinsel kurumlarda reform yapılmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtulacağına inanıyordu. Âkif'e göre, *"Batı uygarlığının temel değerleri islâm kaynaklarına uygun olarak yeniden gözden geçirilmeli, Batı'nın toplumsal ve düşünsel yapısıyla özünde uyumlu ancak, islâmcı özellikleri koruyan güçlü bir toplum yaratılmalıydı." O, "İslamlığın çalışma, bilgi ve erdem yolu ile ilerlemeden yana bir din olduğunu, ancak geleneklerimizden kopmamamız*

ve başka uygarlıkların ve ulusların peşinden gitmememiz gerektiğini" ileri sürüyordu.

Bu görüşleri nedeniyle Mehmet Âkif'e çağdaş bir islâmcı gözüyle bakılmış ve bu yargı günümüzde de geçerliğini korumuştur. Oysa Âkif daha sonraları Batı uygarlığını *"tek dişi kalmış canavar"* olarak niteleyecektir. Tüm gücüyle sarıldığı en büyük ülküsü, *"Kur'an'a*, eskiden olduğu gibi, dünya işlerinde yol gösterici değerini yeniden kazandırmaktır. Âkif, 1908-1918 yılları arasında yayımlanan yazı ve şiirlerinden müslümanların geri kalmasını önleyecek yolları gösterirken, ilk islâm devletinin yükseliş dönemine duyduğu özlemini, çağdaş ve reformcu bir islâmcılıkla bağdaştırabilmek oldukça zordur. İslâmiyetin 20. yüzyıl bilinciyle ayakta durması isteğini dile getiren;

"Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı
Asrın idrakine söyletmeliyiz islâmı"

dizeleri ise içinde bulunduğu çelişkinin belirgin örneğidir.

Bir yanda çağdaş ve uygar olmak, öte yanda Dünya ve devlet işlerini Kur'an'a dayanarak yönlendirmek... İşte, Âkif ölünceye değin bu uzlaşmaz düşünceler içinde yaşadı ve hiçbir zaman da çağdaş bir islâmcı olamadı.

Nitekim, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin dinsel esaslardan ayrılarak çağdaşlığa yönelmesi "İstiklâl marşı" ozanının ruhunda büyük fırtınalar yarattı. Birbirini izleyen siyasal ve sosyal reformlar, hilâfetin ve medreselerle, şer'iye mahkemelerinin kaldırılması, türbe, tekke ve zaviye gibi gerici yuvalarının kapatılması ve şapka yasasının çıkarılması Âkif için bardağı taşıran damlalar oldu. Artık, böyle bir ortamda Türkiye'de yaşamak olanağını bulamayarak 1925'te Mısır'a yerleşti. Bu

gönüllü sürgün yaşantısı 1935'te karaciğerinden hastalanıncaya değin sürdü. Hastalığının artması üzerine 1936'da Türkiye'ye döndü ve 27 Aralık 1936'da İstanbul'da öldü.

★ ★ ★

II. Meşrutiyet'te yayımlanan İslâmcı dergilerin çizgileri değişiktir. Örneğin, 1908-1912 arasında çıkan *Beyanü'l-Hak* güncel siyasal ve toplumsal konuları işlemekle birlikte, gelenekçi ve bağnaz bir İslâmcı politika izliyordu. Aynı biçimde *Sada-yı Hak* da gelenekçi İslâmcılığı savunuyordu. *Mahfil* ise İslâmcılığı tasavvuf inancıyla birlikte yürütmekteydi:

Beyanü'l-Hak'ı, Mustafa Sabri Efendi (daha sonra şeyhülislâm) çıkarıyordu. Dergi, Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin yayın organıydı. Mustafa Sabri'ye göre, parlamentonun *teşri* (yasa yapma) gücünün artırılması şeriata aykırıydı. Arapça olan *teşri* sözcüğünün kökü *şer*'di ve anlamı Tanrı yasası demekti. Öyleyse *teşri*, yani *şer yapma* gücü ancak Tanrı'ya ilişkin bir güçtü. Müslüman, hıristiyan ve musevi milletvekillerinden oluşan parlamentonun ise Tanrı'nın gücünü kullanmaya hakkı yoktu. *Beyanü'l-Hak* bunu şiddetle protesto ediyordu.

Beyanü'l-Hak'ın başında bulunan Mustafa Sabri* karanlık ruhlu bir yobazdı. Daha yıllar önce Hüseyin

---

Mustafa Sabri Efendi (1869-1954): İlköğrenimini doğduğu kent olan Tokat'ta yaptı. Kayseri ve İstanbul'da din eğitimi gördü. 1890'da Fatih Medresesi'nde müderris (medrese öğretmeni) oldu. 1900'de Abdülhamid'in kitapçılığına getirildi. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra tüoplanan ilk meclise Tokat milletvekili olarak girdi. Aynı yıl (1908), Cemiyet-i İttihadiye-i İslâmiye adlı derneği kurdu. Daha sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılarak, İttihatçılara karşı şiddetli bir muhalefete girişti. İttihad ve Teraki 1913'te yönetimi ele geçirince Romanya'ya kaçtı. 1918'de İstanbul'a dönerek Süleymaniye Medresesi'nde müderrisliğe başladı. 1919'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan Tokat milletvekili seçilerek, Damat Ferid kabinesinde şeyhülislâmlığa getirildi.

Kurtuluş Savaşı'na karşı olan Mustafa Sabri, savaştan sonra İngilizlere sığındı. Ayrıca, 1 Haziran 1924'te çıkarılan kararname ile ünlü "Yüzellilikler" listesine alınarak, yurda girmesi yasaklandı. Uzun yıllar Mısır'da yaşadı. Yüzelliliklerin 1938'de bağışlanmalarına karşın Türkiye'ye dönmedi ve 1954'te Kahire'de öldü.

Cahit'in "Batılılaşmak" konusunda yazdığı bir yazıya karşı verdiği sert yanıtla islâmcılar arasında önemli bir konuma ulaşmıştı. Hüseyin Cahit'in *"Arap kültürünü küçümsemesi ve uygarlığa Arapça yapıtlarla değil, Avrupa kültürünün benimsenmesiyle varılabileceğini"* ileri sürmesi Arapçı Türk müslümanlar arasında büyük tepki yaratmıştı. Bunların en azılılarından biri olan Mustafa Sabri *"Arap bilimlerinin aşağılanması ne demek?... Biz kim oluyoruz?... Bizim Araplar'ın yanındaki yerimiz nedir?... Araplara saygı ve bağlılık müslüman olmanın ilk koşuludur"* diyor ve fazla ileri gitmeleri halinde Batı hayranlarının kafalarının kopartılacağı tehdidini savuruyordu[58].

Ağaoğlu Ahmed'in "islâmiyette kadın-erkek eşitliğine ilişkin "çağdaş düşüncelerine, Mustafa Sabri *Beyanü'l-Hak*'da şiddetle saldırıyor ve "islâmlıkta kadın ve erkeğin asla eşit olmadığını" yazıyordu[59].

"İslâmiyette kadın" konusu geniş tartışmalara yol açmıştı. Mısırlı liberal düşünürlerden Kasım Emin'in yazdığı "Kadınların Özgürlüğü" adlı kitap Kahire'de tepkilere neden olduğu gibi tartışmalar İstanbul'a değin yansıdı. Kasım Emin'in kadınlara hak tanıyan düşüncelerini çürütmek için birçok kalem harekete geçti. Bu arada Mısırlı din bilginlerinden Ferit Vecdi, Kasım Emin'i eleştiren bir kitap yazdı. Türkçe'ye çevrilen kitabın önsözünde Mehmet Âkif, *"kadınların özgürlüğü konusunun Avrupalılar'a benzemek hevesinde olan müslümanlar arasında yayıldığını"* yazıyordu.

Bu gerici yayınlar, karşısında reformcu dinsel görüşlere yer veren dergi ise *"İslâm Mecmuası*'ydı. 1914'te Halim Sabit'in yönetiminde yayımlanmaya başlayan *İslâm Mecmuası*'nda toplumbilime ilişkin değerlendirmeler ön plandaydı. Ayrıca, ekonomik

58 **Berkes, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 338 (1973).
59 **Beyanü'l-hak**, sayı 19, İstanbul (1908).

konular da ele alınıyor ve yabancı sermayeye karşı "ulusal sermaye" savunuculuğu derginin temel konularından birini oluşturuyordu.

İslâm Mecmuası'nın işlediği bir başka önemli konu, türkçülükle islâmcılığı bağdaştırmaktı. Ziya Gökalp'in, din, ahlâk, eğitim ve hukuk reformuyla ilgili yazıları ve *ümmetten millete* dönüşme düşünceleri geniş yankılara neden oluyordu.

★ ★ ★

Daha önce de gördüğümüz gibi, II. Meşrutiyet dönemindeki islamcı akım, islamlığı kurtarmanın yolunu islâmlığa dönmekte buluyordu. İslâmcılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun, islâm ilkelerinden saptığı için geri kaldığına inanıyorlardı. Onlara göre, geri kalmışlığın nedeni islâm dini ve şeriatı değil, tam tersine, şeriatın uygulanmamasıydı. "İslâmiyet eğer ilerlemeye ve uygarlığa engel olsaydı Bağdat'ta, Şam' da, Semerkant da, Kudüs'de, Mısır'da, Endülüs'de ve İstanbul'da yükselen ve sonsuza değin yaşayacak olan yapılar, anıtlar ve uygarlık yapıtları yaratılamazdı[60].

Bu görüşün en etkin savunucularında biri Sadrazam Said Halim Paşa'ydı*. Said Halim'e göre, *"dinlerin hiçbiri ilerlemeye engel olmamıştı. Üstelik, islâmlık, öteki dinlerden ayrı olarak bir akıl diniydi. Böyle olduğu için islâm uygarlığı, geçmişin en yüksek uygarlığı olmuştu. Müslümanların ilerlemesine engel olan en önemli etken, islâmlık öncesi ve islâmlık dışı kurumların yaşamaya devam etmesiydi. Politik, moral ve toplumsal açıdan islâmlık hıristiyanlıktan*

---

* **Said Halim Paşa** (1863-1921): Kahire'de doğdu. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunudur. İsviçre'de siyasal bilimler öğrenimi gördü. 12 Haziran 1913 ve 3 Şubat 1917 tarihleri arasında sadrazamlık yaptı. Savaştan sonra kurulan Damat Ferid Kabinesi tarafından önce tutuklandı, daha sonra 1919'da Malta'ya sürüldü. İki yıl Malta'ta kaldı. Yurda dönemeyerek Roma'ya yerleşti ve orada bir Ermeni militan tarafından öldürüldü.

60 **Safa, Peyami: Türk İnkılâbına Bakışlar**, s. 58 (1938).

üstündü. Geriliği önlemenin gerçek yolu batılılaşmakla değil, islâmlaşmakla bulunabilirdi."

İslâmcılar, islâmiyetin yalnız *uhrevî* (ölümden sonraki dünyaya ilişkin) değil, aynı zamanda *dünyevî* (dünya ile ilgili) bir din olduğunu söylüyorlar, bu nedenle Osmanlı Devleti'nin ayakta kalabilmesi için dinsel ilkelere dayanması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Bu görüşler çerçevesinde, II. Meşrutiyet'in ilk döneminde yönetime tepki göstermediler. Onlara göre, meşrutiyet, İslâm hukukunun en önemli öğelerinden biri olan *meşveret*'i getirmişti. *Meşveret*, hükümdarın ya da halifenin devlet işlerini yürütürken danışma yoluna başvurması demekti. İşte, meşrutiyet bunu uyguluyordu.

Ancak, islâmcılar kısa bir süre sonra bu düşünceden uzaklaşarak meşrutiyete karşı çıkmaya başladılar. Meşrutiyeti, "islâm birliğini" gerçekleştirmemiş olması ve kurtuluşu Avrupa kurumlarında araması nedeniyle eleştiriyorlardı[61]

İslâmiyetin bir din devleti olarak gelişmesi ve kamu hukukunu düzenleyen bir din olması nedeniyle islâmcılar her zaman, dini devletin zorunlu dayanağı saydılar[62]. II. Meşrutiyet'ten günümüze ulaşan bir dönem içinde, şeriata dayanan teokratik bir devlet anlayışı tüm İslâmcı akımlara biçim verdi. Bunun içindir ki, belli bir sistemin savunucuları olmaları, onları her ilerici ve değişimci atılıma düşman yaptı. Gelenekçi, tutucu ve gerici karakterlerini sürekli olarak korudular.

Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu, islamcı ilkelerin ve şeriatın uygulanmasında bulan çevreler II. Meşrutiyet'te çeşitli partiler ve dernekler halinde örgütlenmişlerdi. Bunlar arasında, *Cemiyet-i Milliye-i*

---

61 **Tunaya, Tarık Zafer: İslâmcılık Cereyanı**, s. 53 (1962).
62 **Sencer, Muzaffer: Dinin Türk Toplumuna Etkileri**, s. 121, (1968).

*Naciye** (İslâm Kurtuluş Derneği), *İttihad-ı Muhammedi Fırkası* (Muhammed'e İnananlar Birliği Partisi), *Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye* (İslâm Dini Hocaları Derneği), *El İslâm Cemiyeti* (İslâm Derneği), *Hürriyet ve İtilâf Fırkası* (Özgürlük ve Uzlaşma-Anlaşma Partisi) gibi kuruluşlar vardı. Daha sonra örgütlenecek olan *Teâli-i İslâm Cemiyeti* (İslâmı Yüceltme Derneği) ve *İşbirlikçi-İngiliz Mühipleri Cemiyeti* (İngiliz Sevenler Derneği-İngiliz Dostları Derneği) 1919'da, *Tarik-i Salâh Cemiyeti* (Düzelme Yolu Derneği) ise 1921'de kuruldular.

Tüm bu dernek ve partiler içinde siyasal etkinliğini en üst düzeyde sürdüren örgüt Hürriyet ve İtilâf Fırkası olmuştur.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihatçılar'a karşı olan grupların birleşerek kurdukları bir partidir. 21 Kasım 1911'de Dr. Rıza Nur'un** girişimiyle kuruldu. Dr.

---

* Milli (ulusal) sözcüğü, o dönemde "İslâm dinciliği", millet sözcüğü ise "ümmet" (Peygambere inananların tümü) anlamında kullanılıyordu.

** **Nur, Rıza** (1879-1942): Sinop'ta doğdu. Askeri Tıp Okulu'nu yüzbaşı rütbesiyle bitirdi. II. Meşrutiyet'te Sinop'tan milletvekili seçildi. O sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesiydi. Sonra Ahrar Fırkası'na katıldı. 31 Mart ayaklanmasının Hareket Ordusu tarafından bastırılmasından sonra yurtdışına kaçtı. 1911'de İstanbul'a dönerek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşunda yer aldı. İttihat ve Terakki, Babıâli baskınıyla iktidara el koyduktanve Sadrazam Mahmud Şevket Paşa İtilaf yanlılarınca öldürüldükten sonra tekrar yurtdışına kaçı. İttihatçılar'ın iktidarı sona erdikten sonra 1919'da yurda gelebildi. Son Meclis-i Mebusan'da görev aldı. Meclis'in dağıtılmasından sonra Ankara'ya geçerek Kurtuluş Savaşı'na katıldı. Büyük Millet Meclisi hükümetlerinde milli eğitim ve sağlık bakanlıklarında bulundu. Lozan Konferansı'na, Atatürk'ün muhalifleri tarafından delege olarak seçildi. 1924'te Cumhuriyet'in kurucularıyla görüş anlaşmazlığına düştü ve politikadan çekilerek Türkiye'den ayrıldı. Fransa ve Mısır'da yaşadı. Ancak, Atatürk öldükten sonra yurda döndü ve son yıllarını politikadan uzak geçirdi.
Dr. Rıza Nur'un yaşamı ruhsal dengesizlikler ve tutarsızlıklar içinde geçmiştir. Taşıdığı sınırsız tutkuların yanısıra umduğu olanlara gelememesi, doyumsuzluğu ve kıskanç karakteriyle ölümüne değin Atatürk ve arkadaşlarına sonsuz bir kin duymuştur. Daha Balkan Savaşı öncesinde bir Osmanlı milletvekili olduğu halde Osmanlı Devleti'nin aleyhinde çalışmış ve yurt dışında, ayaklanma hazırlığı içinde olan Arnavut çetecileriyle ilişki kurmuştur. Zamanla, kendi kurduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın azılı bir düşmanı kesilmiştir. Atatürk'ün özel yaşantısına ilişkin yazdığı asılsız ve çirkin yazılar hasta bir be-

Rıza Nur'un yanısıra partinin kurucuları arasında Emekli Miralay Sadık Bey*, Amasya milletvekili İsmail Hakkı Paşa, Tokat milletvekili Mustafa Sabri Efendi (sonra şeyhülislâm), Âyan Meclisi üyeleri Damat Ferid Paşa ve Fuad Paşa gibi dönemin tanınmış kişileri vardı. Bu arada İttihat ve Terakki üyesiyken Edirne'den milletvekili seçilen Rıza Tevfik** de Hürriyet ve İtilaf'a katıldı.

31 Mart olayından sonra sıkıyönetimin ilânı ve bunun getirdiği sonuçlar, askerî mahkemelerin kurulması, siyasal baskının artması, İttihat ve Terakki

---

ynin ürünleridir. Ne yazık ki bu yazılar yakın bir geçmişte günümüzün ruh hastaları tarafından Anadolu'ya el altından dağıtılmıştır. Böyle bir kişinin Kurtuluş Savaşı'nda etkin görevler alabilmesi gerçekten düşündürücü bir olgudur.

Miralay Sadık Bey (1860-1940): İstanbul'da doğdu. İmparatorluğun son döneminde adı önemli siyasal olaylara karışmış bir subaydır. Makedonya'daki görevi sırasında Manastır'da kurulan gizli İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye oldu. İttihatçılar'ın Makedonya'da gelişmelerinde büyük rol oynadı. Özgürlükçü tutumuna karşı, dinsel açıdan tutucuydu. Miralaylıktan (albaylık) emekli olduktan sonra politikaya atıldı. Zamanla İttihat ve Terakki yöneticileriyle uzlaşmazlığa düştü. Hürriyet ve İtilaf'ın kurucularından biri oldu. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'ya yapılan suikastten sonra partisinin dağılması üzerine önce Paris'e, sonra Mısır'a gitti. Mondros Bırakışmasından sonra, İttihatçıların yurt dışına kaçmaları üzerine Türkiye'ye döndü. Padişah Vahideddin tarafından Âyan Meclisi üyeliğine atandı. Bu arada yeniden sahneye çıkan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın başına getirildi. Bir ara İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ne girdi. Ulusal Kurtuluş Savaşı'na karşı çıktı. Daha sonra "yüzellilikler" listesine alındığından Romanya'ya yerleşti. Bağışlanması üzerine 1940'da Türkiye'ye döndü ve İstanbul'a ayak bastığı 23 Şubat günü öldü.

** **Bölükbaşı, Rıza Tevfik** (1869-1949): Bulgaristan'ın Tsarıbrod kasabasında doğdu. 1898'de Tıp Fakültesi'ni bitirdi. II. Meşrutiyet'ten önce yazı ve şiirleriyle tanındı. İttihat ve Terakki üyesiyken Edirne Milletvekili seçilmesine karşın, Hürriyet ve İtilaf Fırkasına geçti. Daha sonra bu partinin "Bırakışma" dönemindeki etkin kişilerinden biri olarak milli eğitim bakanlığı yaptı. 1920'de Sevr antlaşmasını baş delege olarak imzalaması ve Kurtuluş Savaşı'nı yermesi nedeniyle yurt dışına çıkarıldı. Ondokuz yıl Ürdün ve Lübnan'da güç koşullar altında yaşadı. 1934'te ilk şiir kitabı olan "Serab-ı Ömrüm'ü" yayımladı. Bağışlanması üzerine 1943'te yurda döndü. Edebiyat tarihi ve felsefe konularında da yapıtları vardır. Gençliğinde aruz ölçüsüyle başarılı örnekler vermesine karşın, halk edebiyatını yeniden değerlendirerek, ulusal söyleyişten yararlanılabileceğini gösteren ilk ozandır. Son dönem şiirlerine duru bir halk söyleyişi egemendir. Ancak kendisinden, yazı ve şiirlerinde "filozof" diye söz etmesi, "Filozof Rıza Tevfik" imzasını kullanması, düşün çevrelerinde tebessüm yaratmıştır.

Cemiyeti'ne karşı yoğun bir muhalefetin gelişmesine neden oluyordu. Ayrıca, devrimin getirdiği yeni düzende çıkarları bozulanlar, askerlikle ilişkisi kesilenler, işlerini yitirenler ve 31 Mart'ta köşeye bucağa saklanan gericiler de muhalefetin güç kazanması için etkin bir çaba içinde bulunuyorlardı.

Meclisi Mebusan'da da İttihatçılar eski etkinliklerini yitirmeye başlamışlardı. Bir zamanlar İttihatçılardan yana olan kimi milletvekilleri şimdi bir muhalif parti kurmaya yöneliyorlardı. Üstelik bu milletvekilleri arasında ne bir sosyo-ekonomik ve siyasal düşünce birliği ne de türdeşlik vardı. Türk milletvekillerinin dışında Meclis üyelerinin yarısına yakın sayısını Arap, Arnavut, Rum, Ermeni, Yahudi, Bulgar, Sırp ve Ulah milletvekilleri oluşturuyordu. Bu azınlık milletvekilleri arasında da yeni kurulacak olan partiye omuz verenler vardı. Ayrıca, partinin doğumuna, daha önce kurulmuş olan *Mutedil Hürriyetperveran Fırkası* (Ilımlı Özgürlükçüler Partisi) ve *Ahali Fırkası*'nın da katkıları oldu. Bu arada İttihat ve Terakki'nin içinde beliren *Hizb-i Cedid* adlı bölünme grubunu oluşturanlar da yeni partiye katıldılar ve böylece İttihat ve Terakki egemenliğine karşı parlamentoda güçlü bir muhalefet oluşturularak Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulmuş oldu.

Hürriyet ve İtilaf azgın bir İttihat ve Terakki düşmanlığıyla yola çıkıyordu. İttihatçıları eleştiren her muhalif öğe Hürriyet ve İtilaf içinde yerini almıştı. Partinin belirgin ve tutarlı bir programı da yoktu. Tek amacı İttihat ve Terakki'yi bir *darbe-i helâk* (yok edici darbe) ile bitirmekti. Bu amaçla İttihatçılara karşı amansız bir muhalefete girişildi. İttihatçılar ise, Hürriyet ve İtilaf'ın azınlıklarla işbirliğine girerek bir ihanet çizgisinde olduğunu ileri sürmekteydiler. Bu savlara daha sonraları İtilaf'ın kurucu üyesi Dr. Rıza Nur şöyle yanıt verecektir:

"İttihatçılar bize saldırılarında, Türk olmayan

vatan haini yabancılarla birleştiğimizi ileri sürüyorlardı. Muhalefette Türk de, Arap da, Arnavut, Rum, Ermeni de vardı. Ama bunların asıl çoğunluğu İttihat ve Terakki'de toplanmıştı."

Tam bu sıralarda, 11 Aralık 1911'de İstanbul ara seçiminde milletvekilliğini İtilafçılar'ın kazanması bu partinin konumunu daha da güçlendirdi. Sadrazam Said Paşa'ya İtilaf'ın güvensizlik oyu vermesi ve Paşa'nın koltuğunun sallanması ise bardağı taşıran son damla oldu. İttihatçılar II. Meşrutiyet'in ilk günlerindeki tutumlarından saparak, Kanun-u Esasi'yi değiştirip, parlamentoyu feshetmek yetkisinin kolaylaştırılmasını sağlamak istediler. Bu, çok sert tepkilere ve tartışmalara yol açtı. Ne var ki, İttihatçılar'ın baskısı sonucunda Padişah Mehmet Reşad, Âyan Meclisi'nin onayını alarak 18 Ocak 1912'de Meclis-i Mebusan'ı feshetti ve yeni seçimlere gidildi.

Üç ay sonra yapılan seçimlerde Hürriyet ve İtilaf Fırkası ağır bir yenilgiye uğradı. Mecliste, Hürriyet ve İtilaf'ın artık bir avuç milletvekili vardı. Bu sonucun alınmasında kuşkusuz, İttihat ve Terakki'nin seçimleri denetim altında bulundurması önemli rol oynamıştı.

Siyasal gerginlik giderek yoğunlaşırken, Osmanlı Devleti dışardan gelen yaşamsal sorunların da baş ağrısı içinde bulunuyordu. İtalyanlar Libya'ya saldırmışlardı. Osmanlı askerleri Libya'da, İtalyanlar'a karşı çetin savaşlar veriyordu. Bu yetmiyormuş gibi Balkanlar iyice karışmıştı. 6 Mayıs 1912'de başlayan Arnavut ayaklanmasıyla Babıâli en sıkıntılı günlerini yaşıyordu.

Olaylar, kimi subayların hükümete karşı gizli etkinliklerine yol açtı. Bunun sonucu olarak *Halâskâr Zabitan Grubu* (Kurtarıcı Subaylar Grubu) adı altında örgütlenen subaylar 1912 yılının Haziran ayında bir bildiri yayınlayarak eyleme geçtiler. Bildiride özet olarak şu savlar ve istemler ileri sürülüyordu:

"Ülke bir krizin zirvesinde bulunmaktadır ve çöküş tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Osmanlı Devleti, Meşrutiyetle birlikte yürüyeceği sanılan ilerleme yolundan saptırılmıştır. Bugün ülke Abdülhamid döneminden daha büyük bir hızla çöküntüye yönelmiştir. Oysa, Meşrutiyet bu ülke için son adımdı.

Vatan bugün biz subaylardan hizmet bekliyor. Yönetimi elinde bulunduran bu kabine yerine derhal, Avrupa'nın güvenini kazanacak namuslu, girişken, güçlü kişilerden kurulmuş bir kabinenin iktidara getirilmesi ve hükûmetin işine hiç kimsenin, sorumsuz hiçbir gücün karışmaması gerekir"[63].

Bildiri, hükûmete karşı görünmekle birlikte, aslında İttihat ve Terakki'yi hedef alıyordu. *"Hükûmetin işine hiç kimsenin, sorumsuz hiçbir gücün karışmaması gerekir"* uyarısı, doğrudan İttihat ve Terakki'ye yönelikti.

Halâskâr Zabitan grubunun önder kadrosunu, Süvari Yarbayı Recep, Kurmay Binbaşı Gelibolulu Kemal, Deniz Binbaşısı İbrahim, Önyüzbaşı Kastamonulu Hilmi ve Yüzbaşı Kudret gibi subaylar oluşturuyorlardı. Grubun gerçek amacı, *"İttihat ve Terakki istibdadına son vermek, hükûmeti ve meclisi ortadan kaldırmak, bu kurumları yasal(!) yollarla tekrar kurduktan sonra politikaya hiçbir biçimde karışmayarak, kendini ülke savunmasına vermekti"*[64].

Grubun kuruluş aşamasında sivil kişilerin örgüte alınmaması ilkesi benimsenmişti. Ancak, Dr. Rıza Nur, Prens Sabahattin, Satvet Lütfü (Tozan) ve "İstanbul Melâmi Tarikatı" şeyhi Terlikçi Salih el altından, grupla bağlantı kurmuşlardı.

İngiliz gizli servisleriyle ilişkisi olduğu her zaman söylenmiş olan Satvet Lütfü, Prens Sabahattin'in sekreteriydi ve örgüte kaynağı kuşkulu para

63 **Aydemir, Şevket Süreyya: Enver Paşa**, cilt 2, s. 254 (1971).
64 **Aydemir, Şevket Süreyya: a.g.y.**, s. 254.

yardımlarında bulunuyordu. Kimi yazarlar bu yardımın beşbin altın liraya ulaştığını söylemektedir[65].

Dr. Rıza Nur ise Hürriyet ve İtilaf yanlısı sivilleri, öğrencileri, Arnavutları, Boşnakları örgütlemeye ve Halâskâr Zabitan Grubu'na bağlamaya çalışıyordu. Ayrıca, Balkanlar'daki Arnavut isyancılarla da ilişki kurmuştu. Öte yandan Harbiye Nazırı Nâzım Paşa da bu ihanet çetesine destek vermekteydi.

Nâzım Paşa'nın bu desteği Halâskâr Zabitan Grubu'nu daha da cesaretlendirdi. Subaylar askerî şûrâya bir bildirge vererek, "kabinenin düşürülmemesi halinde kan dökületeceğini ve bundan sorumlu olmayacaklarını" duyurdular[66]. Gelişen olaylar Sadrazam Said Paşa'nın 16 Temmuz 1912'de istifasına neden oldu. Sadrazamlığa, Osmanlı-Rus savaşının ünlü komutanı Gazi Ahmed Muhtar Paşa* getirildi. Ne var ki, Ahmed Muhtar Paşa dürüst ve yansız bir askerdi. Gerek bu niteliği, gerek Balkan Savaşı bozgunu nedeniyle eleştiriye uğraması, görevinde kalmasını engelledi ve Paşa 29 Ekim 1912'de sadrazamlıktan istifa etti.

★ ★ ★

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Halâskâr Zabitan Grubu ile elele vererek, sivil ve asker kesimlerde zehirlerini saçarken Osmanlı Devleti dışardan gelecek tehlikelere karşı son derece gergin günler yaşıyordu. İttihat ve Terakki'ye karşı, tutuculara, yobazlara ve cahillere yaslanarak muhalefetini yürüten Hürriyet ve

---

65 **Aydemir, Şevket Süreyya:** a.g.y., s. 261.

66 **Aydemir, Şevket Süreyya:** a.g.y., s. 259.

* **Gazi Ahmet Muhtar Paşa** (1839-1918): Bursa'dadoğdu. Osmanlı Ordusu'nun en büyük komutanlarından biridir. Osmanlı-Rus savaşında Delibaba, Halyas, Horum ve Zivin'de büyük başarı sağladı. Erzurum savunmasında gösterdiği yaarlıklar nedeniyle "gazi" ünvanını aldı. Yaklaşık kırk savaşa katıldı. Yemen, Girit, Manastır valiliklerinde bulundu. Genelkurmay Başkanlığı yaptı. Ayrıca, matematik, astronomi konularında yapıt vermiş, Darüşşafaka Lisesi'ni kurmuş ve milâdi takvimin kullanılması için çaba göstermiştir.

İtilaf Fırkası sonunda orduyu da parçalamıştı[67] Oysa, Balkanlar'da savaş ateşinin yakılması an sorunuydu. Nitekim 8 Ekim 1912'de Karadağlılar, Osmanlı sınırını aşarak çatışmayı başlattılar. 17 Ekim 1912'de de Bulgaristan ve Sırbistan Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etti. Bu güçlere Yunanistan da katılmıştı.

Savaş, Osmanlı ordusu için tam bir bozgun oldu. Parçalanmış, zehirlenmiş bir askerî güçten başka birşey de beklenemezdi.

Uğranılan bu ağır yenilgi, Edirne'nin Bulgarlar'a verilişi ve Kâmil Paşa kabinesinin olaylar karşısındaki çaresiz tutumu İttihatçılar'ı harekete geçirdi. Cemiyetin önderleri Babıâli'yi basarak, hükûmeti devirmeyi planladılar. 23 Ocak 1913 Perşembe günü Kaymakam (yarbay) Enver Bey, yanına Yakup Cemil, Ömer Naci*, Mümtaz, Mustafa Necip ve Sapancalı Hakkı gibi gözüpek arkadaşlarını alarak, İttihat ve Terakki'nin Nuruosmaniye'deki merkezinden Babıâli'ye doğru yola koyuldu. Enver Bey beyaz bir ata binmişti. O sırada kabine Babıâli'de toplantı halindeydi. Yürüyüşe halktan da katılanlar oldu. Enver Bey ve arkadaşları Babıâli koruyucularını bir yana iterek başbakanlık binasının kapısını kolaylıkla açtırdılar. Bu arada darbeci gruba, Talât Bey (Paşa), Hilmi Bey, Nail ve Abidin Beyler de katılmışlardı (Hilmi, Nail ve Abidin Beyler daha sonra Cumhuriyet döneminde, Atatürk'e düzenlenen suikastta suçlu görülerek idam edildiler).

---

67 **Sertoğlu, Mithat: Balkan Harbi.** Resimli Tarih Mecmuası, Sayı 36, s. 1898 (1952).
Ömer Naci (1878-1916): Bursa'da doğdu. Genç yaşında Fransızca, Arapça, Farsça dersler alarak Doğu ve Batı edebiyatını inceledi. 1902'de Harp Okulu'nu bitirerek piyade teğmeni olarak Rumeli'de görev aldı. 1906'da Selanik'te, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne girdi. Dernekle ilişkisi öğrenilince 1907'de Paris'e kaçtı. Orada, Şûrâ'yı Ümmet'e yazılar yazdı. II. Meşrutiyet'ten sonra Kırklareli milletvekili olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. İttihat ve Terakki'nin "**millî hatibi**" olarak ün yaptı. I. Dünya Savaşı'nda İran cephesinde yararlıklar gösterdi. Genç yaşında tifüs hastalığından öldü.

İlk olay binanın girişinde patlak verdi. İttihatçılar'a engel olmak isteyen başbakanlık yaveri Nafiz Bey, Mustafa Necip tarafından öldürüldü. Ancak, Mustafa Necip de, Nafiz Bey'in ölmeden önce açtığı karşı ateş sonucu öldü. Bu sırada gürültüyü duyan Harbiye Nazırı Nâzım Paşa kabine toplantısını bırakıp, dışarı çıkmıştı. Yakup Cemil* Halâskâr Zabitan Grubu'nun bu önemli destekçisini bir kurşunla cansız yere serdi. Ölüler arasında Nâzım Paşa'nın yaveri Tevfik Bey de vardı.

Şimdi sıra Sadrazam'ın düşürülmesine gelmişti. Enver Bey ve arkadaşları sert bir biçimde bakanlar kurulu odasına girdiler. Kabine panik halindeydi. Yaşlı Sadrazam Kâmil Paşa direnemedi; istifasını yazdı.

Baskını başarı ile gerçekleştiren Enver Bey ve arkadaşları zaman geçirmeden Dolmabahçe Sarayı'na giderek, Kâmil Paşa'nın istifasını Padişah Mehmed Reşad'a sundular ve sadrazamlığa Mahmud Şevket Paşa'nın getirilmesini istediler. Yaşlı Padişah bu olup bitiyi kabul etmek zorunda kaldı.

Artık, İttihat ve Terakki ve Osmanlı Devleti için yeni bir dönem başlıyordu. Kabine salt İttihatçılar'dan oluşmuştu. Kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, partiye dönüşerek İttihat ve Terakki

---

* **Yakup Cemil** (?-1917): İttihat ve Terakki'nin ünlü silahşorlarındandır. 1901 yılında Harp Okulu'nu bitirdi. Rumeli'de ayrılıkçı komitacılarla savaştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdikten sonra Trablus'ta İtalyan savaşına katıldı. Babıâli baskını ile sadrazam olan Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra Enver Paşa'nın harbiye nezaretine getirilmesi için çaba gösterdi. Ancak, bir süre sonra Enver Paşa ile arası açıldı. Bunda, ikibin kişiye komuta ettiği Kafkas cephesindeki savaşta askerî disipline uymamasının büyük rolü oldu. Bu nedenle önce Bitlis'e, oradan da Bağdat'ta bulunan 6. Ordu'ya sürüldü. Daha sonra İstanbul'a gönderildi. Enver Paşa'ya ve İttihatçılar'ın ileri gelenlerine suikast düzenlemekten tutuklandı. İstanbul'da, Kâğıthane'de idam edildi.

Yakup Cemil son derece gözüpek ve cesur bir askerdi. Baş eğmeyen, dürüst bir kişiliği vardı. Babıâli baskınının gerçekleşmesinde ve İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesinde büyük payı bulunmasına karşın, yaşamına İttihatçılar'ın eliyle son verilmiş olması trajik bir olgudur.

Fırkası adını alacak, I. Dünya Savaşı'nın sonuna değin, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm sorumluluklarını yüklenecekti.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise Babıâli baskınından ve yeni kabinenin kurulmasından sonra varlığını bir süre koruyabildi. Ancak, Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te öldürülmesi ve cinayette İtilafçılar'ın parmağının bulunduğunun ortaya çıkması, partinin dağılmasına neden oldu. Başta Rıza Nur olmak üzere İtilafçılar'ın bir bölümü yurt dışına kaçtı. Bir bölümü de Sinop ve Bodrum kalelerine hapsedildi, ya da Anadolu'nun çeşitli kasabalarına sürgüne gönderildi.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, I. Dünya Savaşı'nın bitimiyle birlikte yeniden politika sahnesine çıkacak ve asıl büyük ihanetine o dönemde başlayacaktır. Bunu, ilerde göreceğiz.

II. Meşrutiyet'te Türkçülük ve Turancılık Akımları

Osmanlı İmparatorluğu'nda "Türklük" düşüncesi ilk kez XIX. yüzyılın ikinci yarısında uyanmaya başlamıştır. Ancak, bu düşünce o dönemde "Osmanlı" kavramına karşı gelişen siyasal ve ideolojik bir nitelik taşımıyordu.

Uyanışta, Batı ülkelerinde yeni bir bilim dalı olarak ele alınan Türkoloji, yani Türkler'in tarihine, dil, kültür, arkeoloji ve folkloruna ilişkin araştırmalar en büyük etken oldu. Rus, Alman, Finli, Danimarkalı ve özellikle Macar Türkologlar, daha önce üzerinde durulmamış bir konuyu, Osmanlı öncesi Türklerini tartışma alanına getirdiler.

Bizde ise konuya ilk eğilen Mustafa Celâleddin Paşa oldu.

Celâleddin Paşa, 1869'da Fransızca olarak yazıp,

yayımladığı ve *Les Turc Anciens et Modernes* (Eski ve Yeni Türkler) adını verdiği kitabında, Osmanlı öncesi Türkleri de ele alıyor, tarihte oynadıkları önemli rolleri inceliyordu. Bu, o zamanlar Türk tarihini salt Osmanlı-İslâm tarihi olarak ele alan bir tarihçilik anlayışı için önemli bir aşamaydı.

Ne var ki, Celâleddin Paşa, Polonyalı'ydı. Asıl adı Constantin Borzecki'ydi. Polonya'daki ayaklanmalardan sonra Osmanlılar'a sığınmış, Osmanlı ordusunda görev almış ve paşalığa kadar yükselmişti. Ayrıca yapıtını Fransızca olarak kaleme almıştı. Bu nedenlerle kitap, Osmanlı aydınları arasında gereken ilgiyi görmedi.

Emekleme döneminde olan Türkçülük akımı daha sonraki yıllarda, dil alanında varlığını duyurmaya başladı. Örneğin, 1876'da Ahmed Vefik Paşa* *Lehçe-i Osmanî*'nin ilk bölümünü yazdı. Bu bölümde Türkçe'ye yerleşmiş Arapça ve Farsça sözcüklerle, çeşitli Türk lehçelerindeki sözcükleri ele aldı. İkinci bölümde ise Osmanlıca sözcüklerin kökenini araştırdı. Ahmed Vefik Paşa ayrıca, "ulusal temele dayanan

---

* **Ahmet Vefik Paşa** (1823-1891): İstanbul'da doğdu. Kara Mühendishanesi'nin ilk bölümünde okuduktan sonra babası ile Paris'e giderek öğrenimini St. Louis Lisesi'nde sürdürdü. 1837'de İstanbul'a dönerek Tercüme Odası'na girdi. 1840'da elçilik kâtibi olarak Londra'ya gönderildi. Sırbistan ve Eflâk Boğdan'd a bulundu. 1847'de Tercüme Odası'nın başçevirmenliğine getirildi. Otuz yıl süreyle çeşitli devlet memurluklarında bulunduktan sonra 1878' de, "paşa" rütbesiyle Meclis-i Mebusan başkanlığına seçildi. Aynı yıl, Edirne Valiliği, Âyan Meclisi üyeliği, eğitim bakanlığı, içişleri bakanlığı ve Başbakanlık görevlerinde bulundu. 1879'da Bursa Valiliği'ne atandı. Bu dönemde, ilk il tiyatrosu olan Bursa Tiyatrosu'nu kurdu. 1882'de üç gün süreyle başbakanlık yaptıktan sonra devlet hizmetinden çekildi. Ölümüne değinistanbul'da, Romelihisarı'ndaki yalısında yazın ve dil alanında çalışmalar yaptı.

Ahmet Vekif Paşa'nın Türk diline ilişkin ilk yapıtı **Müntehâbât-ı Durub-ı Emsâl** adlı kitabıdır. Bu kitapta Türk atasözlerini ve halk deyimlerini alfabetik olarak derledi. Ayrıca Türk tiyatrosunun gelişmesine büyük katkıları oldu. Molière'in otuz dört oyununun çeviri ve uyarlamasını yaptı. Bunun yanısıra Fenelon'dan **Telemak**'ı, Victor Hugo'dan **Hernani**'yi ve Le Sage' den **Gil Blas**'yı dilimize kazandırdı. Fransızca, İngilizce, Almanca, Arapça, Farsça, İtalyanca, Rumca v Latince dillerini bilen Ahmet Vefik Paşa XIX. yüzyıl yazın ve düşün alanının en gözde kişilerinden biridir.

bir Türkiye tarihi" anlayışını savunuyor, Türk tarihinin salt Osmanlı tarihi olmadığı görüşünü ileri sürüyor ve Türkler'in Anadolu'dan Pasifik kıyılarına değin tüm Asya'ya uzanan büyük ve eski bir toplumun Batı kolu olduğunu belirtiyordu.

Ahmed Vefik Paşa, okullarda okutulmak üzere yazdığı *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* (Osmanlı Tarihinin Kısa Biçimde Anlatımı) adlı yapıtında Osmanlı Tarihini, kuruluş, yükselme ve çöküş evrelerini kapsayan altı bölümde inceledi. O'nun bu sınıflandırması daha sonraki yıllarda Osmanlı tarihini yazacak olan tarihçiler tarafından da benimsenmiş ve Cumhuriyet döneminde de okullarda okutulan tarih kitaplarında Osmanlılar, kuruluş, yükselme ve çöküş evrelerinde incelenmiştir.

Ahmet Vefik Paşa'nın çağdaşı olan ve Şıpka Kahramanı sanıyla anılan Süleyman Hüsnü Paşa* da o dönemdeki Türkçülük akımlarının önemli adlarından biridir. Mekâtib-i Askeriye Nazırlığı (Askerî Okullar Müdürlüğü) görevinde bulunan Süleyman Paşa, Türkçülüğü askerî okullarda yaymak için büyük çaba göstermiştir.

Süleyman Paşa, *Sarf-ı Türkî* (Türkçeye İlişkin Gramer) adını verdiği yapıtında Türkler'in konuştuğu dile Osmanlıca değil, Türkçe denmesi gerektiğini sa-

---

* **Süleyman Hüsnü Paşa** (1838-1892): İstanbul'da doğdu. 1859'da Harp Okulu'nu bitirdi. 1867'de Girit ayaklanmasının bastırılmasında yararlıkları oldu. Daha sonra Harp Okulu'nda öğretmenlik yaptı. Miralay (albay) rütbesiyle okulun müdürlüğüne getirildi. 1874'te mirlivalığa (tuğgeneralliğe) yükselerek Askerî Okullar Müdürlüğüne atandı. Askerî rüştiyelerin (ortaokulların) kurulmasında önemli rol oynadı. Ders programlarını yeniden düzenledi. Askerî okullardaki tarih derslerinde İslâm ve Osmanlı tarihi yerine eski Türk tarihine ağırlık kazandırdı. 1876'da Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde büyük etkinlik gösterdi. 1877 Osmanlı-Rus savaşında Şıpka boğazındaki çarpışmalarda Ruslar'ı bozguna uğrattı. Ardından Tuna Ordusunun serdarlığına (komutanlığına) atandı. Ne var ki, Osmanlı ordusunun savaştaki yenilgisinden Süleyman Paşa sorumlu tutuldu ve idama mahkûm edildi. Cezası Abdülhamid tarafından sürgüne çevrildi. Irak'ta geçen on dört yıllık bir sürgün yaşantısından sonra Bağdat'ta öldü.

vunuyordu. 1876'da yayımladığı *Tarih-i Âlem*'de eski Türkler'i de inceledi. Bu, Osmanlılar'ın tarihçilik anlayışına yeni bir yaklaşım getiriyordu.

Tarih-i Âlem, ülkemizde ilk kez Çin kaynaklarına dayanılarak yazılmış bir yapıttı. Süleyman Paşa, bu yapıtında özellikle Fransız tarihçisi De Guignes'in Türkler'e, Hunlar'a ve Moğollar'a ilişkin araştırmalarından yararlanmıştır. *Tarih-i Âlem*'in önsözünde Süleyman Paşa, bu kitabı yazmasının nedenini şöyle açıklıyordu:

"Askerî okulların müdürlüğüne getirilince, bu okullara gereken kitapların yabancı dillerden çevrilmesi işini uzmanlara bıraktım. Ancak, sıra tarihe gelince, bunun çeviri yoluyla yazdırılamayacağını düşündüm. Avrupa'da yazılmış tüm tarih kitapları ya dinimize ya da Türklüğümüze ilişkin karalamalarla doludur. Bu kitaplardan hiçbiri çevrilip, okullarımızda okutulamaz. Bu nedenle okullarımızda okutulacak tarih kitabını yazmayı ben üstlendim"[68].

"Türk olmak" bilincinin gelişmesine katkıda bulunan bir diğer yazar Şemseddin Sami'dir*.

Şemseddin Sami, 1899'da yayımladığı *Kamus-ı*

---

68 **Ziya Gökalp: Türkçülüğün Esasları**, s. 5 (Tarihsiz), No. 42.

* **Şemseddin Sami** (1850-1904): Bugün Yunanistan sınırları içinde bulunan Yanya'nın Fraşeri kasabasında doğdu. Soyu Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar uzanan tanınmış bir ailenin oğludur. Orta öğrenimini Yanya'da Rum lisesinde tamamladı. Bu okulda Fransızcayı, İtalyancayı ve Eski Yunancayı öğrendi, 1871'de İstanbul'a geldi. 1872'de **Taaşuk-ı Talât ve Fıtnat** adlı romanını yayımladı. 1873'ten sonra çeşitli gazetelerde çalıştı. Abdülaziz'e karşı tutumu ve meşrutiyet yanlısı olması nedeniyle 1874'te Trablusgarb'a sürüldü. Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra 1876'da İstanbul'a döndü. 1878'de **Tercüman-ı Şark** gazetesinde çalıştı. 1879'da **Aile**, 1880'de **Hafta** dergilerini çıkardıysa da yayımlarını sürdüremedi. Aynı yıl Abdülhamid tarafından, Saray'da kurulan "Askerî Denetim Komisyonu" sekreterliğine atandı. 1893'te başkanlığına geldiği bu komisyondaki görevi tüm yaşamı boyunca sürdü ve ölümüne değin Abdülhamid rejimine karşı suskunluğunu korudu. Bu suskunluğa karşın, kuşkucu Abdülhamid, Şemseddin Sami'yi Erenköy'deki evinde devamlı göz hapsinde bulundurmuştur. Şemseddin Sami'nin en önemli çalışmaları dil alanında oldu. Türk dilinin yabancı sözcük ve kurallardan arındırılması konusundaki çabalarıyla ün yaptı.

Türkî adlı sözlükte Türkçe sözcüklere büyük ağırlık verdi. Yapıtın önsözünde Türkçe'nin zenginliğini, yeterliğini göstererek, Türk dilinin geliştirilmesi ve özleştirilmesi yollarını arıyor ve "Osmanlı adının bir devlet ünvanı olduğunu, oysa Türk ırkının ve dilinin Osmanlı Devleti'nden çok önceleri de yaşamış bulunduğunu ve bu nedenle Osmanlıca adında bir dil olamayacağını" ileri sürüyordu.

Şemseddin Sami'nin kaleme aldığı ilk sözlük *Kamus-ı Fransevî*'ydi. Bu sözlük 1882'de Fransızcadan Türkçeye ve 1885'te Türkçeden Fransızcaya olmak üzere iki cilt halinde yayımlandı. Ayrıca 1888-1899 arasında yazdığı altı ciltlik *Kamusü'l-Â'lâm*, tüm dünyayı içine alan, tarihe, coğrafyaya ve ünlü kişilere ilişkin öğeleri içeren önemli bir yapıttı.

Dil ve tarih alanlarında gelişen Türkçülük akımı 1880'lerden sonra gazete ve dergilerde "Türk" kavramına değişik biçimde yaklaşılmasına yol açmaya başladı. Artık, basında *Türk millet-i necibesi* (soylu Türk Ulusu) biçiminde Türklüğe ilişkin övgüler görülüyordu[69]. Oysa o döneme değin İstanbul Osmanlılarınca, "Türk olmak" aşağılanmakla bir tutulurdu. Onlar, soyluluğu ancak Osmanlı olmakta buluyorlardı.

Akım giderek yayılıyordu. 1897'de Türk-Yunan Savaşı başlangıcında Mehmet EminYurdakul Bey'in* son derece duru bir Türkçe ile yazdığı:

---

69 **Hanioğlu, Şükrü: Türkçülük.** Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, cilt 5, s. 1395 (1985).
Yurdakul, Mehmet Emin (1869-1944): İstanbul'da doğdu. Askerî rüşdiyeyi bitirdikten sonra Hukuk ve Mülkiye okullarına devam ettiyse de öğrenimini tamamlayamadı. Çeşitli memurluklarda bulundu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdi. Yazdığı şiirler Saray'ı tedirgin ettiği için 1907'de Erzurum vergiler müdürlüğüne atandı. II. Meşrutiyet'ten sonra Hicaz ve Sivas valiliklerinde bulundu. İstanbul'a döndüğünde Türk Ocağı Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı ve derneğin başkanı oldu. İttihat ve Terakki ile arası açılınca Erzurum Valiliği göreviyle İstanbul'dan uzaklaştırıldı. I. Dünya Savaşı sonunda İstanbul işgal edilince 1921'de Anadolu'ya geçti. Antalya, Adana, İzmir yörelerinde halkın ve ordunun moral gücünü artırıcı konuşmalar yaptı. Şebinkarahisar, Urfa, İstanbul milletvekilliklerine seçildi.

Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur,
Sinem, özüm ateş ile doludur.
İnsan olan vatanının kuludur.
Türk evlâdı evde durmaz, giderim.

dizeleriyle başlayan *Cengi Giderken* adlı şiiri kimi ozanlar ve yazın çevrelerince küçümsenirken kamuoyunda geniş yankılar yarattı. Bir yıl sona 1898'de ulusal duygularını gene hece ölçüsüyle ve halk diliyle söylediği dokuz şiirden oluşan ilk yapıtını *Türkçe Şiirler* adıyla yayımladı.

İstanbullu bir balıkçının oğlu olan Mehmet Emin, daha sonraki yıllarda, şiirlerinin dili ve biçimine ilişkin olarak, İstanbul lehçesini anasından, babasından, Anadolu lehçesini de Şebinkarahisarlı olan karısından öğrendiğini söyleyecek ve *"ben, ulusal ruhumu, ulusal acılarımı, ulusal ülkümü Şebinkarahisar'dan aldım. Gördüğüm olayları topladım. Halkın acıklı yaşantısından ve ruhundan aldığım esinleri şiirime koydum. Benim ulusçuluğumun asıl kaynağı işte budur"* diyecektir.

Mehmet Emin'in Türkçe Şiirler adlı yapıtını yayımladığı 1898 yılında, Meclis-i Mebusan'da bir dönem Bursa milletvekilliği yapan Mehmet Tahir Bey'in de *Türkler'in Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*(Türkler'in Fen Bilimlerine ve Diğer Bilimlere Hizmetleri) adlı kitabı yayımladığını görürüz. Bu kitapta Mehmet Tahir Bey, yapıtlarını Arapça yazan birçok yazarın Arap bilim ve uygarlığının düşünürleri olarak kabul edilmemeleri gerektiğini, aslında bunların Türk olduklarını ve bilimlerin gelişmesinde Türk'lerin çok büyük payları olduğunu ileri sürüyordu.

1900'de ise Necip Âsım Bey'in derlediği *Türk Tari-*

Mehmet Emin, şiirlerinde halk için halk diliyle yazmayı; ulusçu bir ülküye yönelmeyi; duru bir Türkçe ile yalnız hece ölçüsünü kullanmayı ilke edindi. Konularını toplum sorunlarından, sosyal yaşamdan aldı. Şiirlerinin sanat değeri zayıftır. Ancak ülkücü kişiliği, O'na "ulusal ozan" sanını kazandırmıştır.

hi adlı yapıt geniş ilgi uyandırdı. Kitap, tarihçi Léon Cahun'un *Introduction a l'Histoire de l'Asie* (Asya Tarihine Giriş) adlı çalışmasına Necip Âsım'ın Türk tarihine ilişkin ek bilgileri katmasıyla hazırlanmıştı. Kitapta, Türkler'in Osmanlılar'dan önceki tarihinin ve Moğollar'la akrabalıklarının ayrıntılı biçimde incelenmesi Türk tarihine yeni bir bakış açısı getiriyordu.

★ ★ ★

1860'lardan sonra yurtdışında, özellikle Rusya'da yaşayan Türkler arasında uyanan Türkçülük düşüncesinin Osmanlı aydınları üzerindeki etkisi yadsınamaz.

Rusya'da yayımlanan ilk Türkçe gazete *Ekinci*'dir. Ekinci, 1875'te Azerbaycanlı Melekzade Hasan Bey tarafından çıkarıldı. Ancak, gazetede Türkçülük düşüncesinden çok eğitim konularına ağırlık verilmişti. Okuyucusu ise yok denecek kadar azdı. Bu nedenle de gazete kısa sürede kapandı.

Ekinci'den sonra Gürcistan ve Azerbaycan'da Türkçe olarak çeşitli gazete ve dergiler yayımlandı. Ne var ki bunlar Türkçülük düşüncesi üzerinde etkin bir rol oynayamadılar. Bu arada Rusya'daki yobaz müslüman çevreler de Türkçülük akımının uyanmaması ve yayılmaması konusunda büyük bir çaba içindeydiler. Ancak, Rus Çarlığı sınırları içinde yaşayan etnik gruplar, özellikle Fin ve Leh halkları arasında gelişen ulusçuluk akımları ister istemez Türkler üzerinde de etkili oluyordu.

XIX. yüzyıl Rusya'sında Türklük bilincinin gelişmesinde Ahundzade Fetih* Ali'nin önemli rolü vardır.

---

* **Ahunzade Fetih Ali** (1811-1878): Azerbaycan'da, Şeki'de doğdu. Mirza Fetih Ali Ahundof adıyla da anılır. Medrese öğrenimini yaparken Doğu dillerini öğrendi. Daha sonra din adamı olmaktan vazgeçerek askerliği meslek edindi. Albaylığa kadar yükseldi. Rus yazınını incelemesinin yanısıra felsefe ve sosyal bilimlerle de ilgilendi. Komedi türünden oyunlar yazmaya başladı. Oyunları Rusça, Fransızca, Almanca ve Farsça'ya çevrildi ve o dönemde büyük ün yaptı. Doğu kültürüyle Batı kültürünü

Ahundzade'nin, halkın günlük sorunlarını ele alan ve halk diliyle yazdığı yazıları geniş ilgi uyandırmıştır.

Rusya Türkleri arasında, ideolojik açıdan Türkçülük akımının gelişmesine önderlik eden düşün adamı ise Kırımlı İsmail Gasprinski'dir. (İsmail Gaspıralı)*.

İsmail Gasprinski, Türk dili ve dil birliği konularında, "pantürkizm" ülküsü yolunda büyük çaba gösterdi. 1881'de Rusça yayımlanan *Tavrida* gazetesinde "Genç Molla" takma adıyla yazdığı yazılarında "Rus ve Müslüman halklar arasında daha sıcak ilişkiler kurulmasını istiyor, Rusya Müslümanları'nın, uygarlığı kendi dilleriyle öğrenmeleri gerektiğini" ile-

---

birleştirme ve Batı'ya yönelme başlıca ilkesiydi. Binbaşı iken Kafkasya genel valisininyanında Doğu dillerinin çevirmenliği görevini üstlenmesi, Tahran ve İstanbul gibi merkezlerde çeşitli bilim adamlarıyla tanışmasına ve onlarla Türk dili ve Arap alfabesine ilişkin düşün alış verişinde bulunmasına neden oldu. 1863'te Osmanlı Sadrazamı Fuat Paşa'ya "Arap alfabesinin yeniden düzenlenmesine ilişkin" raporunu sundu.

Ahundzade Fetih Ali, Arap harflerinin değiştirilmesi gerektiği konusundaki inancını tüm yaşamı boyunca savundu. Azerbaycan "uyanış yazınının" öncülerindendir.

İsmail Gasprinski (1851-1914): Kırım'da, Bahçesaray yakınlarındaki Avcıköy'de doğdu. 1861'de Akmescit Rus Okulu'na girdi. 1863'te Voronej Askeri okuluna geçti. 1868-1872 yılları arasında Bahçesaray'da ve Derecköy'de Rusça öğretmenliği yaptı. 1872'de Paris'e gitti. Burada iki yıl kaldıktan sonra 1874'te İstanbul'a geldi. 1875'te Kırım'a döndü. Siyasal yaşama atılarak 1878'de Bahçesaray belediye başkanı oldu. Daha sonra kendisini gazeteciliğe verdi. Rusya Türkleri arasında dil ve kültür birliğinin kurulması konusunda yazılar yazdı. Eski tip eğitim sistemi yerine daha kolay anlaşılır bir eğitim sisteminin getirilmesi ve yeni okullar açılması görüşünü savundu. Türk okullarında Türkçe'nin kolay okunup, yazılmasını sağlamak amacıyla, **Usul-i Cedid** (Yeni Yöntem) adı altında ve sesli harflerle yazıya dayanan yeni bir alfabe ve okuma sistemi geliştirerek, Rusya Türkleri arasında okur yazarlığın yaygınlaşmasını sağladı. İlk Usul-i Cedid okulu 1884'te Bahçesaray'da açıldı ve daha sonra bu okulların sayısı hızla çoğaldı.

İsmail Gasprinski 1906'da Rusya Müslümanları Üçüncü Kongresi'nin toplanmasına öncülük etti. Eğitim ve öğretim kurumlarının sayısını çoğaltmak ve yoksul öğrencileri okutabilmek için Kırım'da, **Cemiyet-i Hayriye** adını verdiği birçok dernek kurdurdu. 1907'de Mısır'a, 1909'da Türkiye'ye ve 1910'da Hindistan'a giderek buralarda konferanslar verdi. Mısır ve Hindistan müslümanlarıyla Türkler arasındaki bağları güçlendirmeye çalıştı. İttihat ve Terakki milletvekilliği önerisini kabul etmeyerek Kırım'a döndü ve yaşamının sonuna değin yayımcılıkla uğraştı.

ri sürüyordu. Daha sonra çıkarmaya başladığı *Tonguç* ve *Şafak*'taki yazılarında da Rusya Türkleri arasında dil ve kültür birliğinin sağlanmasına ilişkin görüşlerini dile getirmekteydi.

İsmail Gasprinski'nin en önemli etkinliği *Terceman* gazetesini çıkarmak olmuştur. Uzun süre Çarlık hükûmetinden Türkçe bir gazete çıkarma iznini alamayan Gasprinski, uzun uğraşlardan sonra *Terceman (Prévodcik)* Türkçe ve Rusça olarak yayımlamaya başladı. Gazete, salt Kırım'da değil, tüm Rusya Türkleri arasında yaygınlaştı. Kullandığı yazı dili, dilde anlaşma konusunda önemli bir adım oluşturdu. *Terceman* İstanbul'da bile okunuyordu. Yusuf Akçura Terceman'a ve İsmail Gasprinski'ye ilişkin düşüncelerini aynen şöyle yazar:

"Öyle sanıyorum ki, tüm Türklük kuramını en önce ortaya koyan, eski Kırım hanlarının bugün terk edilmiş, unutulmuş, küçük başkentinde haftada bir yayımlanan ufacık bir gazete olmuştur. Bu küçük gazete Terceman'dır. Yazarı ve yayıncısı Gaspıralı İsmail Bey'dir. İsmail Bey tüm Türkleri göz önüne alarak çalıştı. Terceman'a göre, şu ya da bu koldan Türkler değil, aynı dinden olan, aynı dili konuşan Türkler vardı[70].

İsmail Gasprinski'nin, ilerde Türkiye'de gelişecek olan Türkçülük hareketi üzerinde, kuşkusuz önemli ölçüde etkisi vardır. O, Türkçülük akımına ilişkin görüşlerini *"dilde, düşüncede ve iş'te birlik"* tümcesiyle özetlemiştir.

★ ★ ★

II. Meşrutiyet ilân edildiği sıralarda Osmanlıcılık kavramı Türklük bilincine egemendi. İttihat ve Terakki'nin önde gelenleri de bir ulusculuk bilincine erişmemişlerdi. Ne var ki 1908'den önce Balkanlarda Sırp, Arnavut ve Bulgar komitacılarının geliştirdikleri ulusçu

---

70 **Akçura, Yusuf: Türk Yılı**, s. 346 (1928).

ayaklanmalar, Araplar'da uyanan ulusçuluk düşünceleri Rumeli'deki genç asker ve sivil aydınları bir ölçüde etkilemişti. Ayrıca, Rusya Türkleri arasında yayılan, kültür alanındaki Türkçülük akımları da II. Meşrutiyet'ten sonra meyvalarını vermeye başlayacaktı.

1876'da Kanun-u Esasi ilân edildiğinde Osmanlıcılık, en güçlü konumunda bulunuyordu. Ne var ki, kısa bir süre sonra panislâmist politika ön plana geçti. Abdülhamid, Türk, Arap, Arnavut gibi müslüman ögelerin büyük çoğunluğu oluşturduğu Osmanlı İmparatorluğunu bir islâm birliği çerçevesinde ayakta tutmaya çalışıyordu. Oysa, imparatorluğun Türk olmayan müslüman halkları arasında ulusçuluk düşüncesi ve eylemi giderek güçlenmekteydi. Örneğin Mısır' da, 1881'de yapılan mitinglerde "yaşasın Araplar, kahrolsun Türkler" biçiminde atılan sloganlar, başlayan ayrılıkçı hareketlerin belirgin örneklerinden biriydi. Abdülhamid'in panislâmist politikasına karşı olan Osmanlı aydınları ise Meclis-i Mebusan'ın açılmasının sağlanmasını istiyorlar, devletin ancak çeşitli ögeleri içeren, ama Osmanlı damgasını taşıyan bir parlamento ve meşrutiyet rejimi ile güç kazanacağını ileri sürüyorlardı.

Abdülhamid'in panislamist politikasına karşı Osmanlıcılık düşüncesini savunan ve bu alanda etkinlik kazanan düşün adamlarının en önde gelenlerinden biri Tunalı Hilmi Bey'dir*.

---

* **Tunalı Hilmi Bey** (1871-1928): Bugün, Bulgaristan sınırları içinde bulunan Eskicuma'da doğdu. 1897'de ailesiyle İstanbul'a yerleşti. Kuleli Askeri Lisesi öğrencisiyken **Teşvik** adıyla gizlice çıkardığı gazete nedeniyle tutuklandı. Askeri Tıp Okulu'nda "Gizli Mekteplîler" adlı, Abdülhamid'e karşı bir örgüt kurdu. Ancak, etkinlikleri adım adım izleniyordu. Bu nedenle 1895'te Avrupa'ya kaçtı. Cenevre Üniversitesi pedagoji bölümünü bitirdi. 1896'da "Osmanlı İhtilâl Komitesi"ni kurdu. Bu dönemde, Jön Türkler'in Cenevre grubunun etkin kişilerindendi.

Tunalı Hilmi ancak II. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'a dönebildi. Çeşitli ilçelerin kaymakamlıklarında bulundu. 1920'de son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na girdi. Daha sonra Anadolu'ya geçerek Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer aldı. TBMM'nde 1923-1928 yılları arasında Zonguldak Milletvekili olarak görev yaptı.

Tunalı Hilmi, imparatorluğun tek kurtuluş yolunu, devletin sınırları içinde yaşayan tüm uluslar arasında sağlam bir birliğin kurulmasında ve bu ulusların bir Osmanlı kimliği içinde yaşamalarında buluyordu. Cenevre'de İshak Sükûti ve Abdullah Cevdet' le çıkardığı *Osmanlı* gazetesinde ve *Hutbe* adıyla yayımladığı on bir broşüründe bu düşüncelerini geniş biçimde işledi.

II. Meşrutiyet'e doğru Osmanlıcılık ülküsü yeniden güç kazandı. Meşrutiyetin ilânından hemen sonra ise doruk noktasına ulaştı. Coşkun bir özgürlük havası içinde yapılan gösterilerde çeşitli uluslardan konuşmacılar meydanlarda ateşli söylevler veriyorlar, kendilerinin Osmanlı olduklarını ve karanlık günlerin artık geride kaldığını söylüyorlardı. Makedonya'daki ayrılıkçı çeteler bile kentlere dönmekte ve valilere silahlarını teslim ederek, bundan böyle birer Osmanlı vatandaşı olarak yaşamak istediklerini belirtmekteydiler.

İşte, ilk Türkçülük eylemi, çelişkili gibi görünmekle birlikte, böyle bir ortamda başladı. Hareketin önde gelen girişimcisi Akçuraoğlu Yusuf (Yusuf Akçura) Bey'di*.

Önceleri bir Osmanlıcı olarak ün yapmış olan Tunalı Hilmi daha sonraları Türkçülüğü benimsedi. Cumhuriyet döneminde, kadın haklarını,dilde anlaşmayı ve köy kalkınmasına ilikin sorunları etkin biçimde savundu.

* **Akçura Yusuf** (1876-1935): Kazan'da, Volga kıyısındaki Simbirsk kentinde doğdu. Babası ölünce, 1883'te annesiyle İstanbul'a geldi. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra Harp Okulu'na girdi. 1897'de kurmay sınıfına ayrıldı. Aynı yıl Jön Türkler'le ilişki kurduğu ve darbe girişimlerine katıldığı savıyla tutuklandı. Taşkışla Harp Divanı tarafından askerlikten çıkarılarak Fizan'a sürüldü. Ancak,kısa bir süre sonra rütbesi geri verilerekTrablusgarp'ta görevlendirildi. Burada bir yıl kaldı ve 1899'da Fransa'ya kaçtı. Paris'te, Siyasal Bilgiler Okulu'na girdi. Öğrencilik döneminde Jön Türkler'in yayımladıkları **"Şurâ-yı Ümmet** ve **Meşveret** gazetelerine yazılar yazdı. 1903'te **"Osmanlı Devleti Kurumlarının Tarihi Üstüne Bir Deneme"** adlı teziyle okulu bitirerek Rusya'ya döndü. Kazan'da Muhammediye Medresesi'nde Türk edebiyatı, tarih ve coğrafya öğretmenlikleri yaptı. Rusya'da 1905 devriminden sonra kurulan **Duma**'da (parlamento-da) Rusya Türkleri'nin de temsil edilmeleri görüşünü savundu. Bu amaçla **Umum Rusya Müslümanları İttifakı**adlı siyasal

Aslında, bağımsızlık savaşı vererek imparatorluktan kopan uluslar, hızla gelişen panislavist akım ve bu akım içinde biraraya gelen gruplar, kimi Osmanlı aydınları arasında Türkçülük düşüncesinin güçlenmesine ve yayılmasına yol açmıştı. Ayrıca, daha önce de gördüğümüz gibi, XIX. yüzyılda Rusya'da, Ahundzade Fetih Ali ve İsmail Gasprinski gibi Türkçüler'in savundukları ulusçuluk düşünce ve eylemleri II. Meşrutiyet Türkiye'sinde yankılarını bulmaya başlıyordu. Bu sıralarda, Bakû'da Ağaoğlu Ahmed ve Hüseyinzade Ali* Beyler'in, şiilik ve sünnilik anlaşmazlıklarını ortadan kaldırarak Azerbaycan Türkleri'ni "Türklük ve İslâmlık" düşüncesi çerçevesinde biraraya getirmeye çalışmaları İstanbul'u da etkilemişti.

1908 yılı Kasım ayında İstanbul'a gelen Yusuf Akçura, yıllardır yaymaya çalıştığı düşünceler doğrultusunda zaman yitirmeden etkinliğe girişti. Osmanlı

---

sal partinin kurulmasına öncülük etti. Orenburg'daki **Vakit** ve Bahçeseray'daki **Terceman** gazetelerinde Türkçülük konusundaki görüşlerini Rusya Türkleri arasında yaymaya çalıştı.

Akçura, II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine İstanbul'a geldi. Çeşitli okullarda siyasal tarih öğretmenliği yaptı. Türkçülük çalışmalarına devam etti. Ulusçu derneklerin kuruluşunda etkin rol oynadı. Daha sonra Ankara'ya geçerek Kurtuluş Savaşı'na katıldı. Cumhuriyet döneminde, 1923'ten ölüm yılı olan 1935'e değin Kars milletvekilliğinde bulundu. 1931'de Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşunda yer aldı. 1932'de kurumun başkanı oldu.

Akçura'nın ulusçuluğu, günümüzün gözü dönmüş ırkçılık ve kafatasçılık akımlarında çok ayrı olarak, dengeli bir Türkçülük düşüncesini içerir.

* **Hüseyinzade Ali** (1864-1941): Bakû'da, Salyan'da doğdu. Dedesi Kafkasya Şeyhülislâmı Ahmet Seylanî ve Ahundzade Fetih Ali'nin etkileriyle çok genç yaşlarda Türkçülük akımını benimsedi. Yüksek öğrenimini Petersburg Üniversitesi Fizik-Matematik bölümünde tamamladıktan sonra 1889'da İstanbul'a gelerek Askerî Tıp Okulu'nu da bitirdi. Ancak, bir süre sonra İttihatçılar'la olan ilişkisi nedeniyle Kafkasya'ya kaçmak zorunda kaldı. Mısır'da yayımlanan **Türk** dergisine şiirler, yazılar gönderdi. 1905'te Ağaoğlu Ahmed Bey ile **Hayat** gazetesini kurdu. 1906'da **Füyuzat** dergisini yayımladı. 1910'da İstanul'a döndü. İttihat ve Terakki'ye girdi. Türk Yurdu ve Türk Ocağı derneklerinin kurulmasında etkin rol aldı. Kimi yazılarında Turanî imzasını kullanması nedeniyle Hüseyinzade Ali Turan olarak da tanınır.

Hüseyinzade Ali 1933'te Askerî Tıp Okulu'ndaki öğretmenlik görevinden emekli olduktan sonra ölümüne değin Türkçülük çalışmalarını sürdürmüştür.

aydınları Akçuraoğlu Yusuf adına yabancı değildiler. Akçura 1964 yılında yazdığı *Üç Tarz-ı Siyaset* (Üç Siyasa Biçimi) adlı makalesiyle büyük ün yapmıştı. Akçura, bu makalede, İmparatorluğun önündeki seçeneklerin "Osmanlıcılık", "panislamizm" ve "ırk" kavramına dayalı Türk ulusçuluğu" olduğunu ve kurtuluş yoluna Türkçülük'le erişilebileceğini ileri sürüyordu.

Ona göre *"Osmanlıcılık, Osmanlı halkları arasında din, dil ayrımı gözetilmeden, tüm halkların sahip olacakları haklar ve görevler açısından eşit konuma getirilmesi ve yeni bir Osmanlı ulusunun oluşturulması anlamına geliyordu. Panislamizm ise Dünya' daki tüm müslümanların bir islâm birliği içinde toplanmasını öngören ve gerçekleşmesi olanaksız bir ülküydü. Türkçülüğün kurtuluşunu ancak tüm Türkler'in birliği sağlayabilirdi. Türk birliği önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkler'in, ayrıca Türk olmadıkları halde Türkleşmiş olanların ve ulusal bilinçten yoksun kişilerin bilinçlendirilmesi ve Türkleştirilmesiyle başlatılmalıydı. Daha sonraki aşama ise Asya Türkleri ile Doğu Avrupa'ya yayılmış Türkler'i birleştirerek, görkemli bir Türk Ulusu'nu oluşturmaktı."*

Yusuf Akçura, XX. yüzyılın hızla değişen dünyasının siyasal ve sosyo-ekonomik gelişmelerine ters düşen bu ideolojiyi benimsemekle birlikte, ilerki yıllarda daha dengeli bir Türkçülük anlayışına ulaşmış, örneğin Avrupa'daki ulusçuluk akımlarında ekonomik etkenlerin önemini kabul etmiş, çağdaş düşüncenin ve siyasal hareketlerin iyi değerlendirilmesini, bunlardan yararlanılması gereğini vurgulamıştır. 1923'te yayımladığı *Muasır Avrupa'da Siyasî ve İçtimaî Fikirler ve Fikir Cereyanları* (Çağdaş Avrupa'da Siyasal ve Toplumsal Düşünceler ve Düşünce Akımları) adlı yapıtı bu konularda kaleme alınmış önemli bir çalışmadır. Ayrıca, Osmanlı Devleti dışındaki Türkler'in salt dil ve tarih alanındaki ortak geçmiş-

lerine dayanarak bir birlik yaratamayacaklarını savunması da düşüncelerindeki aşamayı göstermesi yönünden ilginçtir.

Akçura'nın İstanbul'da ilk etkinliği bir dernek kurma doğrultusunda oldu. Necip Asım ve Velet Çelebi gibi Türkçüler'le görüşerek, salt kültür alanında Türkçü bir dernek kurulması ve bu derneğin görüşlerini yansıtacak bir dergi çıkarılması drüşüncesini ileri sürdü[71].

Çalışmalar hızla sonuca ulaştı: 1908 yılı Aralık ayında kurulan dernek*Türk Derneği* adını aldı. Kurucular şu adlardan oluşuyordu:

Akçuraoğlu Yusuf Bey, yazar Necip Asım Bey, Mevlevi tarikatından tarihçi Velet Çelebi Efendi, yazar ve romancı Ahmed Mithat Efedi, dârülfünun (üniversite) hocası Emrullah Efendi, yazar Bursalı Tahir Bey, Korkmazoğlu Celâl Bey (daha sonra Dağıstan cumhurbaşkanı), tarihçi Arif Bey, öğretmen ve ekonomist Musa Bey, dilci yazar Fuat Raif Bey, Rıza Tevfik (Bölükbaşı) Bey, Ferit Bey ve Agop Boyacıyan Efendi[72].

Dernek, kuruluşunun ilk yılında Türk olan Türkçüler'le, yabancı kökenli Türkçüler'i biraraya getirmiş ve geniş bir kadro oluşturmuştu. Derneğin amacı, tüzüğün ikinci maddesinde açıklanıyor ve *"Türk diye anılan tüm kavimlerin geçmişteki ve şimdiki yapılarını, çevrelerini öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak, Türkler'in arkeolojisini, tarihini, dilini, toplumsal yapılarını, uygarlıklarını araştırarak ortaya çıkarmak"* biçiminde dile getiriliyordu.

Dernek, Türk dili konusunda oldukça duyarlıydı. Gene, tüzüğün ikinci maddesinde, *"Türk dilini açık, arı ve güzel bir bilim dili haline getirmekten"* sözedilmekteydi.

Ne var ki, Türk Derneği, Türkçüler'in tümünden beklediği ilgiyi bulamadı. Derneğin çıkardığı ve an-

71 **Aydemir, Şevket Süreyya: Enver Paşa,** cilt 2, s. 466 (1971).
72 **Aydemir, Şevket Süreyya: a.g.y.,** s. 467.

cak yedi sayı yayımlayabildiği dergide, kuruculardan Fuat Raif Bey'in dilde yeni sözcükler bulma yolunda yaptığı çalışmalar kimi Türkçü çevrelerde bile aşırılığa kaçma olarak görülüyor, tepkiyle karşılanıyordu. Bununla birlikte Türk Derneği, ilerde kurulacak olan *Türk Yurdu Derneği* ile *Türkocağı*'nın kadrolarını hazırlayacaktır.

★ ★ ★

Dil alanındaki yeni arayışlar, II. Meşrutiyet döneminde Türkçülüğe yönelişin en önemli adımını oluşturur. 1911'de Selânik'te yayımlanmaya başlayan *Genç Kalemler Dergisi*'nin bu alandaki etkinliği Türkçülük hareketinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

Genç Kalemler onbeş günde bir yayımlanıyordu. Kurucularının çoğu daha önce Manastır'da yayımlanan *Hüzûn* ve *Şiir* adlı dergilerde imzaları çıkmış olan Ömer Seyfettin, Ali Canip, Kâzım Nami, Aka Gündüz, Hamdullah Suphi gibi gençlerdi.

Dergi, "yeni dil" görüşünü ortaya atarak, halkın konuştuğu sade Türkçe'yi yazın dili yapmaya çalışıyordu. "Yeni dil" görüşünün ilkeleri şöyle özetlenmekteydi:

a) Ulusal bir yazın yaratabilmek için ulusal bir dil kurmak.

b) Beşyüz yıldan beri konuşulan alışılmış Arapça sözcükleri korumak.

c) İstanbul Türkçesi'ni yeni dil için esas almak.

d) Şiiri aruz biçiminden kurtararak, hece biçimine ağırlık vermek.

e) Türkçe bilim dilini Arapça ve Farsça köklerden de yararlanarak sade terimler yaratmak yoluyla geliştirmek[73].

Genç Kalemler bu ilkeleri açıklarken bir yandan

---

73 **Karal, Enver Ziya: Tanzimattan Sonra Türk Dili Sorunu.** Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, cilt 2, s. 327 (1985).

da Servet-i Fünun ve Fecr-i Âti gruplarını eleştiriyor, tüm ozanları ve yazarları yeni dil hareketine katılmaya çağırıyordu.

Genç Kalemler'in eylem ve ilkeleri İstanbul yazın çevrelerinde önceleri büyük tepkilere neden oldu. Örneğin Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) bu akımı küçümseyerek, Genç Kalemler'in kadrosunu oluşturan yazarları "çocuk ruhlu kimseler" diye alaya alıyor, Mehmet Fuat (Köprülü) ise "dilin evrim yolunu ancak büyük sanatçıların, büyük yazarların çizeceğini" söyleyerek Selânik'teki gençleri aşağılamaya çalışıyordu. Kâzım Nami'nin* bu eleştirilere verdiği yanıt, günümüzde de dil devrimine saldıran "Osmanlıca yanlısı" yobazların ibret alacakları niteliktedir.

Kâzım Nami şöyle diyordu:

"Bugün yürekleri Türk duygularıyla çarpan yeni kuşak bu dili seviyor... Türk dili birkaç yüzbin kişinin, ayrıcalıklı bir sınıfın argosu durumunda bırakılamaz. Çünkü, özgür bir ulus tutsak bir dile katlanamaz."

Özellikle Servet-i Fünün çevresinde toplanan yazarlar dilde arılaşmaya şiddetle karşı çıkmaktaydılar. Halit Ziya'ya göre dil, halkın düzeyine inemez, tersine halkın kültürünü yükseltmeye çalışırdı.

Ulusçu bir ozan olan Süleyman Nazif ise "yeni dil" akımına tepki gösteriyor ve *"Dilimizin yetenek ve tatlılığını elimizle yok etmiş olacağız; üstelik bu sadeleştirme hareketi bizi yedi yüz yıl geriye ve dört-beş bin kilometre uzağa atacaktır"* diyordu[74].

Ahmet Rasim'in tepkisi tam bir güldürü niteliğindeydi. Yeni dile şöyle karşı çıkıyordu Ahmet Rasim:

---

* **Duru, Kazım Nami** (1876-1967): Eğitimci ve yazar. Harp Okulu'nu bitirdi. Yüzbaşıyken askerlikten ayrıldı. Milli Eğitim Bakanlığı "Talim Terbiye Kurulu" üyeliği yaptı. Ölümüne değin eğitim konusunda çalıştı ve bu alanda yapıtlar verdi.

74 **Kural, Enver Ziya:** a.g.y., s. 327.

"Bugün her Arapça sözcük yerine Türkçe bir sözcük koymak bizim için din, mezhep, iman (dinsel inanç), *namus, ceht* (çaba), *gayret* (çaba, uğraş), *iffet* (cinsel namus), *ismet* (temizlik, ahlâklı olma) *gibi sıfatların tümünden vazgeçmedikçe olanaksızdır."*

Genç Kalemler'de, dilde arılaşma akımının başını Ömer Seyfettin* çekiyordu. Derginin ilk sayısında yayımlanan ve büyük yankılar uyandıran "Yeni Dil" başlıklı makale O'nun kaleminden çıkmıştı.

Ömer Seyfettin, Genç Kalemler'de yazdığı yazılar ve öykülerde o karmakarışık Osmanlıca'yı duru, tertemiz bir Türkçe haline getirdi. Kısa bir süre sonra *Genç Kalemler*'in kadrosunda yer alacak olan Ziya Gökalp O'ndan şöyle söz eder:

"Selânik'te Genç Kalemler adında bir dergi çıkıyordu. Derginin başyazarı Ali Canip Bey'le bir gece Beyazkule bahçesinde konuşuyorduk. Bu genç bana derginin dilde sadeliğe yönelik bir devrim yapmaya çalıştığını, Ömer Seyfettin'in bu savaşımda öncü olduğunu anlattı. Ömer Seyfettin'in dile ilişkin düşün-

---

* **Ömer Seyfettin** (1884-1920): Gönen'de doğdu. Soyu Kafkas Türkleri'ne dayanır. 1892'de ailesiyle birlikte İstanbul'a geldi. Harp Okulu'nu bitirdi. 1908'de Selânik'te görevlendirildi. 1911'de yedi yıl süren subaylık yaşamını ordudan ayrılarak noktaladı. Selânik'e yerleşti. Aynı yıl **Genç Kalemler** dergisinin kadrosunda yer aldı. 1912'de Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine yeniden orduya çağrıldı ve Sırp-Yunan cephelerinde savaştı. Yanya Kalesi'nin savunmasında Yunanlılar'a tutsak düştü. Bir yıl süren tutsaklıktan sonra 1913 yılı sonunda İstanbul'a döndü. 1914'te Kabataş Lisesi'ne yazın öğretmeni olarak girdi. Bu görevini ölümüne değin sürdürdü.

Ömer Seyfettin'in yazınla ilgisi Edirne Askeri Lisesi'nde öğrenciyken başladı. 1903-1908 yılları arasında O'nun yazarlık yaşantısının ilk evresi sayılabilir. Bu dönemde Fransız yazınını yakından izlemiş, özellikle Emile Zola ve Guy de Maupassant'ı okumuştur. İlk evrede yazdığı şiirlerde Servet-i Fünun ozanlarının etkileri belirgin biçimde görülür.Bu şiirlerde aruz ölçüsüne uygun düşen ağdalı bir dil kullanmıştır. 1909-1913 yıllarında ise duru Türkçe'ye yönelmiş, şiirlerini hece ölçüsüyle yazmış, ilk öykülerinin başlıca temalarını ulusal kurtuluş savaşımları oluşturmuştur. 1917-1920 arasında yazdığı öykülerde toplumsal eleştiriler ön plandadır. **Bomba, Beyaz Lâle, İlk Düşen Ak, Yüksek Ökçeler, Gizli Mabet** en ünlü yapıtlarıdır.

Çağdaş Türk öykücülüğünün öncüsü sayılan Ömer Seyfettin otuz altı yaşındayken, şeker hastalığından öldü.

celeri benim kanılarıma tümüyle uygun geliyordu[75].

Ziya Gökalp'in *Genç Kalemler* kadrosuna katılması derginin dil ve kültür alanında başlatmış olduğu Türkçülük hareketinin siyasal ve ideolojik bir niteliğe dönüşmesine yol açmaya başladı.

Ziya Gökalp, II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine 1908' de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesini açarak politikaya atılmıştı. *Peyman* ve *Diyarbakır* gazetelerinde şiirler ve yazılar yayımlıyordu. 1909'da Selânik'te toplanan İttihat ve Terakki kongresine Diyarbakır delegesi olarak katıldı. 1910'da derneğin genel merkez üyeliğine seçilince yeniden Selânik'e gitti. Orada *Genç Kalemler*'in başyazarı Ali Canip*'le tanıştıktan sonra dergiye şiirler, yazılar vermeye başladı. Yazılarında önceleri Tevfik Sedat, Demirtaş ve *Gökalp* gibi takma adlar kullanıyordu. Daha sonra bunlardan Gökalp'i iyice benimsedi ve Mehmet Ziya, Ziya Gökalp olarak anılmaya başladı.

Ziya Gökalp'in *Genç Kalemler*'de yayımlanan *Turan* adlı şiiri Türkçülük akımında ideolojiye yönelişin ilk işaretini veriyordu:

TURAN

Nabızlarımda vuran duygular ki, tarihin
Birer derin sesidir, ben sahifelerde değil,
Güzîde, şanlı, necîb ırkımın uzak ve yakın
Bütün zaferlerini kalbimin tanininde,
Nabızlarımda okur, anlar, eylerim tebcîl.

---

75 **Ziya Gökalp: Türkçülüğün Esasları**, s. 9, No. 42 (tarihsiz).

* **Yöntem, Ali Canip** (1887-1967): İstanbul'da doğdu. Hukuk Okulunun'nun son sınıfından ayrıldıktan sonra Yüksek Öğretmen Okulu'nda ve ortaöğretim kurumlarında öğretmenlik, müdürlük, müfettişlik gibi görevlerde bulundu. İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği yaptı. 1943'te Ordu, 1950'de Çanakkale Milletvekilliğine seçildi.

Başlangıçta Fecr-i Âti şiirini benimseyen Ali Canip, daha sonra ulusal yazına yönelerek hece ölçüsüyle şiirler yazdı. Türk yazın tarihine ilişkin incelemeleri ve anı kitaplarıyla tanındı.

Sahifelerde değil, çünkü Attila, Cengiz,
Zaferle ırkını tetvîc eden bu nâsiyeler,
O tozlu çerçevelerde, o iftirâ-âmîz
Muhit içinde görünmekte kirli, şerm-ende:
Fakat şerefle nümayan Sezar ve İskender!
Nabızlarımda evet, çünkü ilm için mübhem
Kalan Oğuz Han'ı kalbim tanır tamamiyle;
Damarlarımda yaşar şân ü ihtişamiyle.
Oğuz Han, işte budur gönlümü eden mülhem:
Vatan ne Türkiye'dir Türkler'e ne Türkistan;
Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan...

Kısa bir sûre sonra anı dile yönelecek olan Ziya Gökalp'in bu, Arapça ve Farsça sözcüklerle dolu *Turan* şiirindeki düşünce ve özlemlerini daha belirgin biçimde ortaya koyabilmek için, dizeleri bugünkü dilimizle bir kez daha gözden geçirmekte yarar vardır:

Nabızlarımda vuran duygular ki, tarihin
birer derin sesidir. Ben, sayfalarda değil,
seçkin, ünlü, soylu ırkımın uzak ve yakın
tüm zaferlerini kalbimin tınlamasında,
nabızlarımda okur, anlar, yüceltirim.
Sayfalarda değil; çünkü Attila, Cengiz,
zaferle ırkını taçlandıran bu alınlar,
o tozlu çerçevelerde, o asılsız suçlamayla karışık
çevre içinde kirli ve utangaç görünmekte.
Oysa, Sezar ve İskender onurla ortadadırlar.

Nabızlarımda evet; çünkü bilim için belirsiz
kalan Oğuz Han'ı kalbim tanır tümüyle;
damarlarımda yaşar ünü ve görkemiyle.

Oğuz Han... İşte budur gönlümü esinlendiren:
Vatan ne Türkiye'dir Türkler'e, ne Türkistan;
Vatan büyük ve sonsuz bir ülkedir: Turan...

"Türkçülüğün Esasları" adlı yapıtında ırkçılığını yadsıyacak olan Gökalp, bu şiirle, yıllarca sürecek ve toplumda karşıt bölünmelere yol açacak bir ırkçılığın bayrağını açacaktır. "Dilde anlaşma, yabancı dillerin boyunduruğundan kurtulma" düşüncesini taşıyan soylu bir eylem yavaş yavaş ütopik bir ırkçılığa dönüşüyordu.

Gökalp'e göre Turan şiiri "Türkler'e ulus olma bilincini aşılayan" bir manzumedir. Oysa Gökalp, Attila'yı ve Moğol İmparatoru Cengiz'i "soylu Türk ırkını taçlandıran alınlar" olarak betimleyecek ölçüde garip bir Türkçülük anlayışı içindedir.

Gökalp'in saplantı halindeki bu yanlışları *Türklük* adlı şiirinde de görülür ve;

Kimlerdendir unutma büyük İbni Sinâ'lar
Kimlerdendir unutma kahraman Attila'lar...

dizelerinde Hun İmparatoru Attila ve İranlı bilgin İbni Sinâ'ya birer Türk büyüğü olarak sarılır.

Bu yanlışlıklar kuşkusuz o yıllarda başlayan ve Cumhuriyet döneminde de sürecek olan romantik bir tarihçilik anlayışının ve döneminin yüzeysel tarih bilgisinin ürünleridir.

Irkçılık konusuna ilerde yeniden dönmek üzere, şimdi, II. Meşrutiyet'te gelişen Türkçülük hareketlerine kısaca değinmeye devam edelim:

★ ★ ★

1908 yılı Aralık ayında Yusuf Akçura'nın girişimleriyle kurulan *Türk Derneği* çok yaşamadı. Bunda, *Genç Kalemler* dergisinin yeni dil konusunda ön plana çıkmasının payı olduğu kadar, başta Ziya Gökalp olmak üzere kimi Türkçüler'in derneği benimsememelerinin rolü vardı.

Türk Derneği'ni yeni bir kuruluş izledi: *Türk Yurdu Derneği*... Dernek 31 Ağustos 1911'de (kimi kayıtlara göre 1 Eylül 1911'de) kuruldu. Kurucuları, ozan

Mehmet Emin (Yurdakul), yazar Ahmet Hikmet (Müftüoğlu), Hüseyinzade Ali, Ağaoğlu Ahmet, Dr. Akil Muhtar (Özden) ve Türk Derneği kurucularından Akçuraoğlu Yusuf Beyler'di.

Kısa bir süre sonra dernek tarafından yayımlanmaya başlanan *Türk Yurdu* dergisi Türkçülük hareketinin güçlü bir organı oldu. İlk sayısı dört kez, ikinci sayısı üç ve dördüncü sayısı iki kez basıldı. Derginin kadrosunda Akçuraoğlu Yusuf, Mehmet Fuat (Köprülü), Ağaoğlu Ahmet ve Hüseyinzade Ali Bey'ler önde gelen yazarlardı.

Türk Yurdu dergisi, "dile anlaşılır ve halkın okuyabileceği bir biçim vermek, ulusal konuları ele almak, Osmanlı bayrağı altında yaşayan Türkler'e ulusal bilinci kazandırmak, Türklüğün çıkarlarını savunmak" gibi ilkeleri benimsiyor ve Türkiye dışındaki Türk halklarına ve eski Türk tarihine ilişkin konulara sayfalarında yer veriyordu.

Selânik'te, *Genç Kalemler* hareketini yürütenlerin Balkan Savaşı'ndan sonra İstanbul'a gelmeleri Türkçülük akımında yeni gelişmelere yol açtı. Özellikle Ziya Gökalp'in gittikçe etkinliğini artıran düşünceleri çerçevesinde akım, ulusal sınırları aşıyor; ırkçı, ütopyacı bir niteliğe dönüşüyordu.

Akımın önderlerine göre artık Türkçülük ülküsünün bir ideolojik eylem evresine yönelmesi gerekmekteydi. Bu amaçla yeni bir dernek kurmak üzere çalışmalara girişildi. Hareketin öncüleri ozan Mehmet Emin Bey, yazar ve politikacı Ahmet Ferit Bey, Akçuraoğlu Yusuf Bey, Dr. Fuat Sabit Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey, Hamdullah Suphi Bey ve Ziya Gökalp'di.

Dernek, *Türkocağı* adıyla 1913'te kuruldu. Önce başkanlığa Mehmet Emin (Yurdakul) Bey, ikinci başkanlığa Akçuraoğlu Yusuf Bey getirildiler. Ancak, kısa bir süre sonra başkanlığa Hamdullah Suphi* geti-

* **Tanrıöver, Hamdullah Suphi** (1886-1966): İstanbul'da doğdu. Babası ve dedeleri Osmanlı Devleti yönetiminde önemli görevler al-

rilecek ve Türkocağı'nda Türkçülük eyleminin liderliğini O üstlenecektir.

Türkocağı'na, daha önce kurulmuş olan Türk Yurdu Derneği kurucuları ve üyeleri de katılmışlardı. *Türk Yurdu* dergisi ise derneğin yayın organı olmuştu. Ocağın amacı tüzüğün ikinci maddesinde şöyle belirtiliyordu:

"İslâm kavimlerinin en önemlisi olanTürklerin ulusal eğitim ve bilimsel, sosyal, ekonomik düzeylerinin gelişmesi ve yükselmesiyle, Türk ırk ve dilinin olgunlaşmasına çalışmak..."

Türkocağı büyük bir hızla gelişti. Birçok şubeleri açıldı. İttihat ve Terakki de Ocağa destek veriyordu. Her ne kadar İttihatçılar'ın üç lideri, Enver, Talât ve Cemal Paşalar Türkçü ve Turancı değildilerse de, politik çıkarları açısından buna büyük önem veriyorlardı. Çünkü, İttihat ve Terakki'nin de, o karışık günlerde, Türkocağı'nın ve Ziya Gökalp'in çevresinde toplanan genç okulluların, aydınların desteğine gereksinimi vardı. Üstelik Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Genel Merkez üyesiydi de...

Burada bir saptama yapmakta yarar vardır:

Kimi çevrelerin ateşli bir Türkçü olarak tanıtmaya çalıştıkları Enver Paşa hiçbir zaman ne Türkçü

---

mış kişilerdi. Doğduğu ve büyüdüğü konak o dönemin bilim, yazın ve din adamlarının toplandıkları bir merkez gibiydi. Galatasaray Lisesi'nde okudu. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra gazete ve dergilerdeki yazılarıyla tanınmaya başladı. Aynı zamanda İstanbul Erkek Öğretmen Okulu'nda öğretmenlik yapıyor, Üniversite'de Türk Güzel Sanatları'nı okutuyordu. Birinci Meclis'e Saruhan'dan milletvekili seçildi. İki kez eğitim bakanlığına getirildi. Üç yıl Bükreş'te büyük elçilik yaptı. Orada, hıristiyan Gagavuz Türkleri'nin Türkiye'ye göç etmeleri için çalıştı. 1950' den sonra Meclis'e Demokrat Parti milletvekili olarak girdi. Atatürk döneminde kapatılmış olan Türkocağı'nın yeniden açılması için uğraş verdi. Türkocağı 1951'de O'nun çabalarıyla yeniden kurulduysa da eski etkinliğini sürdüremedi. 1957'de Hürriyet Partisi adayı olarak seçimlere katıldıysa da, kazanamadı ve politikadan çekildi.

Türkocağı'nda, Türkçülük akımının düşünsel liderliğini Ziya Gökalp yürütmüştür. Ancak, yönetim kadrosunun liderliğini yapan Hamdullah Suphi'nin derneğin gelişmesindeki etkinliği büyüktür.

ne de Turancı oldu. O, herşeyden önce İslâmcı ve Osmanlıcı'ydı. Rusya'da, Güney Kafkasya, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya müslümanlarıyla birlikte verdiği savaşımlar ve Orta Asya'da, Pamir Dağları'nın eteklerinde son bulan trajik serüveni, O'nun bir Türkçü olarak anılmasına neden olmuştur. Oysa, Enver Paşa'nın Türkçülüğü, giriştiği eylemde sonuca ulaşabilmek için kullandığı göstermelik bir Türkçülük'tü.

Enver Paşa, ölümüne değin bir Osmanlı olarak kaldı ve içinde her zaman yaşattığı bir "İslâm birliği" ülküsü uğruna canverdi.

Ziya Gökalp'in Turancılığı

Ziya Gökalp'in, *Genç Kalemler* dergisinde *Turan* şiirini yayımlayarak başlattığı Turancılık akımı giderek güçlendi ve özellikle Türkocağı'nın ideolojisi haline geldi. Ziya Gökalp, Türkocağı'nda verdiği konferanslarla, derneğin organı olan *Türk Yurdu* dergisindeki yazılarıyla Türkçülük ve Turancılık ülkülerinin önderliğini yapıyordu.

Dünya'daki tüm Türkleri ırksal bir toplum biçiminde ve bir bayrak altında birleştirme düşüncesi her ne kadar daha önceleri Rusya'da, İsmail Gasprinski tarafından *Terceman* gazetesinde ortaya atılmışsa da, artık Turancılığın ideolojik öncüsü Ziya Gökalp'ti.

Gökalp'e göre *Turan*, Farsça'da *Türkler* anlamına geliyordu. İranlılar, Türklerin yaşadığı toprakları *"Turan zemin"* yani, Türklerin toprakları olarak adlandırmışlardı. Bu nedenle tüm Türklerin biraraya gelecekleri ülkenin adı Turan'dı; Türkler, İran'ın kuzey kesimlerinde Altaylar'a ve Moğolistan'a değin uzanan, böylece Doğu Rusya'nın büyük bir bölümünü içine alan bir coğrafî bölgede, Turan adlı ülkede toplanmalıydılar.

Türkocağı çevresinde gelişen bu emperyalist ırkçı görüşler Gökalp tarafından Türkçülük olarak işleniyor ve Türkçülük ön plânda tutularak, Turan'ın daha sonra ulaşılacak bir aşama olduğu ileri sürülüyordu. Bu, bir taktik sorunuydu.

Gökalp, daha sonraki yıllarda ırkçılığını yadsıyacak, düşünceleri bir oranda değişecek ve Turan'ı "gerçek olabilecek bir hayal" olarak nitelendirecektir. Örneğin, 1923'te yayımladığı *"Türkçülüğün Esasları"* adlı yapıtında Gökalp şunları söyler:

"Türkçülükle Turancılığın ayrımını anlamak için Türk ve Turan topluluklarının sınırlarını saptamak gerekir. Türk, bir ulusun adıdır. Ulus, kendine özgü bir kültüre sahip olan bir topluluk demektir. O halde Türk'ün yalnız bir dili, bir tek kültürü olabilir. Oysa, Türk'ün bazı kolları, Anadolu Türkleri'nden ayrı bir dil, ayrı bir kültür yapmaya çalışıyorlar. Örneğin, Kuzey Türkleri'nden bir bölüm gençler bir Tatar dili, bir Tatar kültürü yaratma uğraşı içindedirler. Bu hareket Türkler'in başka bir ulus, Tatarların da başka bir ulus olması sonucunu verecektir. Uzakta oldukları için Kırgızlar'ın ve Özbekler'in nasıl bir yol izleyeceklerini bilmiyoruz. Bunlar da birer ayrı dil ve yazın birer ayrı kültür yaratmaya çalışırlarsa Türk ulusunun sınırı daha daralmış olur. Yakutlar'la Altay Türkleri daha uzakta bulunduklarından, bunları Türkiye Türkleri'nin kültür sınırı içine almak daha güç görünüyor.

Bugün, kültürleri açısından birleşmesi kolay olan Türkler özellikle Oğuz Türkleri yani Türkmenler'dir. Türkiye Türkleri gibi Azerbaycan, İran ve Harzem ülkelerinin Türkmenleri de Oğuz uyruğundandırlar. Bu nedenle Türkçülükteki "yakın ülkümüz" Oğuz birliği ya da Türkmen birliği olmalıdır. Bu birlikten amaç nedir? Siyasal bir birlik mi? Şimdilik hayır! Geleceğe ilişkin bir yargıya bugünden varamayız. Ancak, bugünkü ülkümüz Oğuzlar'ın yalnız kültürel

açıdan birleşmesidir"[76].

"Oğuzların yalnız kültürel açıan birleşmesini" Türkçülüğün "yakın ülküsü" olarak kabul eden Gökalp, Turancılığı ise artık, "uzak ülkü" olarak tanımlamaktadır. Gene Ziya Gökalp'i dinleyelim:

"Türkçülüğün uzak ülküsü" Turan'dır. Turan kimilerinin sandığı gibi Türkler'den başka, Moğollar'ı, Tonguzlar'ı, Fin-Macar kollarını da kapsayan bir kavimler karışımı değildir. Bu topluluğa bilim dilinde Ural-Altay topluluğu denilir. Ne var ki bu son gruptaki kavimlerin dilleri arasında bir akrabalık bulunduğu da henüz kanıtlanmamıştır. Üstelik, kimi yazarlar, Ural kavimleri ile Altay kavimlerinin birbirlerinden ayrı olduğunu, Türkler'in Moğollar ve Tonguzlar'la birlikte Altay grubuna, Finlerin ve Macarların da Ural grubuna mensup olduklarını ileri sürüyorlar. Türkler'in, Moğollar ve Tonguzlar'la dil açısından bir yakınlığı olduğu da henüz kanıtlanmamıştır. Bugün bilimsel olarak belli bir gerçek varsa, o da Türkçe konuşan Yakut, Kırgız, Özbek, Kıpçak, Tatar, Oğuz gibi Türk kollarının dil ve gelenek yönünden etnik bir birliğe sahip bulunduğudur. Turan sözcüğü, Turlar yani Türkler demek olduğu için özellikle Türkler'i kapsayan toplumsal bir addır. O halde Turan sözcüğünü tüm Türk kollarını kapsayan büyük Türkistan'a vermemiz gerekir. Çünkü Türk sözcüğü bugün yalnız Türkiye Türkleri'ne verilen bir san yerine geçmiştir. Türkiye'deki Türk kültürünü alanlar doğal olarak bu adı alacaklardır. Benim inancıma göre tüm Oğuzlar yakın bir zamanda bu ad altında birleşeceklerdir. Fakat, Tatarlar, Özbekler, Kırgızlar ayrı kültürler yaratırlarsa, ayrı uluslar halini alacaklarından, yalnız kendi adlarıyla anılacaklardır. O zaman tüm bu eski akrabaları etnik bir toplum halinde birleştiren ortak bir san'a gerek duyulacak. İşte

---

76 **Ziya Gökalp:** a.g.y., s. 17-18.

bu ortak san Turan sözcüğüdür.

Türkçülerin "uzak ülküsü", Turan adı altında birleşen Oğuzlar'ı, Tatarlar'ı, Kırgızlar'ı, Özbekler'i, Yakutlar'ı dilde, yazında, kültürde birleştirmektir. Bu ülkünün gerçekleşmesi olanaklı mı, yoksa değil mi? Yakın ülküler için bu amaç aranırsa da, uzak ülküler için aranmaz. Çünkü uzak ülkü, ruhlardaki esrimeyi sonsuz bir dereceye yükseltmek için amaçlanan çok çekici bir hayaldir"[77]

Türk ve Turan kavramları, Gökalp'in bu düşüncelerinde daha bir açıklık kazanmış gibi görünmektedir. Başlangıçta Moğollar ve Hunlar ile aynı soydan olmakla övünen Gökalp, şimdi Cengiz Han'dan soğumuş gibidir. Ancak, Turancılık'tan da tam anlamıyla vazgeçtiği söylenemez. Çünkü, Turan'ı "çekici bir hayal" olarak nitelemekle birlikte, gene de Türkçülük ülküsünü, siyasal ve coğrafî açıdan *Türkiyecilik, Oğuzculuk ve Turancılık* olmak üzere üç evreye ayırır[78]. Buna karşın ırkçılığı kabul etmez ve bir zamanlar *Cenk Türküsü* adlı şiirinde;

Medeniyet deme, duymaz o sağır;
Taş üstünde taş kalmasın durma, kır.
Kafalarla düz yol olsun her bayır,
Attila'nın oğlusun sen, unutma!

diye ırkçı bir coşkunlukla haykıran Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*'nda şu ilginç görüşlere yer verir:

"Ülkemizde, geçmişte dedeleri Arnavutluk'tan ya da Arabistan'dan gelmiş "milletdaşlarımız" vardır. Bunları Türk terbiyesiyle büyümüş ve Türk ülküsüne çalışmayı alışmış görürsek öteki soydaşlarımızdan hiç ayırmamalıyız. Yalnız mutluluk zamanında değil, felâket zamanında da bizden ayrılmayanları nasıl ulusumuzun dışında görebiliriz? Özellikle, bunlar

77 **Ziya Gökalp: a.g.y.**, s. 18-19.
78 **Ziya Gökalp: a.g.y.**, s. 20.

arasında ulusumuza karşı büyük özverilerde bulunmuş, Türklüğe büyük hizmetler yapmış olanlar varsa nasıl olur da bu özverili insanlara "siz Türk değilsiniz" diyebiliriz? Gerçekte, atlarda şecere (soyağacı) *aramak gerekir. Çünkü tüm yetenekleri kalıtsal olan ve içgüdüye dayanan hayvanlarda ırkın büyük bir önemi vardır. İnsanlarda ise, ırkın olumlu toplumsal yaratılışlara hiçbir etkisi olmadığı için şecere aramak doğru değildir."*[79]

★ ★ ★

Gelişen Türkçülük akımı Osmanlıcı ve İslâmcı çevrelerde tepkilere neden oluyordu. Osmanlıcılar Türkçülük yandaşlarını "Cengiz Hastalığı" adında bir hastalığa yakalanmış olmakla suçluyorlardı. İttihat ve Terakki'nin genel politikasının, özellikle Balkan Savaşı'ndan sonra Türkçülerin yanında yer alması da Osmanlılığı savunanların etkinliklerini giderek güçsüz kılıyordu. Aslında Balkan Savaşı Osmanlıcılık politikasına büyük bir darbe vurmuştu. Bu savaşta "Osmanlı Avrupası" adı verilen toprakların yitirilmesi sonucunda imparatorluk artık çok uluslu niteliğini de yitirmişti. Romen, Sırp, Bulgar gibi müslüman olmayan uluslarla bir bölümü müslüman olan Arnavutlar, imparatorluk sınırları dışında kalmış, Rumlar'ın sayısı geniş çapta azalmış ve imparatorluk içinde Türkler büyük çoğunluğa ulaşmışlardı[80].

Öte yandan İslâmcılar, Türkçülük akımına daha da sert bir biçimde karşı çıkıyorlardı. İslâmcılar, Türkçülüğü bir "davayı kavmiyet" (kavme, buduna bağlılık eylemi) olarak yorumluyorlar ve bunun müslümanlıkla bağdaşır bir yönü bulunmadığını ileri sürüyorlardı. Örneğin Aksekili Ahmet Hamdi (Cumhuriyet döneminde Diyanet İşleri Başkanı) *"her kavmin kendi başına hareketi İslâm için bir felâkettir"* diyor,

79 **Ziya Gökalp: a.g.y.**, s. 16.
80 **Hanioğlu, Şükrü: Osmanlıcılık**, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 5, s. 1393 (1985).

MehmetAkif ise:

> Müslümanlıkta öğeler mi olurmuş, ne gezer?
> Kavimcilik düşünesini lanetliyor Peygamber

görüşüyle, kavimcilik akımı olarak nitelendirdiği Türkçülük hareketine karşı çıkıyor, "islâm birliği" ilkesini savunuyordu[81].

Dünün ve Bugünün Türkçüleri

Dilde anlaşma akımı ile başlayan Türkçülük, önceleri halka yönelik ilerici bir hareket niteliğindeydi. Akımın önderleri Türkçe'yi, Arapça ve Farsça'nın boyunduruğundan kurtarmak ve o anlaşılmaz Osmanlıca yerine halkın konuştuğu ve anladığı dil ile yazmak savaşımı içindeydiler. Ayrıca, Osmanlılığa karşı Türklük bilincini uyandırmak, en önemli ilkeleriydi.

Bu nedenle, dünün ve bugünün Türkçüleri arasında bir karşılaştırma yapacak olursak, II. Meşrutiyet Türkçüleri'nin ilericilik açısından, günümüzün "Bozkurtları'ndan" kilometrelerce önde olduğunu görürüz.

Günümüzün sözüm ona ulusçuları (milliyetçileri) anı bir dil kullanmak bir yana, duru Türkçeye düşmandırlar. Türklerin öz kaynaklarına eğildiklerini ileri sürenlerin Türkçe'nin özüne düşman olmaları az görülür bir çelişkidir.

II. Meşrutiyet Türkçüleri'nin Osmanlılık kavramına karşı Türklük bilincini uyandırma çabaları o dönem için bir başka ilerici eylemdir. Günümüzün ırkçıları ise sahip oldukları ideoloji ile bağdaşmayan bir Osmanlılık özlemi içinde bulunan, öte yandan da Orta Asya steplerinde at koşturan çağdaşı gericiler-

81 **Sencer Muzaffer: Dinin Türk Toplumuna Etkileri**, s. 124 (1968).

dir.

Ayrıca, milyonlarca insanın bir bayrak altında toplandığı Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde Türkçülük yapmanın anlamı nedir, bunu da herhalde ruh hekimlerine sormak gerek...

★ ★ ★

Osmanlıcılığa karşı gelişen Türkçülük akımı Turancılığa dönüşünce ilerici niteliğini yitirdi. Bu arada, Almanlar, Türkiye'de İslâmcı ve Turancı akımların gelişmesinden son derece hoşnuttular. Alman Genelkurmayı, İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı iki büyük proje hazırlamıştı. Bunlardan biri, Türk ve Arap toprakları içinde ilerleyip, İngilizlerin Hindistan egemenliğine, Fransız ve İngilizler'in Uzak ve Yakın Doğu'daki ticaret üstünlüklerine son vermekti. Bunun için Osmanlı Devleti'nin panislâmist politikası kullanılmalıydı. İkinci proje ise Rostov-Bakû, Taşkent ve Taşkent-Kazan demiryollarına egemen olmayı, Berlin-Buhara çizgisi üzerinden hem Rusya'ya, hem Hindistan'daki İngilizlere kesin darbeyi indirmeyi öngörüyordu. Turancılık da bu projenin kullanacağı bir ideolojiydi[82].

Görülüyor ki güçlenmekte olan Turancılık akımı "emperyalist Türkçülük" niteliğinin de ötesinde Alman emperyalizminin hizmetine girmekteydi. Ne var ki bu düşler, I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yenik düşmesiyle yok oldu. Türk'ü Türk'e düşman eden, demokrasiye karşı olan, çağdaşı Turancılık ise hâlâ yaşıyor...

Turancılığın Babası: Ziya Gökalp

Hakkında çok şeyler yazılmış, tartışılmış olan Ziya Gökalp'in Türk düşün yaşamındaki yeri nedir?

---

82 **Berkes, Niyazi: Türk Düşüncesinde Batı Sorunu**, s. 76 (1975).

Gökalp, kuşkusuz bir yurtseverdir. Ne var ki, yurtseverliği O'nu, ölümüne değin tutarlı bir çizgiye oturtamamış ve O, her zaman bir arayış içersinde yaşamıştır.

Gökalp, yazarlık yaşantısının ilk döneminde, *Peyman* gazetesinde "Osmanlı ulusçuluğunu" savunur. "İlmi İçtima" başlıklı makalesinde Osmanlı ulusunun sosyolojik niteliklerini belirlemeye çalışır. "Türklük ve Osmanlılık" adlı makalesinde ise, Osmanlılar'ın "kan kardeşi olmayan kavimleri can kardeşi yaptığını ve böylece eğitim yönünden, çeşitli öğelerin eğitimi ile tek bir öğenin, tek bir ulusun yaratıldığını" söyleyerek "Osmanlılar'ın artık Türk olmadıklarını" ileri sürer.

Genç Kalemler dergisinde bir başka Gökalp'le tanışırız. Osmanlıcılıktan Türkçülüğe geçen bir Gökalp... Burada Fransız sosyolog ve filozofu Alfred Fouillée (1838-1912)'nin etkisi altında idealizme yönelir ve dilde Türkçülüğü benimser. Bu arada *Turan* şiirini yayımlar ve ırkçılık akımını başlatır. 1915'ten sonra ünlü Fransız Sosyolog Émile Durkheim (1858-1917)'in etkisindedir ve solidarizme yönelmiştir. Ulus, kültür, uygarlık, ülkü kavramlarını bilimsel bir yönteme bağlama çabası içindedir.

Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Çağdaşlaşmak* adlı yapıtında imparatorluğun kurtulabilmesi için ideolojik bir senteze ulaşmak ister. Bu üç akımı birleştirmeye çalışırken Türkçülüğü bir tür İslâmcılık olarak görür. Türkçülüğün, İslâmcılığa aykırı bir yanı bulunmadığını belirtir ve *"bu üç akım birbirinin zorunlu sonucu olduğu için aralarında çatışma gereksizdir"* der. 1918'de yayımladığı *Yeni Hayat* adlı şiir kitabında ise ırkçılığından esintiler getirmekle birlikte, sosyal bir devrimin gerekliliğini işler, layikliği gündeme getirir ve "camilerde Türkçe ezan, okullarında Türkçe Kur'an okunan bir Türkiye'yi" özler.

Gökalp'in çeşitli konuları ele alarak ülke sorun-

larına çözüm araması ve ideolojisini belirgin bir çizgiye oturtamaması O'nun değişik yargılarla değerlendirilmesine neden olmuştur. Kimi çevrelere göre Atatürk, gerçekleştirdiği kültürel reformlarda Gökalp'ten etkilenmiştir. Kimi çevrelere göre ise Gökalp'in ülke sorunlarına yaklaşımları, O'nunla aynı düşüncede olmayanlar için bile bir ölçüt olmuştur.

Yazın tarihçisi Kenan Akyüz'e göre Ziya Göklap son yüzyılın en büyük Türk düşünürüdür[83].

Turancılığı yerden yere vuran Niyazi Berkes'e göre Gökalp, "Türkiye'deki batılılaşma, siyasal ve ekonomik bağımsızlık, demokraki ve layiklik gibi başlıca akımları en iyi belirtebilmiş aydındır"[84].

Kemal Karpat'a göre ise: "Atatürk, başlangıçta Gökalp'e karşı dostça bir tutum takınmış, ancak sonraki yıllarda Atatürk'ün ulusçu-layik politikası Gökalp'in savunduğu politikadan başka bir yönde gelişince Gökalp'in önemi küçümsenmeye başlanmış, üstelik adı bile tanınmış Türkler hakkında yazılan kimi kitaplardan çıkarılmıştır. Bunun başlıca nedeni de Gökalp'in şu ya da bu biçimde görüşlerini etkilemiş olan dinsel inançlarıdır"[85].

Şevket Süreyya'nın Ziya Gökalp'e yaklaşımı daha değişiktir. Şöyle söyler Şevket Süreyya:

"Ziya Gökalp'in Türkçülük akımındaki yerini gereği gibi saptamak güçtür. Ziya Gökalp bir bilgin miydi? Bir düşünür müydü? Bir ülkücü müydü? Bir ozan mıydı? Bir örgütçü müydü? Bir sürükleyici önder miydi? Ya da bir reformcu, bir politikacı mıydı? Bu sorunların hiçbirine tam ve sınırları kesin olarak yanıt verilemez. Ama ne var ki, bunların hepsiydi demek galiba en doğrusudur. Bunların hepsi olduğu için doğal olarak da *tam* değildi. Çünkü hiçbir insan bu denli

---

83 **Akyüz, Kenan: Batı Tesirinde Türk Şiiri Andolojisi**, s. 644 (1958).

84 **Berkes, Niyazi: Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism**, The Middle East Journal, s. 376, Güz (1954).

85 **Karpat, Kemal: Türk Demokrasi Tarihi**, s. 49 (1967).

çok, bu denli ağır davalara hepsinde aynı derecede kendisini tamamlamış olarak katılamaz[86].

Şevket Süreyya'nın bu yaklaşımı oldukça düşündürücüdür. Ziya Gökalp, Türkiye'de sosyolojinin bir bilim olarak gelişmesinde kuşkusuz etkili oldu. Ama O tam anlamıyla bir sosyolog değildi. Örgütçü olduğu da ileri sürülemez. Hele ozanlığından hiç söz edilemez.Türk Ordusu'nun İzmir'i Yunanlılar'dan geri alması üzerine 1922'de yazdığı *İzmir'de* adlı şiirinin şu son dizelerine baktığımızda O'nun ozanlık değerinin hangi düzeyde olduğunu kestirmemiz güç değildir:

Yalnız Türkler değil sevinç içinde,
Bayramlar yapıldı Hind'de ve Çin'de...
Asya illeri hep birlik olacak
İngiliz'e fena dirlik olacak...

Yuha! Yuha! Kaçıyor Yunan.
Alkış! Alkış! Geliyor arslan.

Gökalp bir ideologdur. İdeolojisini düşler, hayaller üzerine kurmuş bir ideolog... Daha doğrusu bir ütopyacı.

Evet, O kuşkusuz bir yurtseverdi. Ama, ölümünden sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin başına Turancılık denilen belâyı sarmış olan bir yurtsever...

SONUÇ

Osmanlı aydınlarının Abdülaziz ve Abdülhamid'e karşı verdikleri savaşımın ürünü olarak ortaya çıkan I. ve II. Meşrutiyet rejimlerinde, yönetimlere belirli bir ideolojinin yön vermemiş olması nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu yok olmaktan kurtulamadı.

86 **Aydemir, Şevket Süreyya: Enver Paşa,** Cilt 2,s. 474 (1971).

Aslında, Abdülhamid tarafından kısa sürede anayasanın rafa kaldırıldığı ve meclisin kapatıldığı I. Meşrutiyet döneminde bir ideolojinin varlığından söz etmek olanaksızdır. Ama II. Meşrutiyet değişik bir yüzle karşımıza çıkar. Bu dönemde anayasa işlerlik kazanmıştır. Âyan ve Mebusan Meclisleri ülkenin siyasal kaderinde söz sahibidirler. İktidarda siyasal bir parti vardır; padişahın etkinliği ise artık ikinci planda kalmıştır.

II. Meşrutiyet'te, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yönden dışa bağımlılığı süregelmiştir. Düyun-ı Umumiye adı verilen borçlar yönetimi devletin kanını emmeye devam etmiştir. Ayrıca, istibdat rejimine karşı yıllarca savaş veren aydınların, yapılması gerekli reformlar konusunda hazırlıksız bulunmaları, devletin siyasal ve ekonomik yapısına biçim verecek belirli bir düşünce ve ilkeye sahip olmamaları, temelleri üzerinde güçlükle duran bir yapının çöküşünü hızlandırmıştır.

Evet, II. Meşrutiyet temelsiz bir rejimdi. Daha önce de değindiğim gibi, güttükleri politika sadece "vatan, özgürlük, eşitlik, kardeşlik, ilerleme" gibi kavramları içeren İttihat ve Terakki önderleri hiçbir zaman tam anlamıyla devrimci ilkelere yönelemediler. Ekonomik sorunlara kayıtsız kaldılar. Onlar için Batı benzeri liberal bir anayasa modelini uygulamak, herşeyi düzeltmek için yeterliydi.

İttihatçılar'ın önde gelen ilkesi, "yurdun parçalanmasını önlemek, Osmanlı birliğini güçlendirmekti." Bu nedenle, Türk olan müslümanlarla, Türk olmayan müslümanları, özellikle Araplar'la, Arnavutları, çeşitli ırklardan ve dinlerden azınlıkları bir "Osmanlı ulusu" çerçevesinde ve bir birlik içinde tutabilme çabası içinde oldular. Ne var ki bu yolda hedeflerine ulaşamadılar. Çünkü Arap ve Arnavut halkları "Osmanlı birliği" düşüncesi bir yana, artık ulusçu ve ayrılıkçı eylemler içindeydiler.

İttihatçılar bu "Osmanlıcı" eylemin yanısıra, o dönemde gelişmekte olan Türkçülük akımını da desteklediler. Öte yandan da bir "İslâm Birliği" ülküsü peşinde koştular. II. Meşrutiyet'i ilân ettiklerinde İngiltere yanlısı oldukları halde bir süre sonra Almanlar'ın yanında yer aldılar. Kısacası tutarsızdılar ve bu tutarsızlığın başını da Enver Paşa çekiyordu.

Tüm bu başarısızlıklara ve beceriksizliklere karşın İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf gibi işbirlikçi değildi. Batı emperyalizminin Osmanlı Devleti'ni sömürmesine karşıydı. Kapitülasyonlara şiddetle direndi ve sonunda kaldırmayı başardı. Eğitim alanında, kadın hakları ve layiklik konusunda önemli adımlar attı.

İttihat ve Terakki döneminde eğitim harcamalarında büyük artışlar görüldü. Bu dönemde yabancı ülkelere çok sayıda öğrenci gönderilmiş ve I. Dünya Savaşı'nda askerlik çağındaki öğretmenler askerlikten bağışık tutulmuştur. Halk eğitimi önemle ele alınmış, köylüyü aydınlatmak amacıyla özel dernekler açılmıştır.

Kadın haklarındaki büyük gelişme, dinci gericilerin İttihatçılara çok büyük tepkiler göstermesine neden olmuştur. Kadınlara, lise ve üniversiteye girme hakkı tanınmış, ordu atölyelerinde binlerce kadın çalışmaya başlamış, çarşaf kalkmasa bile, peçeler atılmış, yüzler açılmıştır.

Layikliğe doğru atılan ilk adım da bu döneme ilişkindir. Gericilerin tüm yaygaralarına karşın Kur'an Türkçe'ye çevrilmiştir. Tüm Türk yurttaşları için din ayrımı olmaksızın evlenebilme yasası çıkarılmıştır. Çok karılı evlilik kaldırılamamakla birlikte, bir erkeğin ikinci bir eş alabilmesi için ilk eşinden, bu evliliğe razı olduğuna ilişkin yazılı belge alınması koşulu getirilmiştir. Ayrıca, Arap harflerinin kaldırılması ve Latin harflerinin alınması düşünülmüş, ancak savaş nedeniyle bu girişim, uygulama alanı bulama-

mıştır.

İttihat ve Terakki'nin cesurca başlattığı bu yenileşme hareketleri, daha sonra iktidara gelen Hürriyet ve İtilaf Partisi tarafından durdurulmuş ve İttihatçılar'ın çıkarttıkları yasalar, dinimize aykırıdır düşüncesiyle kaldırılmıştır.

Görülüyor ki, İttihat ve Terakki'nin sosyal alandaki eylemleri, Cumhuriyet dönemindeki devrim ve reformlara ışık tutacak niteliktedir. Gerici ve işbirlikçi Hürriyet ve İtilaf ise, günümüz gericilerinin yürüyecekleri yolun parke taşlarını döşemiştir. İşte bu açıdan, Cumhuriyet Halk Partisi ve O'nun devamı olan partiler, *Yeni Osmanlılar, Jön Türkler, İttihat ve Terakki, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*'nin oluşturduğu zincirin halkalarıdır. Demokrat Parti ve O'nun kalıntıları olan bugünkü sağ partiler ise İttihad-ı Muhammedi ve Hürriyet ve İtilâf gibi kuruluşların mirasçısıdırlar.

İttihatçılar için söylenecek son söz şudur:

Beceriksizdiler. Tutarsızdılar. Bir düşünce kargaşası içinde oldular. Yanlış kararlar verdiler ve bu kararları verirken aşırı bir sorumsuzluk duygusu içindeydiler.

Ama dürüsttüler, cesurdular ve yurtseverdiler...

KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİ DİRENİŞÇİLER VE İŞBİRLİKÇİLER

1918-1922 yılları arasında Türkiye, emperyalizme karşı direnişe geçen yurtseverlerle, gerici işbirlikçiler arasındaki savaşımı yaşadı.

Mondros ateşkes antlaşmasının getirdiği aşağılayıcı koşullara direnen yurtseverler, salt emperyalist güçlerle değil, işbirlikçilerle de savaşmak zorundaydılar.

Antlaşmadan sonra Anadolu'da kurulan ilk ve önemli direniş örgütlerinden biri *İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti*'ydi. Moralızade Halil ve Nail Beyler tarafından kurulan Dernek Ege'de birçok kongreye ve direniş hareketine öncülük etti[87]

İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti 1919 Ağustos ayında toplanan Alaşehir Kongresi'ne değin çalışmalarını İzmir'de sürdürdü. Bu kongrede alınan karar gereğince derneğin merkezi İstanbul'a taşındı. İstanbul'un İngilizler tarafından işgali üzerine örgütün çalışmaları sona erdi.

İzmir'de kurulan bir diğer önemli direniş topluluğu *Redd-i İlhak Cemiyeti*'ydi. "İzmir'in Yunanlılar'a verileceğine ilişkin" söylentiler, İzmir'de birçok yurt-

87 **Er, Alev: Milli Mücadelede Siyasal Kuruluşlar,** Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, s. 1123 (1985).

severi bu dernekte biraraya getirmişti.

Derneğin ilk kongresi 22 Mart 1919'da Beyler Sokağı'ndaki Milli Sinema salonunda yapıldı. Balıkesir ve Aydın'ın kent ve kasabalarından otuz yedi müftü, otuz yedi belediye başkanı ve çok sayıda çağrılı, kongrede hazır bulundu[88]. Toplantıda son derece coşkulu bir konuşma yapan Cami (Baykut) Bey*, Yunan işgal güçlerinin İzmir'e çıkmaları halinde Türk Ulusu'nun buna sessiz kalamayacağını ve kanlı olayların başlayacağını belirtti ve işgal olasılığına karşı derhal Redd-i İlhak adı altında bir dernek kurulmasını önerdi. Öneri alkışlarla kabul edildi ve böylece Redd-i İlhak Cemiyeti kurulmuş oldu.

Kongreden sonra Ege bölgesi kent ve kasabalarında derneğin birçok şubesi oluştu. Örgüt, çalışmalarını işgal altında da sürdürdü ve Sivas Kongresi'nden sonra *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti İzmir Şubesi* adını aldı.

Redd-i İlhak Cemiyeti'nden söz açılmışken, Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü cumhurbaşkanı ve Yassıada hükümlülerinden Celâl Bayar'a ilişkin bir noktayı anımsamakta yarar vardır:

Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki'nin İzmir kâtib-i mesul'ü (sorumlu yazmanı) olan Celâl Bayar, Redd-i İlhak'ın ilk kongresi toplandığında İzmir'de bulunuyordu. Kongreye O da katıldı. Yunan işgaline karşı heyecanlı bir direniş tablosu içinde bulunan kongrede Bayar'ın yaptığı konuşma ilginçtir. Bayar, Redd-i İlhak kurucularına şöyle sesle-

88 **Dinamo, Hasan İzzettin: Kutsal İsyan,** Cilt 1, s. 360 (1969).

* **Baykut, Cami** (1877-1958): İstanbul'da doğdu. Harp Okulu'nu bitirdi. Abdülhamit döneminde İttihatve Terakki örgütüne girdi. Yüzbaşıyken ordudan ayrıldı. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Meclis-i Mebusan'da Fizan milletvekili olarak yer aldı. Daha sonra Anadolu'ya geçerek Sivas Kongresi'ne katıldı. İlk T.B.M.M.'ne Aydın milletvekili olarak girdi. Kısa bir süre içişleri bakanlığında bulundu.1920'de Ankara Hükümetinin temsilcisi olarak Roma'ya gönderildi.

Cami Baykut, 1938'den sonra **Tan** gazetesinde, **Yeni Dünya** ve **Görüşler** dergilerinde yazdığı yazılarda, "dinden yararlanarak sosyalizmin gerçekleştirilmesi" görüşünü savunmuştur.

niyordu:

"Arkadaşlar!, Heyecanınıza hak veriyor, ben de katılıyorum. Fakat ordusu dağılmış, elinden silahı alınmış, başkenti işgal edilmiş bir ulus, galip devletlerin destekleyecekleri Yunan Ordusuna karşı nasıl ve neyle direnebilir?... Sonra, elde bir ateşkes antlaşması vardır. Bunun kararlarını yerine getirmekle yükümlü bir hükümet var(!)... O dahi bizim bu hareketimize izin vermez(!). Çünkü antlaşma kararlarına göre galip devletler istedikleri durumda, gerek görecekleri yere kuvvet çıkarmak yetkisini taşımaktadırlar. Bu durum karşısında ve bugünkü koşullar içinde bizim karşı koyma tasarımımız bir cinnetten başka birşey olamaz. Ülkenin harap olmasına neden olmaktan başka da bir sonuç vermez. Eğer, bu söylenti gerçekleşir ve Yunanlılar İzmir'e çıkarlarsa, bize düşen görev, olanaklar ölçüsünde zarar vermeyecek biçimde ve kansız olarak gelmelerini sağlamaktır"[89].

Yandaşlarınca bir "Kurtuluş Savaşı Kahramanı" olarak gösterilen Celâl Bayar'ın bağımsızlık savaşımıza ilişkin öyküsünün ilk sayfası işte budur.

Bayar, Redd-i İlhak Cemiyeti'nin kuruluşundan sonra İzmir'den ayrıldı. Kimi kaynakların ileri sürdüklerine göre, İzmir'den ayrıldıktan sonra zeybek ve köy hocası kılığına girerek ve "Galip Hoca" takma adıyla Ege köylerini dolaşarak Yunan işgaline karşı halkı direnmeye çağırdı...

Ne var ki, aynı Celâl Bey 1920'de, düşman gemileri İstanbul limanında demirliyken, Galip Hoca'lıktan vazgeçip Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Manisa milletvekili olarak giriverdi. İngilizlerin İstanbul'u işgali üzerine Anadolu'ya geçen ve Kurtuluş Savaşı döneminde Yeşil Ordu ve Türkiye Resmi Komünist Fırkası hareketinin yöneticileri arasında yer alan Ba-

89 **Aydemir, Şevket Süreyya: Tek Adam,** Cilt 2, s. 69-70 (1964) (Redd-i İlhak Cemiyeti kurucularından ve yönetim kurulu üyelerinden Şükrü Oğuz Alpkaya'dan alıntı).

yar'ın olağanüstü serüvenini ilerdeki sayfalarda göreceğiz.

★ ★ ★

Anadolu'da kurulan en güçlü direniş örgütlerinden biri *Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*'ydi. Dernek 12 Şubat 1919'da Trabzon'da kuruldu. Başkanlığa Barutçuzade Ahmet Bey getirildi. Örgütün yayın organı, Ahmet Bey'in oğlu Faik Bey'in (Faik Ahmet Barutçu) sahibi bulunduğu *İstikbal* gazetesiydi.

Dernek kısa sürede Rize, Ordu ve Giresun'da da örgütlendi.

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, *Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti* ile birlikte, Erzurum Kongresi'nin toplanmasında önemli rol oynadı. Vilâyatı Şarkiye daha önce Kasım 1918'de İstanbul'da kurulmuştu. Kuruluş çalışmalarına Süleyman Nazif ve Diyarbakır eşrafının öncülük ettiği bu direniş örgütü 10 Mart 1919'da Erzurum'da bir şube açınca Derneğin etkinliği İstanbul'dan Erzurum'a kaydı.

Merkezi Edirne'de bulunan *Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi* ise bir direniş örgütü olmakla birlikte, gerçek amacı yeni bir Trakya Cumhuriyeti kurmaya yönelikti.

Atatürk, *Nutuk*'ta, bu amacı net biçimde dile getirir:

"Trakya-Paşaeli Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden bazılarıyla daha İstanbul'da iken görüşmüştüm. Osmanlı Devleti'nin yok olmasını çok güçlü bir olasılık içinde görüyorlardı. Osmanlı yurdunun parçalanması tehlikesi karşısında Trakya'yı, olanak bulunursa Batı Trakya'yı da bağlayarak, bir bütün olarak İslâm ve Türk topluluğu halinde kurtarmayı düşünüyorlardı. Fakat bu amaca erişmek için o zaman düşünülebilecek tek çare İngiltere'nin, bu olanaksızsa Fransa'nın yardımını sağlamaktı. Bu amaçla kimi yabancı devlet adamlarıyla görüşme olanağı aramış-

lardı. Hedeflerinin bir Trakya cumhuriyetinin kurulması olduğu anlaşılıyordu"[90].

Tüm bu direniş örgütleri Sivas Kongresi'nden sonra bir çatı altında toplandılar. Kongre'de, direniş örgütlerinin *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* adı altında birleşmeleri kararı alındı ve Kurtuluş Savaşı'nın sonuna değin, tek bir örgütün çeşitli illerdeki şubeleriyle direniş eylemi sürdürüldü.

★ ★ ★

Emperyalizm, her zaman gericilerle işbirliği halinde olmuştur. Az gelişmiş ülkelerde gericileri beslemek emperyalizmin vazgeçilmez politikasıdır. Sömürdüğü bir toplumun, dinsel bağnazlığın karanlığından kurtularak uyanması ve çağdaş düşüncelere yönelmesi, emperyalistlerin korkulu düşüdür. Uyanmak, bilinçlenmek ve özgür bir beyinle düşünmek sömürünün karşısına dikilmek demektir.

Bunun içindir ki emperyalizm, Türk halkının bağımsızlık savaşında Mustafa Kemal'e karşı halifeliği, dinsel bağnazlığı silâh olarak kullanmış, bunun içindir ki Mustafa Kemal, emperyalizm ve Yunan ordusuyla savaştığı ölçüde, ülkesinin gerici sürüleriyle de boğuşmuştur. Kurtuluş Savaşı, vatan hainlerinin oluşturduğu bir ihanet çemberinin ortasında verilmiş bir savaştır ve başarısının erişilmez büyüklüğü de buradadır.

Şimdi, kafa kâğıtlarında Türk oldukları yazılan ve Türk'ün bağımsızlık savaşını arkadan vurmaya çalışanların sararmış fotoğraflarına bir göz atalım:

Başta *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* olmak üzere *İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Teâli-i İslâm Cemiyeti, Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası, Nigehban Askeri Cemiyeti* gibi parti ve dernekler emperyalist güçlerin ve işbirlikçi padişahın yanında yer alan ihanet yuvalarıydı. Bu örgütlerin yanısıra ayrılıkçı *KürtTeâli Ce-*

90 **Atatürk: Nutuk**, Cilt 1, s. 3-4 (1961).

miyeti ile bir aymazlık örneği olan *Wilson Prensipleri Cemiyeti* de dış güçlerden yardım umuyorlardı.

Bunlardan Teâli-i İslâm Cemiyeti 19 Şubat 1919'da kuruldu. Derneğin kurucuları azılı birer İttihat ve Terakki düşmanıydılar. Anadolu'daki eylemi de İttihat ve Terakki hareketinin bir uzantısı sayıyorlardı. 1920 Ekim'inde Konya'da patlak veren Delibaş ayaklanmasında parmağı bulunan dernek, ayaklanmanın bastırılmasından sonra Anadolu'daki etkinliğini önemli ölçüde yitirdi.

Sulh ve Selâmet-i Osmaniye Fırkası Ocak 1919'da kuruldu. İstanbul dışındaki illerde de örgütlendi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Sadrazam Damat Ferid Paşa'dan destek gördü. Bu parti de Teâli-i İslâm Cemiyeti gibi İttihatçılar'a yoğun bir düşmanlık besliyordu. Ne var ki partinin yaşamı uzun sürmedi. 1920 Nisan'ında Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasından sonra çalışmaları son buldu.

Kürt Teâli Cemiyeti ayrılıkçı bir dernekti. Amacı bağımsız bir Kürt devleti kurmaktı. Merkezi İstanbul'da bulunan dernek, Diyarbakır, Bitlis ve Elazığ'da da örgütlenmişti.

Kürt Teâli Cemiyeti, en büyük yardımı İngilizler'den gördü. Irak'ı ele geçirmiş olan İngilizler, Irak ve Osmanlı Devleti sınırları arasında tampon bir bölge kurmak istiyorlardı. Bu bölgeye yerleşecek bağımsız bir Kürt devleti Irak sınırını güvence altına alacaktı. Ancak, İtilaf devletlerinin aynı topraklarda bağımsız bir Ermeni devleti de kurmaya çalışmaları, Kürt aşiretlerinin İngilizler'e güvensizlik duymalarına neden oldu. Bu arada Ankara Hükümeti'nin Anadolu'da duruma egemen olmasıyla, Kürt Teâli Cemiyeti'nin eylemi de sona erdi[91].

Nigehban Askeri Cemiyeti, adından da anlaşılacağı gibi, askerî kanadın oluşturduğu bir ihanet çe-

91 **Er, Alev: Milli Mücadelede Siyasal Kuruluşlar.** Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 4, s. 1132 (1985).

tesiydi. Dernek, İttihat ve Terakki döneminde ordudan atılmış olan subaylar tarafından kurulmuştu. Kurucuları, Bandırma Ulaştırma Dairesi eski başkanı binbaşı İsmail Hakkı Bey, Kiraz Hamdi Paşa, Tayyar Paşa, Kaymakam (yarbay) Fettah Bey, binbaşı Nevres Bey, Miralay (albay) Refik Bey, Yüzbaşı Celâl Bey ve Gelibolulu binbaşı Kemal Bey'di. Binbaşı Kemal Bey, İttihat ve Terakki döneminde oluşan darbeci Halâskâr Zabitan Grubu'nda da etkin görev üstlenmiş bir eski sürevenciydi.

Nigehban (koruyucu, kollayıcı) Askerî Cemiyeti, tam anlamıyla işbirlikçi bir örgüttü. İttihatçılar'a kin kusuyor, Kuva-yı Milliye'ye ateş püskürüyordu. Kısa sürede etkin bir siyasal kuruluş niteliğini kazanmıştı.

Derneğin, Anadolu'daki harekete ilişkin yıkıcı propagandasının giderek etkinlik kazanması subaylar arasında tepkilere neden olmaktaydı. Bu nedenle Sivas Kongresi Temsil Heyeti, Harbiye Nazırı Cemal Paşa'dan örgütün dağıtılmasını istedi. Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta bu isteğe olumlu yanıt verdiyse de bir sonuç alınamadı.

Nigehban Askeri Cemiyeti, Kuva-yı Milliye'nin ortadan kaldırılması için oluşturulan Kuva-yı İnzibatiye'nin örgütlenmesinde önemli rol oynadı. Ancak, Kuva-yı İnzibatiye'nin ulusal güçler karşısındaki yenilgisi, derneğin varlığını sona erdirdi.

Atatürk, *Nutuk*'ta Nigehban Askeri Cemiyeti'ne ilişkin şu bilgiyi verir:

"Bir de efendiler, bildiğiniz gibi İstanbul'da Askeri Nigehban Cemiyeti diye bir fesat topluluğu türemişti. Bu topluluğun, o zamanki bilgilere göre başında bulunanlar, Kiraz Hamdi Paşa, hırsızlıktan dolayı matrut (kovulmuş) kurmay albay Refik Bey, eski Halâskâr Grubu'ndan binbaşı Kemal Bey, Bandırma eski ulaştırma başkanı topçu binbaşılarından Hakkı Efendi ve henüz bu dernekle ilişkisinin kesilip kesilmediği bi-

linmeyen matrut kurmay binbaşılarından Nevres Bey gibi günahları yüzünden ordudan kovulmuş ya da emekli edilmiş kimselerle, ahlâksızlıklarıyla tanınmış birkaç kişiden ibaret bulunmaktaydı.

İşte bu cemiyet İkdam gazetesinin 23 Eylül 1919 tarih ve 8123 numaralı sayısında bir muhtıra yayımlamıştı. Bu cemiyet, bu muhtırasıyla, kendilerine yurdun ve ulusun koruyucusu süsünü vermek istiyordu. Cevat Paşa'nın harbiye nezareti zamanında bu cemi-yet hakkında kovuşturmaya başlanılmıştı. Nezaretin değişmesi nedeniyle arkası kesildi.

Bu cemiyetin varlığı ve eylemi ordu mensuplarını sinirlendiriyordu. Heyet-i Temsiliye'ye başvurular başlamıştı.

12 Ekim 1919 tarihinde Harbiye Nazın Cemal Paşa'dan, kendi başarısı açısından, bu fesat kaynağının kökünden sökülüp, atılmasını ve üyelerinin şiddetle cezalandırılmalarını ve yürütmenin orduya genelge halinde bildirilmesini rica ettim.

Cemal Paşa'dan 14 Ekim'de aldığım "bu, kesin kararlaştırılmıştır" biçimindeki kısa ve kesin telgrafını 15 Ekim'de tüm orduya özel olarak ulaştırdım.

Fakat, Cemal Paşa'nın bu kesin kararının hiçbir zaman, uygulandığını anımsıyamıyorum"[92].

Emperyalizmin Hizmetinde Bir Parti: Hürriyet ve İtilaf Fırkası

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın, sadrâzam Mahmut Şevket Paşa'ya düzenlenen suikastten sonra dağıldığını ve 1913'te siyasal sahneden çekildiğini daha önce görmüştük.

Mondros ateşkes anlaşmasından sonra parti, Ocak 1919'da yeniden kuruldu. Kurucuları, Müşir Nuri

92 **Atatürk: Nutuk**, Cilt 1, s. 235-236 (1961).

Paşa, Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, *Peyam-ı Sabah* başyazarı Ali Kemal Bey, Refik Halit (Karay) Bey, Rıza Tevfik (Bölükbaşı) Bey, Seyyit Abdülkadir Efendi, Zeki Paşa, Süleyman Paşa, Vasfi Efendi, Celâlettin Vlora Paşa, Nurettin Bey, eski Tahran elçisi Hasip Bey, eski nazırlardan Mehmet Ali Bey ve tüccardan Hacı Osman Efendi'ydi.

Padişah Vahideddin partinin moral lideri olmuştu. Kuruluşundan kısa bir süre sonra parti başkanlığına getirilen Miralay Sadık Bey İngilizler'in ücretli adamıydı. Damat Ferid ise partinin gerçek liderliydi[93].

Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurucularının ilerki yıllarda yaşayacakları trajedi bu partinin kimliğini belirtmeye yeterlidir. Azılı gerici şeyhülislâm Mustafa Sabri, Refik Halit, Rıza Tevfik, Mehmet Ali, Miralay Sadık gibi ünlü İtilafçılar Kurtuluş Savaşı sonrasında "yüzellilikler" listesine alındıklarından yurdu terketmek zorunda kaldılar. *Peyam-ı Sabah* gazetesi başyazarı Ali Kemal, İzmit'te linç edildi. Damat Ferid, işgalci İngiliz polislerinin koruması altında, 22 Eylül 1922'de *Orient Express* ile Avrupa'ya kaçtı; Fransa'nın Nice kentine yerleşti ve Türk ordularının İstanbul'a girdikleri 6 Ekim 1923 günü orada öldü[94].

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ileri gelenleri Kurtuluş Savaşı'nın sonuna değin şaşılacak bir ihanet çizgisinde yürümüşlerdir. Şeyhülislâm Mustafa Sabri, Sivas Valisi Ali Galip'e, Kürt aşiretlerini ayaklandırarak Sivas Kongresi'ni basmak ve Mustafa Kemal Paya'yı tutuklamak için cesaret veren adamdır. Mustafa Kemal ve aradaşlarının "idam fetvasını" da O yazmış, Dürrizade Abdullah imzalamıştır[95]. Seyyit Abdülkadir ayrılıkçı Kürt Teâli Cemiyeti başkanıdır. "Rasputin" namıyla ünlü Şeyh Zeynelabidin Teâli-i

93 **Avcıoğlu, Doğan: Milli Kurtuluş Tarihi,** Cilt 1, s. 217 (1977).
94 **Soysal, İlhami: 150'likler,** s. 65 (1985).
95 **Avcıoğlu, Doğan: Milli Kurtuluş Tarihi,** Cilt 1,s. 218 (1977).

İslâm Cemiyeti'yle birlikte Konya ayaklanmalarını düzenlemiştir. Ali Kemal tüm Kurtuluş Savaşı boyunca *Peyam-ı Sabah* gazetesinde Kuva-yı Milliyeciler'e kin kusmuş ve Mustafa Kemal'i "deccal, yalancı mesih, maskara" olarak nitelendirmiş, Kurtuluş Savaşı önderlerinin idamını istemiştir. Aynı Ali Kemal, İzmir'in kurtuluşu üzerine, *Peyam-ı Sabah*'ta "Türk'ün Bayramı" başlıklı bir yazı yazmaya da hiç utanmamıştır.

★ ★ ★

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Padişah Vahideddin ve Damat Ferid, Mustafa Kemal Paşa'yı durdurmak için İngilizler'in koruyuculuğuna sığınmayı en kestirme yol olarak görüyorlardı. Hürriyet ve İtilaf'ın İngiliz mandası görüşü Anadolu'da etkinlik kazandığı gibi İstanbul'da kimi aydınlar arasında da benimseniyodu. Bunda, Osmanlı aydınlarının içinde bulundukları umutsuzluk ve şaşkınlığın büyük rolü vardı. Örneğin, ulusçuluğu kimselere bırakmayan ozan Yahya Kemal Beyatlı, o günlerde Falih Rıfkı Atay'a şunları söylüyordu:

"Ah parçalamasalar... Bari İngilizler vatanımızı toptan alsalar... Mısır gibi olsak[96]*..."*

Evet, genel bir umutsuzluk havası İstanbul'a egemendi. İttihat ve Terakki çizgisinden gelen genç subaylar bile umutsuzdular. İstanbul Basın Derneği binasında, gazetecilerin, sivil ve asker aydınların katıldıkları bir toplantıda o sıralarda henüz Ankara'ya geçmemiş olan ve İstihzarat-ı Sulhiye (Barış Hazırlığı) komisyonunda çalışan Albay İsmet (İnönü), dönemin etkin gazetecilerinden Falih Rıfkı ve Necmettin (Sadak) Beyler'e *"Anadolu'da yeni bir kahraman yaratmaya çalışmayın"* diyordu[97].

Bu hava Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın işini kolaylaştırmaktaydı. Ali Kemal 7 Ağustos 1919 tarihli *Pe-*

96 **Atay, Falih Rıfkı: Çankaya**, s. 132 (1969).
97 **Atay, Falih Rıfkı: a.g.y.**, s. 203.

yam-ı Sabah'ta, "Türkiye ve Mandaterlik" başlıklı yazısında İngiliz mandasını tek kurtuluş yolu olarak görüyordu:

"Bizim bu müthiş yangından birşey koparabilmek, hiç olmazsa ulusal birliğimizi sağlamamız için İngiltere'ye dayanmamız, İngiliz mandaterliğini istememiz vazgeçilmezdir. Şu nedenledir ki, bu zor dakikalarımızda, on yıldan beri geçirdiğimiz acıklı deneylerden sonra, bu uzak görüşlülüğü gösteremezsek, bilmeliyiz ki, bu savaştan koca bir devlet yerine, yersiz yurtsuz serseri bir aşiret, bir hanlık durumunda çıkabileceğiz ve devletimizin, yurdumuzun, ulusumuzun kesin olarak parçalanmasına tanık olacağız"[98].

Bu arada İngilizler, Boğazlar üzerindeki egemenliklerini sağlamak için İstanbul ile, Anadolu'nun Kuva-yı Milliyeci bölgeleri arasında tampon oluşturma amacıyla*"Ahmediye Cemiyeti"* adı altında bir dernek kurmaya girişmişlerdi. Derneğin kuruluşunda Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Askerî Nigehban Cemiyeti İngilizler'in baş yardımcılarıydılar. Teâli-i İslâm Cemiyeti de hareketi destekliyordu. Hazırlanmakta olan plana göre dernek, önce Biga'da eyleme geçecek, bağnaz halk kesimlerini "din elden gidiyor" sloganıyla Kuva-yı Milliye'ye karşı ayaklandıracak, daha sonra Gönen, Bursa ve Adapazarı ile birleşilecekti. Örgütlenmeyi İstanbul'dan yönetenler, Sıkıyönetim Mahkemesi Başkanı Kürt Mustafa Paşa, Miralay Sadık, Ali Kemal, Refî Cevat (Ulunay), Kiraz Hamdi Paşa, Konyalı Zeynelabidin gibi Hürriyet ve İtilaf ve Askerî Nigehban'ın önde gelen işbirlikçileriydi.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, yürüdüğü ihanet yolunda, 1921 yılının sonlarına doğru doruğa ulaştı. Partinin el altından kurdurduğu *Anadolu Cemiyeti* bu kez de doğrudan işgalci Yunan güçleriyle işbirliği girişimleri içindeydi. Örgüt ileri gelenleri 11 Aralık 1921'de

---

98 **Avcıoğlu, Doğan: Millî Kurtuluş Tarihi**, Cilt 1, s. 214 (1977).

İstanbul'da bulunan Yunan Yüksek Komiserliği'ne bir öneride bulundular. Bu öneriye göre:

"Anadolu'da, Yunan işgali altında bulunan bölgelerde Padişah Vahideddin adına geçici bir hükûmet kurulacak ve bir meclis seçilecekti. Başkent Bursa olmalıydı.

Bu hükûmet önce Yunanlılar'la barış, daha sonra bağlaşma yapacak ve böylece Osmanlı ve Yunan güçleri, Anadolu'yu Kemalistler'den temizleyeceklerdi.

Mustafa Kemal'e karşı savaşabilmek için Yunan İşgal Orduları Başkomutanı, geçici hükûmetin vergi toplamasına ve yeni vergiler koymasına izin verecekti.

Gönüllü Anadolu Ordusunun eğitim ve silahlandırılmasında Yunan Başkomutanı sorumlu olacak ve gerektiğinde iyi Türkçe bilen Yunan subayları Anadolu Ordusu'na katılacaklardı.

Anadolu Cemiyeti'nin İstanbul ve diğer bölgelerdeki üyelerinin Bursa'ya taşınmaları için Yunan Hükûmeti, Anadolu Cemiyeti'ne yüzbin lira borç verecekti.

Bu önerilerle ilgili hazırlıklar tamamlandıktan sonra geçici hükûmet, Ankara'ya sempati besleyen Tevfik Paşa kabinesinin değiştirilmesine çalışacaktı.

Evet, Birinci Dünya Savaşı'ndan bezgin ve yorgun çıkmış ve silahları elinden alınmış bir ulus, Anadolu topraklarında bağımsızlığı uğruna bir ölüm kalım savaşı verirken, Hürriyet ve İtilaf, ülkeyi kana bulayan Yunan güçlerine el uzatıyor ve ihanet akıl almaz boyutlara ulaşıyordu.

Kürtçülüğe Evet, Bolveşikliğe Hayır

Sömürülen ülkelerin başlattığı direniş hareketlerini yok etmek için, o ülke halkını bölmek ve par-

çalamak, o ülkede yaşayan etnik grupları karşı karşıya getirmek, emperyalizmin vazgeçemeyeceği bir yöntemdir. Nitekim İngilizler, Kurtuluş Savaşı döneminde Hürriyet ve İtilaf önderleriyle elele vererek ve dinsel duyguları sömürerek Türk halkını parçalamak çabası içinde oldular. Bunun yanısıra Kürt, Çerkes, Rum, Ermeni gibi etnik gruplar "ulusçuluk" kavramı çerçevesinde devamlı kışkırtıldı.

İngilizler, bolşevikliğin Rusya'dan Türkiye'ye sıçramasından büyük endişe duyuyorlardı. Bu nedenle parçalama ve kışkırtma yönteminin yanı sıra Mustafa Kemal ve arkadaşlarını bolşeviklikle suçlamak, İngilizler'in bir diğer oyunuydu; ve bu oyun Hürriyet ve İtilafçılar'ın çok işine geliyordu.

Türkler'i, dinsel bölünmelerle parçalamak düşüncesini İngiliz diplomatlarından Stokes şöyle dile getirmekteydi:

"Sünniler ve şiiler arasındaki ayrılık büyüktür. Biz bu ayrılığı daha da geliştirebiliriz"[99].

Öte yandan 1920'de toplanan Londra Konferansı'nda İngiltere dışişleri bakanı Lord George Curzon, Erzincan'ı da içine alan bir Ermenistan devletinin kurulmasını ve bu devletin mandasında bir Lazistan devleti oluşturulmasını öneriyordu.

Kürtçülük ise İngilizlerin ve onların işbirlikçileri olan Türkler'in kullanacakları bir başka akımdı. İngiltere, Ankara yönetimine ve bolşeviklere karşı tampon bir Kürdistan devleti kurma girişimleri içindeydi. Ayrıca, Kürt aşiretleri Mustafa Kemal'e karşı ayaklandırılacaktı. Sadrâzam Damat Ferid hainı de emperyalistlerle aynı görüşleri taşıyordu. Damat Ferid, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral de Robeck'e 17 Nisan 1920 ve 20 Temmuz 1920 tarihlerinde iki kez baş vurarak Mustafa Kemal'e karşı Kürtler'i kullanmayı önermişti. De Robeck, Ferid'in başvurusunu

99 **Ulubelen, Erol: İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, s. 283 (1967).

Lord Curzon'a şöyle bildiriyordu:

"Damat Ferid bana geldi ve dedi ki: Kürtler ayrı bir devlet olacaktır. Kürt liderleri Mustafa Kemal'i sevmezler. Çünkü O, bolşevikliği getirmek istiyor. Siz Mustafa Kemal'den nefret ediyosunuz. Çünkü sizin yaptığınız antlaşmayı kabul etmiyor. O halde Kürtler'i Mustafa Kemal'e karşı birlikte kullanalım"[100].

Bu arada Komiser de Robeck'in, Hürriyet ve İtilaf'ın kurucularından ve Kürt Teâli Cemiyeti başkanı olan Seyyit Abdülkadir'e ilişkin sözleri çarpıcıdır:

"Kürdistan Türkiye'den tamamen ayrılıp bağımsız olmalıdır. Ermeniler'le Kürtler'in çıkarlarını bağdaştırabiliriz. İstanbul'daki Kürt Kulübü başkanı Seyyit Abdülkadir ve Paris'teki Kürt delegesi Şerif Paşa hizmetimizdedir."[101]

Gerçekten de, Seyyit Abdülkadir tam anlamıyla bir İngiliz uşağıydı. İngilizler'i arkasına alarak Kuvayı Milliye hareketini yok etmek, bu uşağın en büyük düşüydü. Bu düş çerçevesinde Kürt Teâli Cemiyeti 31 Mart 1920 tarihli *Peyam-ı Sabah*'ta şu bildiriyi yayımlıyordu:

"Kuva-yı Milliye'ye aldanmayınız! Bolşeviklerin kafasını taşıyan yurtsuz serserilerdir. Hilâfet ve Saltanat'a bağlılıktan ayrılmayınız."

Bu bolşeviklik suçlaması tüm bir Kurtuluş Savaşı boyunca sürmüştür. Ne var ki, ne bu suçlamalar, ne dinsel kışkırtmalar, ne de bir Kürt devleti kurma düşüncesi başarıya ulaştı. Türk Ordusu İzmir'e girdiğinde bu ihanet planlarının sahipleri kaçacak yer arıyorlardı.

Kürt devletinin kurulmasına ilişkin tasarıların suya düşmesinde emperyalist devletlerin yanlış girişimlerinin de rolü oldu. Her ne kadar Yüksek Komiser de Robeck "Ermeniler'le Kürtler'in çıkarlarını bağdaştırabiliriz" diyorduysa da, bir Kürt-Ermeni yakınlı-

100 **Ulubelen, Erol: a.g.y.**, s. 277.
101 **Ulubelen, Erol: a.g.y.**, s. 269.

ğından söz edebilmek olanaksızdı. İtilaf devletlerinin aynı topraklarda bağımsız bir Ermeni devleti kurmaya kalkışmaları Kürt aşiretlerinin büyük tepkilerine neden olmuştu. Kürtler'i kazanma çabası içinde olan Ermeni ileri gelenlerine Kürt aşiret ağalarının verdikleri yanıt birleşmeyi olanaksız kılmıştı:

"Ermeniler, islâmiyetin kucağında pek mutlu bir yaşantı sürdürdükleri bir sırada dahi, temel amaçları uğrunda gizli ve açık her türlü fenalığı yapmaktan geri durmamışlar ve kısaca, bu savaşta cepheden silahlı olarak kaçarak, Rus Ordularına katılmışlardır. Bunu yadsıyamazsınız. Bundan ötürü, ihanetleri tamamen ve amaçları görünüşe göre anlaşılan Ermeniler'le islâm Kürt ulusu arasında uzlaşmak olanağı kalmamıştır. Ve beş yıldan beri islâmiyeti yok etmeyi, fırsat buldukça islâm nüfusunu insanlık ilkelerine aykırı bir biçimde balta ve süngülerle öldürmeyi ve Osmanlı geleceğine saldırmayı uygun gören Ermeniler'le Kürt ulusu biraraya gelemez. Ermeniler'den on kat çok olan Kürt ulusu Ermeni himayesine giremez ve girmesi olanaksızdır. Evet, biz de kan dökülmesi yanlısı değiliz. Fakat tüm amacınız olan, islâm nüfusunun azaltılması yolundaki kararlılık ve hareketinize tüm gücümüzle engel olacağız"[102].

Hamit, Ali Merze, Ahmet Haso ve Yusuf gibi aşiret başkanlarının imzalarını taşıyan bu belge, günümüzde, acımasızca suçsuz insanları öldüren Ermeni cinayet örgütü *Asala*'nın, Türkler'e ilişkin "Ermeni soykırımı" savlarına da ışık tutmaktadır.

Dürrizade'nin İdam Fetvası

Ankara'da bir ulusal meclisin toplanacağına ilişkin haberler, Hürriyet ve İtilafçılar'la İngilizler'de de-

102 **Karabekir, Kâzım: İstiklâl Harbimiz**, s. 345 (1969).

rin kaygıları uyandırmıştı. Vahideddin ve Damat Ferid büyük endişe içindeydiler. Bu Mustafa Kemal denen asi nasıl durdurulacaktı?

Evet, Kur'an-ı Kerim'e sığınmaktan başka yol yoktu. Kabinede Diyanet İşleri Nazırı olan Şeyhülislâm Dürrizade Abdullah Efendi'den* alınacak bir fetva ile, Anadolu halkı Mustafa Kemal'e karşı harekete geçirilebilirdi.

Hain Dürrizade, fetvasını vermekte gecikmedi. Bu fevtada, "Kuva-yı Milliyeciler'in, padişaha bağlı müslüman halktan zorla vergi aldıkları, para ve mal topladıkları, köyleri yağma ettikleri, suçsuz insanları öldürdükleri, hilafet orununa ihanet ederek devlet düzenini bozmaya çalıştıkları ve Tanrı kullarını kurtarmak için bu isyancıları öldürmenin *"Kur'an-ı Kerim'e göre caiz olduğu"* bildiriliyor ve "bu asi ve baglilerle (baş kaldıranlarla) vuruşmak için halife hazretleri tarafından görevlendirilen askerler, eğer bu görevden kaçarlarsa, bu dünyada cezayı, ölümden sonraki dünyada acı çekmeyi hak ederler" deniyordu.

Dürrizade'nin fetvası 11 Nisan 1920'de yayınlandı (kimi kaynaklarda bu tarih, 9 Nisan ya da 11 Mayıs olarak geçer; her ikisi de yanlıştır). 11 Mayıs 1920'de, Kürt (Nemrut) Mustafa Paşa Harp Divanı, fetvaya dayanarak Mustafa Kemal Paşa, Kara Vasıf Bey, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Alfred Rüstem Bey, Adnan (Adıvar) Bey ve Halide Edip (Adıvar) Hanım'ı idama mahkûm etti. Karar, 24 Mayıs 1920'de, Padişah Vahideddin tarafından onaylandı.

Kürt Mustafa Divanı bununla da yetinmedi. 25 Mayıs 1920'de Fevzi (Çakmak) Paşa ve 6 Haziran 1920'

---

* **Dürrizade Abdullah** (1867-1923): İstanbul'da doğdu. Din eğitimi gördü. Fatih ve Süleymaniye medreseleri öğretmenliklerinde, Anadolu kazaskerliğinde ve şeyhülislâmlık müşteşarlığında bulundu. 1920'de Mustafa Sabri'den boşalan şeyhülislâmlığa atandı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, 1922'de İngilizler'e sığınarak Mısır'a kaçtı. Mısır'dan Hicaz'a geçti. Hicaz Kralı tarafından maaşa bağlandı. 1923'te, yaptığı ihanetlerin hesabını vermeden Hicaz'da öldü.

de İsmet (İnönü) Bey, Bekir Sami Bey, Dr. Rıza Nur, Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, Celâlettin Arif Bey, Ankara hükûmetinin diyanet işleri başkanı Mehmet Rıfat (Börekçi) Efendi ve Fahrettin (Altay) Bey idama mahkûm edildiler.

Mustafa Kemal ve arkadaşları artık, İnönü'nün ünlü deyişiyle, "boyunlarında halifenin idam fermanını taşıyorlardı". Şimdi, bu idam fermanına, bu utanç belgesine bir göz gezdirelim:

Yüce İrade
Mehmet Vahideddin

Kuva'yı Milliye adı altında çıkardıkları fitne ve fesadın ve anayasaya aykırı olarak halktan zorla para toplamak ve asker almak ve karşı duranlara işkence ve eziyet ve beldeleri yıkmaya cüret etmek suretiyle iç güvenliği bozanların tertipçi ve kışkırtıcılarından oldukları savıyla sanık olan üçüncü ordu müfettişliğinden azledilmiş ve askerlik mesleğinden çıkarılmış Selanikli Mustafa Kemal Efendi ve yirmiyedinci tümen eski komutanı albaylıktan emekli İstanbullu Kara Vasıf Bey ve yirminci kolordu eski komutanı mirliva (tuğgeneral) Salacaklı Ali Fuad (Cebesoy) Paşa ile eski Ankara milletvekili Midillili Alfred Rüstem ve eski sağlık müdürü İstanbullu Doktor Adnan Beyler ve üniversite batı edebiyatı eski öğretmeni Halide Edip (Adıvar) Hanım'ın ayrıntıları 20 Şaban 338 ve 11 Mayıs 336 sayılı yargı tutanağında yazılı olduğu üzere Mülkiye ceza yasasının kırkbeşinci maddesinin birinci bölümü aracılığıyla, ellibeşinci maddesinin dördüncü bölümü ve ellialtıncı maddesine uyularak taşıdıkları askerî ve mülkî rütbe ve nişanlarla, her türlü resmî ünvanlarının kaldırılmasına ve idamlarına ve hâlâ kaçış halinde bulundukları için buna ilişkin yasa hükümleri gereğince mallarına el konulmasına, yönettirilmesine ilişkin İstanbul bi-

rinci sıkı yönetim harp divanının giyaben (kendileri yokken) verilen hüküm ve karar, ele geçtiklerinde tekrar yargılanmak üzere onaylanmıştır.

Bu iradenin yürütülmesine harbiye nazırı memurdur[103].

Sadrâzam
ve
Harbiye Nazır Vekili
Damat Ferid

İngiliz Muhipleri Cemiyeti
(İngiliz Sevenler Derneği-The Friends of England Association)

Yunanlılar'ın 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkmalarından sonra, Hürriyet ve İtilafçılar'ın "İngiliz mandası" görüşü yeni boyutlar kazandı. Yunan işgalinin yarattığı havadan yararlanmak isteyen İngilizler, egemenliklerini pekiştirmek, Anadolu'da gelişen bağımsızlık hareketini önlemek ve Türkiye'yi parçalamak amacıyla Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na daha sıkı bir işbirliği öneriyordu. Bu Damat Ferid ve yardakçıları için kaçırılmayacak bir fırsattı. Böylece yeni bir ihanet yuvası, *İngiliz Muhipleri Cemiyeti* adıyla 20 Mayıs 1919'da kurulmuş oldu.

İşgal edilmiş bir ülkede, o ülkenin yurttaşları tarafından bir "işgalcileri sevenler derneğinin" kurulabilmesi herhalde az rastlanılır bir ihanet örneğidir.

İngiliz Muhipleri Derneği'nin önde gelen kişileri, İngiltere Büyükelçiliği başçevirmeni Ryan, İngiliz haber alma örgütünden General Deedes, Rahip Robert Frew, Şeyhülislâm Mustafa Sabri, Hürriyet ve İtilaf Fırkası Başkanı Miralay Sadık, Hoca Vasfi, Ali Ke-

103 **Sertoğlu, Mithat: Atatürk'le İlgili Üç Belge,** Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 1, s. 4, Ekim (1967).

mal, Adil, Mehmet Ali Beyler, Ziraat Bankası Müdürü Kâmilpaşazade Şevket Bey ve Danıştay üyesi Sait Molla'ydı. Padişah Vahideddin, Sadrâzam Damat Ferid, Memduh, Cemil, Hamdi ve Ahmed Zülfikil Paşalar da derneğin onursal üyeleriydi.

Kuruluşta örgütün başkanlığına Ziraat Bankası müdürü Şevket Bey, ikinci başkanlığına bir İngiliz casusu olduğu belgelerle kanıtlanmış olan danıştay üyesi Sait Molla getirildi. İngiltere'de kurulan ve İngilizlerin, sömürgelerindeki egemenliğini koruma amacına yönelik Britanya Kızılay Derneği (British Red Crescent Society)'nin İstanbul temsilcisi olan Rahip Robert Frew ile Sait Molla tüm kirli ve gizli eylemlerin iki baş yürütücüsüydüler.

Derneğin amacı, "Anadolu direnişini kırmak ve ilerde imzalanacak ağır barış koşullarının kabul edilmesini sağlayacak bir ortamı hazırlamaktı." Ne var ki bu amaç dernek programının birinci maddesinde, *"Yönetimi altında milyonlarca islâm nüfusu bulunan İngiltere Devleti ile hilafet ve saltanatı birleştiren Osmanlı Devleti arasında eskiden beri var olan içten dostluğun yaşatılması ve güçlendirilmesi"* biçiminde dile getiriliyordu.

Atatürk, *Nutuk*'ta İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin portresini kısa ama çarpıcı biçimde çizer:

"İstanbul'da önemli sayılacak girişimlerden biri İngiliz Sevenler Derneği'ydi. Bu addan, İngilizler'i sevenlerin oluşturduğu bir dernek anlaşılmasın... Bence, bu derneği oluşturanlar, kendi kişilerini ve kişisel çıkarlarını sevenler ve kendileriyle çıkarlarının korunması çaresini Lloyd George hükûmeti aracılığıyla İngiliz himayesini sağlamakta arayanlardır"[104].

Dernek kısa sürede hızla gelişti. Ankara hükûmetinin İstanbul'daki gizli haber amla örgütü olan *Mim Mim* grubu, derneğin İstanbul'da yirmiden çok

104 **Atatürk: Nutuk,** Cilt 1, s. 6 (1961).

şube açtığını saptamıştır.

★ ★ ★

Sait Molla'nın rahip Frew'a yazdığı mektular, İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin içyüzünü açık seçik ortaya koyan ve Sait Molla'nın İngiliz casusluğunu kanıtlayan belgelerdir. Kopyaları Sait Molla'nın evinde ele geçirilen onikı mektup, bize, Kurtuluş Savaşı'ndaki iç isyanlarda İngiliz Muhipleri'nin oynadığı rolü çok belirgin biçimde anlatmaktadır.

Şimdi bu mektuplardan birkaçına kısaca göz atalım:

Birinci Mektup

Aziz dostum,

Verilen ikibin lirayı Adapazarı'nda Hikmet Bey'e gönderdim. Oradaki işlerimiz pek yolunda gidiyor. Birkaç gün sonra verimli sonuçlarını elde edeceğiz. Şimdi aldığım şu bilgiyi, şu kısa mektubumla ivedi olarak muştuladım. Yarın sabah kendim gelip ayrıntılar vereceğim.

.....Dün sabah Adil Bey'le birlikte Damat Ferid Paşa Hazretlerini ziyaret ettim. Biraz daha sabretmeleri ve beklemeleri gerektiğini sizin adınıza kendilerine bildirdim. Damat Ferid Paşa size teşekkür etmekle birlikte, Kuva-yı Milliye'nin Anadolu'da tümden kök saldığını ve karşı bir hareketle melunların başları tepelettirilmedikçe, kendisinin iktidar olamayacağını ve padişahın da onayından geçen sözleşme hükümlerinin konferansta savunulmasına olanak bulunmadığını söyledi[105].

11 Ekim 1919

105 **Atatürk: a.g.y.**, s. 292-293.

Altıncı Mektup

Sayın Üstat,

Ankara'dan "N.B.D. 295/3"ten kuriye ile gelen 20 Ekim 1919 tarihli mektupta, "K.D.S. 93/1" direktifimiz doğrultusunda orada bırakılarak, kendisi Kayseri'ye hareket etmiştir. Direktifin onaylı kopyasını da Galip Bey'e gönderdiğini bildiriyor. Önceki ödeneği harcadığı için yeniden ödenek istiyor. Gizli örgütün genişlediğini ve haydut başkanlardan yakasını kurtaran muhiplerimizin (İngiliz sevenlerin) şimdilik köylerde kalmak koşuluyla el altından işe başladıklarını muştuluyor ve son ustaca düzenlemelerinizin verimli olacağını bildiriyor. "M.K.B." düzgün Türkçesi yardımıyla önemli işler çeviriyormuş. Hele hocalığına diyecek yok diyor[106].....

23/24 Ekim 1919

Sekizinci Mektup

Aziz Üstat,

Seçimleri geciktirmek ve ertelemek için gerek Mustafa Sabri gerek Hamdi ve Vasfi Efendiler'le uzun uzadıya, emirleriniz çerçevesinde görüştüm. Razı oldular. Çeşitli yörelerde propagandalar başladı. Gerekeni elde edecekler. Bol para dağıtarak halkın kafasını karıştıracaklardır. Padişahın bu konuda aydınlatılması zorunludur. Amaca, görüşleriniz ve ustaca önlemlerinizle erişeceğimize güvence veririm, üstat[107].

26 Ekim 1919

106 **Atatürk:** a.g.y., s. 296.
107 **Atatürk:** a.g.y., s. 297-298.

Aziz Üstadım,

Kürt Teali Cemiyeti'ndeki yakın dostlarımızla görüştüm. Yeni geldikleri için, birkaç gün sonra verilen emir çerçevesinde gerekli düzenlemeleri yapacaklarını, yalnız, Kürdistan'a gönderilecek çeşitli arkadaşlar için büyük bir ödeneğin verilmesine gereksinme bulunduğunu söylediler[108]*...*

4 Kasım 1919

Atatürk bu belgeler üzerinde önemle durmuş ve bunların gençliğe duyurulmasını istemiştir. Bu konuda Mazhar Müfit Kansu'ya şunları söyler:

"Belgelerin kopyalarını al. Ben yazamazsam sen yazarsın. Yazarsam, sen de anılarını yazdığında bunları anlatmayı unutma. Çünkü bunlar, Ulusal Savaşımız'da karşı karkıya kaldığımız gizli ve açık binbir türlü güçlük ve oyunlara ilişkin asal kanıtlardır.

Başımıza neler örülmek istendiği ve nasıl direndiğimiz ve daha doğrusu ulusun isteklerine uygun biçimde ve onun desteğiyle nasıl çalıştığımız görülmeli ve gelecek kuşaklar için ders olmalı ve uyanıklık sağlanmalıdır. Aslında, herşey unutulur. Fakat biz herşeyi gençliğe bırakacağız. O gençlik ki hiçbir şeyi unutmayacaktır. Gelecek umudunun ışıklı çiçekleri onlardır[109]*.*

★ ★ ★

İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Kurtuluş Savaşı boyunca eylemini sürdürdü. Anadolu'da gerici ayaklanmalar çıkartarak Türk'ü Türk'e vurdurttu. Bu arada kendi iç yapısında da tutarlı değildi. Dernek içinde beliren çekişme ve çatışmalar sonucu, Salt Molla grubuna karşı çıkan Miralay Sadık Grubu genel kongreye

108 **Atatürk: a.g.y.**, s. 299.
109 **Kansu, Mazhar Müfit: Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Cilt 2, s. 417 (1966).

giderek 22 Eylül 1921'de iş başındaki yönetim kurulunu düşürdü. Ancak, Sait Molla'yı destekleyen Mustafa Sabri grubu 19 Ekim 1921'de, noter önünde yeni bir yönetim kurulu seçti ve Sait Molla duruma tekrar egemen oldu.

Kurtuluş Savaşı'nın sonunda dernek ileri gelenleri panik halinde yurtdışına kaçtılar. Sait Molla Romanya'ya sığındı. Böylece İngiliz yandaşlığı sona erdi. Ne var ki "işbirlikçilik ruhu" hiçbir zaman yok edilemedi. Nitekim 1946'da Demokrat Parti'nin kuruluşundan bu yana geçen dönem içinde, bu kez de *Amerikan Muhipleri* birçok siyasal parti ve dernek kurdular. Bu Amerikan yandaşlığı konusuna ilerde eğilmek üzere, şimdi Kurtuluş Savaşı öncesi kurulan *Wilson Prensipleri Cemiyeti*'ni görelim.

Wilson Prensipleri Cemiyeti

Amerika Birleşik Devletler Başkanı Woodrow Wilson (1856-1924)'un "barışın sağlanması ve bunun sürekli kılınması" görüşüyle Amerikan Kongresi'ne sunduğu (Ocak 1918) on dört ilkeyi içeren program tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı aydınları arasında da yankılar yarattı.

Programda, "gizli diplomasiye son verilmesi, silahların azaltılması, denizlerde tüm bir serbestliğin sağlanması, Alsace-Lorraine'in Fransa'ya geri verilmesi, Polonya devletinin yeniden canlandırılması, bir milletler cemiyetinin kurulması, sömürge halklarının bağımsızlıklarına kavuşmaları, tüm ulusların kendi geleceklerini kendilerinin belirlemeleri" gibi ilkeler yer alıyordu.

Mondros Bırakışması'ndan sonra derin bir umutsuzluğa kapılan Osmanlı aydınları özellikle, *"tüm ulusların kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi"* ilkesine sarılıyor ve kurtuluşu Wilson ilkelerinin

uygulanmasında buluyorlardı.

Bu görüş giderek bir Amerikan mandacılığı düşüncesine dönüşmeye başladı ve ulusçu olarak tanınan kimi Osmanlı aydınları tarafından İstanbul'da 4 Aralık 1918'de *Wilson Prensipleri Cemiyeti* adıyla bir dernek kuruldu. Derneğin kurucuları, Halide Edip (Adıvar) Hanım, Dr. Celâl Muhtar (Özden) Bey, gazeteci Yunus Nadi (Abalıoğlu) Bey, *Vakit* gazetesi başyazarı Ahmet Emin (Yalman) Bey, *Akşam* gazetesi başyazarı Necmettin (Sadak Bey), *Sabah* gazetesi başyazarı Ali Kemal Bey, *Âti* ve *İkdam* gazeteleri başyazarı Celâl Nuri (İleri) Bey, eski bakanlardan Velid Ebuzziya Bey, Hüseyin Bey, Refik Halit (Karay) Bey, Ragıp Nurettin(Ege) Bey, *Zaman* gazetesi başyazarı Cemal Bey ve *Yeni Gazete* başyazarı Mahmut Sadık Bey'di.

İlk toplantısını Basın Derneği binasında yapan Wilson Prensipleri Cemiyeti, 6 Aralık 1918'de bir bildiri yayımlayarak, "Türkiye'yi çağın düzeyine ulaştırmak üzere, Amerika'nın yardımıyla en az on beş, en çok yirmi beş yıllık bir eğitim ve irşad (doğru yolu göstermek) sistemi kurulmasına yandaş olduğunu açıkladı[110].

Bu bildirinin yanısıra Wilsoncular, Başkan Wilson'a bir mektup göndererek Amerikan mandasının sağlanması için başvuruda bulundular. Mektupta, *"İsteğimiz, işin sonunda bağımsızlığımızı sınırlayacak bir yönetim altında olmak değil, geri kalmış ve gelişmemiş bir ulusun, uluslar topluluğunda onurlu bir yere yükseltilmesi amacıyla belli bir süre için eğitimdir. Geçmişte Amerika tarafından ortaya atılan ulusların özgürlüğü öğretisi ve şimdi desteklemekte olduğu, ulusların tam ve özgür davranabilmeleri haklarını savunan Wilson programının, zamanı gelince bizim ulusal ilkelerimiz çerçevesinde kendi gelişmemizi garanti altına alacağına inanmaktayız"* denili-

110 **Yalman, Ahmet Emin: Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim,** Cilt 1, s. 324 (1970).

yor ve Wilson'dan şu istemlerde bulunuluyordu:

"1. Padişah egemenliği ve Türkiye için meşruti hükûmet biçimi korunacaktır.

2. Tüm seçimlerde "nisbî temsil" uygulanarak, azınlıkların hakları sağlanacaktır. Tüm Osmanlı uyrukluları, en alttan en üste değin, tüm hükûmet memurluklarına alınacaktır.

3. Maliye, Tarım, Sanayi, Ticaret, Bayındırlık ve Eğitim Bakanlıklarının her birine uzman yardımcılarla birlikte bir Amerikan başmüsteşarı atanacak ve bu müsteşarlardan kurulu Amerikan komisyonu, yeni ilkeler çerçevesinde ülkenin mutluluğunu ve maddi gelişmesini sağlayacak reformları yapacak, yeni yöntemleri ülkeye getirecek ve öte yandan ülkemizdeki çeşitli siyasal akımlar yüzünden hiçbir zaman düzenli biçimde yerine getiremeyeceğimiz toplumsal gönenç ve öğretimle ilgili tüm işleri düzenleyecek ve bütünüyle yönetecektir.

4. Adliyede reform için yürürlükteki hukuk sisteminin kurallarını ortadan kaldırmak amacıyla Amerikan başmüsteşarının uygun göreceği ülke ve uluslardan seçilecek uzmanlardan bir kurul yapılacaktır. Bu kurul, Türk yasalarını tüm Osmanlılar'a adalet ve eşitlik sağlayacak biçimde yenileştirecektir.

5. Jandarma ve Polis işleri, bir Amerikan genel müfettişine ve onun seçeceği memurlara bırakılacaktır.

6. Türkiye'nin her ilinde, görevi yöresel yönetimde reform yapmak olan bir Amerikan başmüfettişi ve ona bağlı uzmanlar bulunacaktır.

7. Bu yöresel yönetim, her ilin özel olarak ve en iyi biçimde gelişmesini sağlamak için Amerikan yardımı ile yürütülecektir.

8. Bu süre içinde tüm uluslar Türkiye'nin tamamen yansız olduğunu kabul ve garanti edeceklerdir. Amerika'dan yönetilmesi istenilen Türk İmparator-

luğu'nun sınırları Barış Konferansı'nda saptanacaktır.

Bu reformların tüm ve tam olarak yürütülmesi konusunda gerekli görülecek güvenceleri kabul etmeye hazırız"[111].

Şu belgeden de anlaşılacağı gibi, günümüzde kimi ilerici geçinen kişilerin yere göğe sığdıramadıkları Halide Edip Adıvar ve arkadaşları işte böylesine bir aymazlık içindeydiler. Oysa, Wilson Cenapları hiç de Halide Edip Hanım gibi düşünmüyordu. O'nun kafasındaki tasarım, danışmanı Albay House'a söylediği gibi, *"Türkiye'nin haritadan silinmesiydi."*

Wilson programında, Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin on ikinci madde bir aldatmacadan başka bir şey değildi ve Avrupalı emperyalistlerin Türkiye'yi bölme ve paylaşma planlarından pek az farklıydı. Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden on ay önce açıklanan bu ilkede şu görüşlere yer veriliyordu:

"Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan bölgelerine güvenilir bir egemenlik verilmeli fakat Türk yönetimi altında bulunan öteki uluslara her türlü kuşkudan uzak, kesin bir yaşama güvenliği sağlanmalı ve bu uluslar kendi kendilerine gelişme olanağına kavuşmalıdırlar. Boğazlar tüm ulusların gemilerine ve ticaretine, uluslararası garanti altında açık bulundurulmalıdır."

ABD Devlet Başkam bir yandan *"Türk olan bölgelere güvenilir bir egemenliğin verilmesinde"* söz ederken, bir yandan da Türkiye'yi yok edecek planları tezgâhlamaktaydı. Örneğin, Akdeniz'de limanı bulunan ve Kafkasya'ya kadar Doğu Anadolu'yu kapsayan bir Ermeni devleti kurulmalı, Yunanlılar'ın yoğun bulundukları kıyı bölgeleri uluslararası denetim altında Yunanistan'a verilmeli, Türkler Trakya'dan çıkartılmalı ve İstanbul, Boğazlar ve çevresinde tek ya

111 **Avcıoğlu, Doğan: Milli Kurtuluş Tarihi**, Cilt 1, s. 259-260 (1977).

da çok uluslu bir manda düzeni sağlanmalıydı.

Wilson, Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra, 6 Mayıs 1919'da, İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerinin de katıldığı Dört Büyükler toplantısında, Türkiye'den gelen manda istemlerine ilişkin olarak şunları söylüyordu:

"Amerikan kamuoyunun bunu kabul edeceğini sanmıyorum. Amerika'da, Türk düşmanlığı inanılmayacak ölçüdedir. Amerikan kamuoyunun onaylayacağı şey, Ermeniler'inya da herhangi bir ulusun Türkler'e karşı korunulmasıdır. Amerikan kamuoyu, eğer bize bırakılırsa, İstanbul'un işgalini de onaylar. Çünkü böylelikle orası da Türkler'den alınmış olur"[112]

★ ★ ★

Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin yaşamı pek uzun sürmedi. Ne var ki, derneğin ortaya attığı "Amerikan mandası" görüşü giderek ağırlık kazandı ve özellikle İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden sonra coşkulu bir isteğe dönüştü. Örneğin, 23 Mayıs 1919'da İstanbul'da, Sultan Ahmet Meydanı'nda işgali protesto etmek amacıyla yapılan büyük mitingden sonra Osmanlı aydınları Wilson'a telgraf çekiyor ve *"bugün bizi savunmanız gerekir"* diyorlardı.

Mandacılık, İstanbul'un asker ve sivil kanatlarında yaygın bir görüş haline gelmişti. Bu görüş Anadolu'daki ulusal direnişin önderlerine de kabul ettirilmek isteniyordu. Albay İsmet (İnönü) Bey'in bu konuda, İstanbul'dan Erzurum'daki 15. Kolordu Komutanı Kâzım (Karabekir) Paşa'ya yazdığı mektup ilginçtir. Mektupta İnönü şöyle der:

"Eğer Anadolu'da halkın Amerikalılar'ı herkese yeğledikleri konusunda Amerika Ulusu'na başvurulursa pek çok yararlı olacaktır deniliyor ki, ben de tamamiyle bu kanıdayım. Tüm ülkeyi parçalamadan

---

112 **Bayur Hükmet: Atatürk, Hayat ve Eseri**, s. 315 (1963).

bir Amerikan denetimine bırakmak, yaşayabilmek için tek zararsız çare gibidir"[113].

Mandacılık görüşü Erzurum Kongresi'nde büyük tepki görmesine karşın, daha sonra toplanan Sivas Kongresi'nde yoğun tartışmalara neden oldu. Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşları olan Rauf (Orbay) ve Refet (Bele) Beyler Kongre'de mandacılıktan yana oldular. Kara Vasıf Bey ve Ankara Hükümetinin ilk dışişleri bakanlığına atanacak olan Bekir Sami Bey ısrarla mandacılığı savundular. Bu çabaların sonucu olarak, Kongre kararlarının yedinci maddesine, *"ulusculuk esaslarına saygılı ve ülkemizi ele geçirme isteği olmayan herhangi bir devletin, teknolojik, endüstriyel ve ekonomik yardımlarını hoşnutlukla karşılarız"* biçiminde bir eklenti yapıldı.

Sivas Kongresi'ni izleyen günler içinde mandacılığa karşı olan Mustafa Kemal'in giderek güçlenmesi ve olaylara egemen olması mandacılık düşüncesini öldürdü. İnönü ise Ankara'ya geçinceye kadar bu görüşün savunuculuğunu yaptı. Amerikancılığın bir numaralı yandaşı Halide Edip Hanım'ın öyküsüne gelince...

Ünlü romancı Halide Edip Adıvar'ın ünü, halk kesimlerine 23 Mayıs 1919'da yapılan Sultan Ahmet mitinginden sonra yayıldı. Mitingde Yunanlılar'ın İzmir'i işgaline şiddetle karşı çıkan ve kitleleri coşturan Halide Hanım, o günlerin coşkulu bir manda savunucusuydu.

Halide Edip, 10 Ağustos 1919'da yazdığı mektupta, Mustafa Kemal'e, *"serüven ve savaş döneminin artık geçtiğini, gelecek için birlik ve kalkınma savaşının açılması gerekli olduğunu"* söylüyor ve *"Filipin gibi vahşi bir ülkeyi bugünkendi kendini yöneten yepyeni bir makine haline koyan Amerika, bu konuda çok işimize geliyor. On beş, yirmi yıl sıkıntı çektikten*

113 **Karabekir, Kâzım: İstiklâl Harbimiz,** s. 171-172 (1969).

sonra yeni bir Türkiye'yi, ancak Yeni Dünya'nın (Amerika'nın) yeteneği yaratabilir" diyordu.

Halide Hanım, İstanbul'un İngilizler tarafından işgali ve Meclis-i Mebusan'ın kapatılması üzerine, Meclis-i Mebusan üyesi olan eşi Adnan Adıvar'la birlikte Anadolu'ya geçmeyi tek kurtuluş yolu olarak gördü. Bağımsızlık hareketinde Mustafa Kemal'in yanında yer aldı. Bu nedenle Dürrizade'nin fetvası ve Nemrut Mustafa mahkemesinin kararıyla idama mahkûm edildi. Savaş sırasında *Halide Onbaşı* diye nam saldı; kahraman oldu. Ne var ki, savaştan sonra, hilâfet yanlısı olan eşinin "hilâfetin kaldırılmamasına ilişkin görüşlerini" destekledi. Mustafa Kemal'e açıkça cephe aldı. Eşinin kurucularından olduğu gerici *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nın görüşlerini savundu. 1926'da Türkiye'den ayrıldı ve Mustafa Kemal'in ölümüne kadar yurt dışında kaldı. 1939'da İstanbul'a döndü. 1950'de sağcı Demokrat Parti listesinden bağımsız İzmir milletvekilliğine seçildi. 1954'te politikadan çekildi. 1964'te öldüğünde, Atatürk'ün karşısında olan her kişinin ardından dökülen gözyaşları Halide Hanım'dan da esirgenmedi. O'nun adına ülke çapında ağıtlar yakıldı.

Kurtuluş Savaşında İstanbul Basını

İstanbul'daki işbirlikçi ve gerici Türk basınının ulusal bağımsızlık hareketine karşı aldığı tavır, yakınçağ tarihimizin yüz kızartıcı sayfalarını oluşturur.

Mondros Bırakışmasından sonra İstanbul basını birbirine düşmüş ve kişisel hesaplaşmalara girişmişti. Ancak bu hesaplaşmalar ülkenin içinde bulunduğu ağır koşulların ve sorunların ötesinde, bir İttihat ve Terakki-Hürriyet ve İtilâf çekişmesinden kaynaklanıyordu. Basının bir bölümü İttihatçılar'a ve

yandaşlarına karşı yaylım ateşine girişmişti.

İzmir'in işgalinden ve Mustafa Kemal'in ulusal direnişi başlatmasından sonra İstanbul basını, direnişi destekleyenler ve direnişe karşı olanların oluşturduğu iki kampa bölündü.

Kurtuluş Savaşı'nın yanında yer alan gazeteler Falih Rıfkı (Atay) ve Necmettin Sadık (Sadak)'ın başyazarlıklarını yaptıkları *Akşam*, Suphi Nuri ve Celâl Nuri (İleri) kardeşlerin başında bulundukları *İleri*, Ahmet Emin (Yalman) ve Asım (Us) tarafından kurulan *Vakit* ve Yunus Nadi'nin sahip ve başyazarlığını yaptığı *Yeni Gün*'dü. Ahmet Cevdet (Oran)'ın *İkdam*'iyla, Velid Ebüzziya'nın *Tasvir-i Efkâr*'ı da bir oranda Ankara'yı destekliyorlardı. Ayrıca Mustafa Nihat (Özon) tarafından kurulan *Dergâh* dergisi de bağımsızlık direnişinden yanaydı. Ancak, bunların hepsi büyük baskılar ve sürgün tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyorlardı. Örneğin, Yunus Nadi işgalci güçlerin baskısına daha fazla dayanamayarak 1918'de kurduğu *Yeni Gün*'ün matbaasını Ankara'ya taşıyor ve gazete 1920 Ağustosundan başlayarak yayımını Ankara'da sürdürüyordu.

İşbirlikçi basın ise kendisi için çok rahat bir ortamda sesini alabildiğine yükseltme olanağını bulmakta ve Mustafa Kemal'e sövgüler yağdırmaktaydı.

İşbirlikçilerin yayın organları, *Peyam-ı Sabah*, *Alemdar*, *Türkçe İstanbul*, *Ferda*, *Renin ve Açıksöz* gibi gazetelerdi.

Peyam-ı Sabah'ın başında ihanetin doruğunda olan Ali Kemal vardı. *Alemdar*, İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin görüşlerini savunuyordu. Refi Cevat (Ulunay)'ın başyazarlığını yaptığı gazetede ayrıca, Refik Halit (Karay), Şeyhülislâm Mustafa Sabri ve Hafız İsmail Ankara'ya tüm olanaklarıyla saldırıyorlardı. *Türkçe İstanbul*, İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin resmi yayın organıydı. Başında ünlü Sait Molla bulunuyordu.

Bu gazetelerden salt ikisinde , *Alemdar* ve *Peyam-ı Sabah*'ta çeşitli tarihlerde çıkan yazıların başlıklarına bir göz atmak, ihanetin ulaştığı boyutları belirlemeye yeterlidir.

Alemdar:

Mustafa Kemal Lâyık Olduğu Cezayı Gördü (Dürrizade'nin idam fetvası üzerine, 15 Nisan 1920)

Anadolu Kemalistler'den Temizlenecektir (29 Nisan 1920)

Rıfat'ın Deccal Fetvası (Ankara müftüsü Rıfat Efendi'nin Dürrizade'nin fetvasına karşı verdiği fetva üzerine, 11 Mayıs 1920)

Kemalî Başket Ankara (10 Ocak 1921)

Ankara Hükûmeti Bolşevikleri Seçmiştir (27 Mayıs 1921)

Peyam-ı Sabah:

Mustafa Kemal Ne Yaptı? İsyan! (2 Ağustos 1919)

Yalancı Milliyet Davası Tanrının Kutsal Emrine Aykırıdır (11 Nisan 1920)

İdam, İdam, İdam! Mustafa Kemal Cezasını Bulacak (25 Nisan 1920)

Mustafa Kemal'in Maskaralıkları (7 Mayıs 1920)

Mustafa Kemal ve Hempalarının İdamı (13 Mayıs 1920)

Büyük Millet Meclisi Küçük Heriflerin Kölesidir (28 Mayıs 1920)

Kaderimizi Ankara'ya Bırakmamalıyız (1 Ocak 1922)

Peyam-ı Sabah'ta bu yazıları yazan ve tüm Kurtuluş Savaşı boyunca Mustafa Kemal'e sonsuz bir kinle saldıran Ali Kemal, Türk Ordusu'nun İzmir'e girişi üzerine 9 Eylül 1922'de *"Türk'ün Bayramı"* ve 10 Eylül 1922'de *"Amaçlar birdi ve birdir"* başlıklarıyla iki yazı kaleme alacak ve bu yazılar O'nun son çirkin çırpınışları olacaktır.

KURTULUŞ SAVAŞINDA AYAKLANMALAR

Kurtuluş Savaşı döneminde Anadolu'da çıkan ayaklanmaları, "ayrılıkçı" ve "gerici" ayaklanmalar olmak üzere iki grupta toplayabiliriz. Ulusal güçlere zor günler yaşatan gerici ayaklanmalarda din ilkesi, dindar halk kesimlerinde bağımsızlık savaşına karşı kışkırtıcı bir öğe olarak kullanılmıştır. Ne acıdır ki, kara kalabalıklar, katiller, haydutlar, soyguncular, dinsel duygular sömürülerek halifenin emirleri, şeyhülislâmların fetvalarıyla ayaklandırılmışlar, Yunanlılara karşı savaşanların dinsiz olduklarına inandırılmışlardır[114].

Öte yandan Anadolu'daki kimi toprak ağaları, aşiret başkanları ve tüccarların, kısacası bir bölüm eşrafın tutumları da bağımsızlık savaşına karşı çıkılmasında etkin rol oynamıştır. İkinci Ordu Müfettiş Vekili Selâhattin Bey'in Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 7, 10 ve 11 Temmuz 1919 tarihli raporlarda Anadolu eşrafının işgalci güçlere kucak açmasına ilişkin ilginç bilgiler vardır:

"Adalardan gelerek Antalya'ya yerleşmiş bulunan müslümanlardan kimi eşrafın daha önce imza vere-

114 **Aydemir, Şevket Süreyya: Tek Adam,** Cilt 2, s. 356 (1964).

rek İtalyanları çağırdıkları bilinmektedir. İtalyanlar zayıf noktaları, yönetimsel ve sosyal durumumuzu pek iyi biliyorlar. Halk üzerinde etkinliği olan kişileri bir yol bulup kendi yanlarına çekmektedirler. Hatta Konya'da Çelebi Efendi ile pek dostane düşüp kalkıyorlar. Çelebi'ye önem veren halkın duyguları da doğal olarak İtalyanlar'a dönüyor[115].

İngiliz gizli belgelerinde ise kimi eşrafın işbirlikçiliği daha da belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Anadolu'nun yirmi yedi köyünü temsil eden eşraf 28 Ekim 1919'da İngiliz yüksek komiserine başvurarak, Kuva-yı Milliyeciler'den şöyle yakınıyordu:

"Kuva-yı Milliye adı altında bir grup, müslüman ve hıristiyanları öldürmektedir. Hayvanlarımızı elimizden alıyorlar, telgraf hatlarımızı kesip, bizim size haber vermemizi önlüyorlar. Bizim hükûmetimiz zayıf olduğu için Kuva-yı Milliyeciler'i ezemez. Bunları ezmek için İngiliz hükûmetinin bize yardım elini uzatması için yalvarırız"[116].

Ege'den Doğu Anadolu'ya değin kimi eşrafın tutumu buydu. Örneğin Maraş'ta, eşraftan ünlü Beyazıtzadeler, Fransız işgal güçleri komutanlarını ziyafet vererek ağırlayabiliyorlardı[117]

Bu arada, Mustafa Kemal ve arkadaşlarına yöneltilen komünistlik suçlamaları da halkı etkiliyor ve "Mustafa Kemal bolşevikliği getirecek" gibi kışkırtmalar, ayaklanmaları körüklüyordu. Örneğin Ali Fuat Cebesoy, anılarında, Düzce ve Hendek ayaklanmalarına ilişkin bir tabloyu şöyle çizer:

"Düzce'deki ayaklanmaya katılan Hendekliler' den bir bölümü gece yakın köylere giderek, "Bolşevikler Hendek'i bastı. Kadın ve kızlarımızı çırılçıplak hamama doldurdular. Müslümanlık ve namusu-

115 **Gökbilgin, Tayyip: Milli Mücadele Başlarken**, s. 137 (1959).
116 **Ulubelen, Erol: İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, s. 216 (1967).
117 **Ener, Kasım: Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı**, s. 31 (1963).

muz tehlikededir. Allah'ını seven Hendek'e koşsun" diye propagandaya başlamışlardı"[118].

Ulusal harekete ve Ankara'ya karşı yaratılan ayaklanmaların sayısı altmışa ulaşır[119]. Bunlardan özellikle, Düzce, Bolu, Gerede, Yozgat, Konya ve Ankara kentinin kapılarına dayanan Nallıhan, Beypazarı ayaklanmaları çok ciddi tehlikeler yaratmışlardır. Atatürk, bu ihanetleri ve o bunalımlı günleri *Nutuk*'ta şöyle anlatır:

"Bandırma, Gönen, Susurluk, Kirmasti, Karacabey, Biga ve çevresinde, İzmit, Adapazarı, Düzce, Hendek, Bolu, Gerede, Nallıhan, Beypazarı çevresinde, Yozgat, Yenihan, Boğazlıyan, Zile, Erbaa, Çorum çevresinde, Ümraniye, Zara, Hafik çevresinde, Viranşehir çevresinde alevlenen ayaklanma ateşleri tüm ülkeyi yakıyor, hıyanet, cehalet, kin ve bağnazlık dumanları tüm vatan semasını yoğun karanlıklar içinde bırakıyordu. İsyan dalgaları, Ankara'da karargâhımızın duvarlarına kadar çarptı. Karargâhımızla kent arasındaki telefon ve telgraf hatlarını kesmeye varan kudurmuşça kasıtlar karşısında kaldık. Batı Anadolu'nun İzmir'den sonra, yeniden önemli bölgeleri de, Yunan ordusunun saldırılarıyla çiğnenmeye başlandı"[120].

Gerçekten de o günler Mustafa Kemal'in en sıkıntılı en zor günleriydi. Ankara'da Ziraat Okulu'nda, yanındaki bir avuç insanla yaşadığı o çileli dönemde, İngilizlerin, Vahideddin'in, Damat Ferid ve İstanbul'daki ihanet yuvalarının örgütlendirdiği gözü dönmüş sürülerin Ankara'yı basmaları işten bile değildi.

---

118 **Cebesoy, Ali Fuat: Milli Mücadele Hatıraları**, s. 360 (1953).
119 **Aydemir, Şevket Süreyya: Tek Adam**, Cilt 2, s. 309 (1964).
120 **Atatürk: Nutuk**, Cilt 2, s. 442 (1961).

Anzavur Ayaklanması

Mondros Bırakışmasından sonra Balıkesir yörelerine tam bir kargaşa egemendi. Bu bölgede Türkler'le birlikte, Rumlar ve Arnavut, Çerkez, Pomak gibi müslüman azınlıklar da bulunuyordu. Azınlıklar kendi aralarında çeteler oluşturmaya başlamışlardı. Öte yandan Kuva-yı Milliyeciler'in geçim ve donatım amacıyla halktan, çoğu kez zor kullanarak bağış toplamaları da halkın, özellikle eşrafın ulusal harekete karşı hoşnutsuzluğunu artırıyordu. İşte bu havadan yararlanan Ahmet Anzavur* adında bir Çerkez haydutu, Kuva-yı Milliyeci'leri yok etmek için ortaya atıldı. Anzavur'un arkasında İngilizler ve onların işbirlikçisi İstanbul vardı.

Anzavur'un ilk kıpırdanmaları Eylül 1919'da görüldü. Ancak, birinci Anzavur ayaklanması denilen hareket Kasım ayında başladı. Biga, Gönen ve Manyas yöresindeki Çerkezler'i örgütleyen Anzavur 2 Kasım 1919'da Susurluk'a, 12 Kasım 1919'da Gönen'e girdi. Manyas, Ulubat, Kirmasti yöreleri kargaşa içindeydi. Girdiği köy ve kasabalarda halkı, alanlara camilere çağırıyor, "askerliğin kalktığını, Kuva-yı Milliyeci

---

* **Ahmet Anzavur** (?-1921): Kafkasya'dan Türkiye'ye göçen ve Biga'ya yerleşen bir Çerkez ailesinin oğludur. Gençliğinde jandarma eriydi. Ege'deki eşkiyaya karşı çatışmalara katıldı. Alaylı binbaşılığa değin yükseldi. II. Meşrutiyet yıllarında, Aydın-Ödemiş yörelerini haraca kesen ünlü haydut Çakırcalı'nın ortadan kaldırılmasında yararlık gösterdi: Bu nedenle Sultan Reşat O'na bir kılıç armağan etti. Kısa bir süre Bakırköy karakol komutanlığında bulundu. Bırakışma döneminde İzmit mutasarrıflığı görevini yürüttü.

Ordudan binbaşı olarak emekli olan Anzavur, işbirlikçi ve gerici Ahmediye Cemiyeti'nin üyesiydi. Ordudan ayrıldıktan sonra Biga'ya döndü. Orada at yetiştirmekle uğraştı.

Çerkesler'den oluşturduğu çetelerle başlattığı ayaklanmaların, başlangıçta büyük etkinlik kazanması, adının halk arasında geniş çapta yayılmasına neden oldu. Kuva-yı Milliye'yi yok etmek için gösterdiği çabalardan ötürü Padişah Vahideddin tarafından, bir çeşit sivil paşalık demek olan "mirimiranlık" rütbesiyle ödüllendirildi.

Anzavur, düzenlediği ayaklanmaların başarısız kalmasından sonra Yunanlılar'la işbirliği yaptı. 1920 yılı Nisan ayı ortalarında, Mehmet Efe adlı eski bir çeteci tarafından öldürüldü.

askerlerin evlerine dönmelerini ya da kendisine katılmalarını" söylüyor, "bu, padişahın buyruğudur" diyordu. Çevresine topladığı haydut sürüsüne de *"Kuvayı Muhammediye"* adını vermişti.

Hareketin ciddi boyutlara ulaşması üzerine Albay Kâzım (Özalp) komutasındaki birlikler Anzavur'u 15 Kasım'da Susurluk çevresinde kuşattılar. Haydutlar otuz ölü vererek çekildiler. 17 Kasım'da yapılan ikinci çatışmada ise kaçmak zorunda kaldılar.

Ne var ki, yenilmesine rağmen Anzavur, Biga'da, 1920 Şubat'ında yeniden sahneye çıktı. Bu, ilkinden daha da büyük bir ayaklanmaydı. Hareket hızla, Gönen, Susursuz, Kirmasti, Bandırma yörelerine yayıldı. Anzavur güçleri Mart ayında, bulundukları bölgeye tümden egemendiler. Anzavur, işgal ettiği bölgelerde *"Allahümme, salli alâ, seyyidina Muhammed, hoş geldin Anzavur Ahmet"* haykırışlarıyla karşılanıyor ve alanlarda topladığı kalabalıklara *"elimde ferman, göğsümde Kur'an, kalbimde iman... Beni size önce Allah, sonra padişahımız efendimiz gönderdi"* diye sesleniyordu.

Ayaklanma büyüyordu. Bu arada Biga'dan ayrılarak kuzeye çekilmiş olan Kuva-yı Milliyeci Yarbay Köprülülü Hamdi Bey* Anzavur'un adamlarından Gâvur İmam ve Şah İsmail tarafından Eminoba köyünde yakalandı ve Biga'ya getirilirken işkence ile öldürüldü. Aynı gün yirmi bir Kuva-yı Milliyeci yok edildi.

---

* **Köprülülü Hamdi Bey** (?-1920): Biga'da doğdu. I. Dünya Savaşı sırasında Edremit kaymakamıydı. Savaştan sonra Burhaniye'ye yerleşti. Yunanlılar'ın Ege'yi işgalleri üzerine, ulusal güçleri örgütlemeye başladı. Ayvalık cephesi komutanı Ali (Çetinkaya) Bey'in emrine girdi. Daha sonra Balıkesir'de, Kâzım (Özalp) Bey'in emrindeki birliklerde görev aldı. 27 Ocak 1920'de (kimi kayıtlara göre 27 Şubat), Çanakkale'de Fransızlar'ın koruduğu Akbaş cephaneliğini basarak tüm silâh ve cephaneyi ele geçirdi ve bunları Anadolu'ya taşıttı. Daha sonra Biga'da halkı haraca kesen Kara Hasan Çetesi'ni ortadan kaldırdı. Ne var ki Biga yöresindeki pomaklar Hamdi Bey'e karşıydılar. Ele geçmesi için Anzavur'un yardakçılarına yardım ettiler ve bu yurtsever, gözüpek insan, Gâvur İmam ve Şah İsmail adlı haydutlar tarafından öldürüldü.

İngilizler, bu başarısından dolayı Anzavur çetesini, Çanakkale'den gönderdikleri beş bin İngiliz altını ile ödüllendirdiler[121].

Anzavur giderek güçleniyordu. Gönen'e girerek yarbay Rahmi Bey'i ve Müdafaa-i Hukuk ileri gelenlerini öldürmesi, gücüne daha da bir güç kattı. Şimdi Bursa'nın işgalini planlamıştı. Üstelik Bursa'daki 56. Tümen subaylarının bir bölümünün işbirlikçi Askerî Nigehban Cemiyeti'nden oldukları söyleniyordu.

Tehlike büyüyordu. Bu durum karşısında, Balıkesir'de bulunan 61. Tümen komutanı Albay Kâzım (Özalp) Bey, Salihli cephesine egemen olan çeteci Çerkez Ethem'den yardım istedi. Ethem, hızla Salihli'den Balıkesir'e geldi. İki bin kişilik asker-çeteci karması bir güce komuta etmekteydi. Bu arada Gâvur İmam Bursa yönünde, Karacabey'e girmiş bulunuyordu. Ne var ki Ethem ustaca bir hareketle Anzavur'u Taşköprü çevresinde sıkıştırdı. Savaşı yitiren Anzavur altı atlısıyla birlikte Bandırma'ya kaçtı. Kısa bir süre sonra ikinci bir şans denemesine girdiyse de, bu kez de Biga yöresinde ağır bir bozguna uğradı. Kurtuluşu kaçmakta buldu. Yarbay Hamdi Bey'in katili Gâvur İmam ise Ezine'de Çerkez Ethem güçleri tarafından yakalanarak öldürüldü.

Tüm Marmara Bölgesi'nde büyük tehlike yaratan bu ayaklanmaların bastırılmasına karşın, Çerkez Ethem'in elinden canını güç kurtaran Anzavur yine de rahat durmuyordu. 1920 Mayıs'ında Kocaeli'ne geçerek ve Damat Ferid'in kendisine yetki verdiğini ileri sürerek, İstanbul hükümeti tarafından Kuva-yı Milliye'ye karşı örgütlendirilmiş olan Kuva-yı İnzibatiye'nin bir bölümünü komutası altına aldı. Ayrıca, Adapazarı'ndaki Çerkez ve Abazalar'dan da güçler topladı ve Kandıra'yı işgal etti. Daha sonra Mayıs ortalarında Geyve'ye saldırdı. Ancak yine bozguna uğratıldı ve ta-

121 **Avcıoğlu, Doğan: Milli Kurtuluş Tarihi,** Cilt: 1, s. 148 (1977).

rih sahnesinden silindi, gitti.

Hilafet Ordusu

1920 yılının Nisan ayında ayaklanma dalgalarının Ankara'ya yöneldiği günler yaşanıyordu. Anzavur son çırpınışlar içindeyken Bolu ve Düzce'de de ayaklanmalar patlak vermişti. Bu arada Damat Ferid'in İngilizler'le birlikte kurduğu ve *Kuva-yı İnzibatiye* adı verilen kolordu, İzmit ve çevresindeki İngiliz bölgesini Kuva-yı Milliyeciler'den temizlemek amacıyla, İzmit'te üslenmiş bulunuyordu. Daha sonra *Hilafet Ordusu* adıyla anılacak olan bu kolordunun araç, gereç ve silahları İstanbul'daki depolardan, İngilizler tarafından sağlanmıştı. Bu arada Askerî Nigehban Cemiyeti, Hilafet Ordusu'nun kurulmasında büyük çaba göstermişti.

Birliğin komutanı, Süleyman Şefik Paşa adında bir işbirlikçiydi. Maaşlar o zaman için olağanüstü yüksek düzeyde tutulmuş ve bir tür paralı asker düzeni yaratılmıştı. Alay komutanları yüzelli, tabur komutanları yüz, yüzbaşılar seksen, teğmenler altmış, erler otuz lira ücret alıyorlardı.

Hilâfet Ordusu Nisan sonlarında Kocaeli bölgesinde yığınak yapmaya koyuldu. İngiliz birlikleri de destek güç olarak İzmit ve gerisindeki bölgeye yerleşmiş bulunuyorlardı. Ayrıca, Bolu çevresindeki bir güruh da Binbaşı Hayri komutasında, kolordunun ileri gücünü oluşturuyordu.

Ne var ki, İngilizler ve işbirlikçileri tarafından büyük umutlarla kurulan Hilafet Ordusu, Kuva-yı Milliyeciler karşısında hiçbir varlık gösteremedi.

Kuva-yı Milliye'nin Batı cehesi komuta merkezi Geyve boğazına bulunuyordu. Komutanlığını, 20. Kolordu Komutam Ali Fuat (Cebesoy) Paşa üstlenmişti. Hilâfetçiler ilk darbeyi, 20. Kolordu'ya yardıma gelen

Çerkez Ethem'den yediler. Çerkez Ethem, Anzavur ayaklanmasında olduğu gibi, başarılı ve hızlı bir hareketle Geyve önlerinde hilâfetçileri bozguna uğrattı. 23 Mayıs'ta Sapanca'ya ve Adapazarı'na giderek Hilâfet Ordusu'na önderlik ya da yataklık eden sivil, asker on üç kişiyi ipe çekti. 20. Kolordu birlikleri 14 Haziran'da, İzmit önlerine yürüyerek Hilafet Ordusu'na karşı saldırıya geçtiler. Ciddi bir çarpışma bile olmadı. Hilâfetçilerin bir bölümü dağılıp, kaçtı, bir bölümü silahlarıyla birlikte ulusal güçlere teslim oldu. Yüksek rütbeli hilâfetçi komutanlar İzmit'te bulunan İngiliz birliklerinin koruması altında İstanbul'a savuştular. Böylece Hilâfet Ordusu'nun serüveni sona ermiş oldu.

Düzce Ayaklanmaları

Adapazarı, Bolu ve Düzce yörelerinde gerici örgütlenmelerin 1919 yılı sonbaharında başladığını görürüz.

Anadolu'ya dağılan İngiliz ve padişah ajanlarının, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını "din, ırz ve mülkiyet düşmanı bolşevikler" biçiminde suçlamaları ve bu konuda halk arasında girişilen yoğun propaganda çeşitli ayaklanmaların patlak vermesinde etkin rol oynadı.

İlk Düzce ayaklanması 13 Nisan 1920'de başladı. İsyancılar Düzce güvenlik güçlerinden birçok subayı öldürdüler. İlçede gericilerden oluşan yeni bir yönetim kuruldu. Çerkez Berzek Safer kaymakam, emekli binbaşı Maan Ali jandarma komutanı oldular.

Ayaklanma kısa sürede Göynük, Hendek, Bolu, Gerede, Beypazarı ve Safranbolu'ya yayıldı. İlk Büyük Millet Meclisi'nin açılışına hazırlanan Ankara büyük tehlike karşısında kalmıştı.

Geyve'deki 24. Tümen, hareketi bastırmak için

Yarbay Mahmut Bey'in komutasında Geyve'den ayrılarak 21 Nisan'da Hendek'e ulaştı. Mahmut Bey aynı zamanda, Ali Fuat Paşa'nın başında bulunduğu 20. Kolordunun komutan vekiliydi. 24. Tümen, 22 Nisan'da Düzce'ye hareket etti. Ancak, daha çok az bir yol alınmışken, çoğunluğunu Abaza ve Çerkezler'in oluşturduğu çeteler tarafından pusuya düşürüldü. Yarbay Mahmut Bey, Tümen Kurmay Başkanı Sami Bey ve birkaç subay ilk ateşte öldürüldüler. 24. Tümen dağıldı. Subay ve erlerin büyük bölümü tutsak edildi.

Ayaklanma, sıçradığı Nallıhan ve Beypazarı ilçelerinde de ürkütücü boyutlara varmıştı. Bunun üzerine Yarbay Arif Bey, Afyon'dan Ankara'ya çağırıldı ve Beypazarı'na gönderildi. İki taburdan oluşan Arif Bey'in birliği sekiz makinalı tüfek, iki sahra ve iki dağ topu ile donatılmıştı.

Yarbay Arif Bey, kısa bir çarpışmadan sonra 25 Nisan'da Beypazarı'nı ele geçirdi. Ardından Nallıhan' daki gerici güçleri dağıttı. Bolu'ya yürüdü. Ancak, Gerede dolaylarında, gece çadırında uyurken öldürüldü.

Tehlikenin artması üzerine 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa Bilecik-Eskişehir yolunu denetim altına almak için Geyve boğazına geldi. Bu arada Ödemiş'te bulunan Çerkez Ethem de ayaklanmayı bastırmakla görevlendirildi. Ethem'in Düzce önlerine ulaşabilmesi bir aydan fazla zaman aldı. Bu sıralarda Albay Refet (Bele) komutasındaki birlikler de Düzce' nin doğusunda toplanmışlardı.

İsyancılar iki yandan sıkıştırılmıştı. Batıdan Çerkez Ethem, Doğudan Refet Bey Düzce'ye saldırıya hazırlanıyorlardı. Ethem çabuk davrandı. 26 Mayıs'ta Düzce'ye yürüdü ve fazla bir dirençle karşılaşmadan kasabayı ele geçirdi. Hemen bir savaş mahkemesi kurarak daha önce çıkarılmış bulunan "Hıyanet-i Vataniye" yasasına dayanarak suçluları yargıladı ve düzmece kaymakam Berzek Safer başta olmak üzere ayaklanmanın elebaşılarını astı.

Ayaklanmanın bastırılmasından sonra, Yozgat'a giden Ethem'in birliklerine katılan Düzceli Abazalar, Temmuz ayında Düzce'ye dönerek ikinci ayaklanmayı başlattılar ve 8 Temmuz 1920'de kasabanın yönetimini ele aldılar. Ayaklanmanın Bolu'ya yayılması eğilimi karşısında Ankara hükûmeti ivedi önlemler alarak, Bilecik'ten Sarı Efe Edip Bey komutasındaki 160 atlıyı, Uşak cephesinden Yüzbaşı Mustafa Bey komutasındaki 180 kişilik birliği, Çolak İbrahim Bey komutasında 300 kişilik birliği, Kılıç Ali ve Cafer Beylerin milislerini ayaklanmayı bastırmakla görevlendirdi. Ayrıca, Ankara'dan da bir süvari bölüğü Düzce'ye gönderildi. Ulusal güçlerin kararlılığı karşısında isyancılar direnemediler. Karşılıklı uzlaşma sağlandı ve ayaklanmanın elebaşılarının haklarında kovuşturma yapılmaması koşulu Ankara tarafından kabul edilince İkinci Düzce ayaklanması 23 Eylül 1920'de sona erdi.

Yozgat, Yenihan, Boğazlıyan Ayaklanmaları

Kurtuluş Savaşı döneminde Yozgat, Ankara iline bağlı bir sancaktı ve adı Bozok'du. Yozgat mutasarrıfı Necip Bey, koyu bir padişah yanlısı olduğu için Ankara tarafından görevden alınmıştı. Ne var ki, Yozgat'ın en etkin ailesi olan Çapanoğulları da padişahçıydı. Çapanoğlu edip ve kardeşi Celâl, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın tanınmış adlarıydı.

Ankara'da ulusal bir meclisin açılışına karşı olan Çapanoğulları Yozgat'ın birçok ilçe, bucak ve köyünde çeteler kurmaya başladılar. Bu arada Postacı Nâzım ve Çerkez Kara Mustafa adındaki halife yanlıları da Tokat'ın güneyindeki Yenihan'da (bugünkü Sivas'ın Yıldızeli ilçesi) *Halife Ordusu* adını verdikleri bir çete oluşturmuşlardı. Çeteciler, *"Sivas Kongre-*

si'nin, koyun vergisini kırkbeş kuruşa, yol vergisini ikiyüz kuruşa yükselttiğini, Kuva-yı Milliyeciler'in savaş yükümlülüğü getireceklerini, Ankara'nın padişaha karşı olduğunu ve tüm bu kötülükleri önlemek için Halife Ordusu'nun Sivas'a yürümekte olduğu" haberlerini yayıyorlardı.

Postacı Nâzım ve Çerkez Kara Mustafa, 14 Mayıs 1920'de Yenihan'da ayaklandılar. Hareket hızlı bir yayılma gösterdi. Tokat'tan, Amasya'dan gönderilen ulusal birlikler isyancılar tarafından dağıtıldı, erlerin bir bölümü tutsak edildi. 7 Haziran'da isyancılar Zile'yi işgal ettiler. 24 Haziran'da Boğazlıyan'a baskın yaparak, burayı ele geçirdiler.

Postacı Nâzım ve Çerkez Kara Mustafa'nın bu geçici başarıları sürerken, ayaklanma Yozgat'a da sıçramıştı. Aslında, Yozgat, ayaklanmaya çoktan hazırdı. Kent, 14 Haziran'da çetecilerin eline geçti.

Ayaklanmalar, Batı cephesinde Yunanlılar'la savaşma zorunda olan Ankara hükûmetini çok zor durumda bırakmıştı. Genel Kurmay Başkanlığı, Yenihan ayaklanmasını izleyen günlerde, Amasya'da bulunan Beşinci Kafkas Tümeni'ni ve Antep'te bulunan Kılıç Ali Bey komutasındaki milisleri ayaklanma bölgelerine gönderdi. Ayrıca, Erzurum'daki 15. Kolordu'dan gelen süvari birlikleri de ateş hattına girdiler. Ne var ki, haydutlarla başedilemiyor ve istenilen sonuca varılamıyordu.

Haydutlar o denli cesaret kazanmışlardı ki, Çapanoğlu Celâl, Kılıç Ali'ye gönderdiği mektupta "Halife Ordusu'nun, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını yakalamak üzere Kırşehir'den Ankara'ya yürüyeceğini" yazabiliyordu.

Yenihan, Boğazlıyan, Zile, Yozgat yörelerinin işgali bir yana, Tokat, Çorum, Çankırı ve büyük bir alevî nüfusunun yaşadığı Sivas tehlike altındaydı. Bu durum karşısında Genel Kurmay Başkanlığı, Çerkeş'ten Refet (Bele) Bey komutasındaki birlikleri ve Bo-

lu'dan Çolak İbrahim Bey'in komuta ettiği güçleri Yozgat'a gönderdi. Bu arada Çerkez Ethem de Ankara'ya çağrılmıştı.

Çerkez Ethem 20 Haziran sabahı yetmiş subay ve iki bin erden oluşan birliğiyle Yozgat'a yürüdü. 23 Haziran sabahı başlayan ve birkaç saat süren çarpışmalardan sonra kente girdi. Hemen savaş mahkemeleri kuruldu. Aralarında Yozgat mutasarrıfının, savcının ve şer'iye yargıcının da bulunduğu on iki kişi asıldı. Bu arada Çapanoğulları köylere kaçmışlardı. Yeniden toparlanma hazırlığı içindeydiler. Çerkez Ethem, Çapanoğulları'na ikinci ve ağır darbeyi, 27 Haziran'da, Arapseyf boğazında vurdu. İlk Yozgat ayaklanmasının önü alınmıştı.

Ayaklanmanın bastırılmasından sonra, idam edilmemek için gönüllü olarak Kuva-yı Milliye'ye katılan Yozgatlı isyancılar "Akdağmadeni Gönüllü Alayı" adıyla bir alay oluşturdular.

Ne var ki, Eylül başlarında alaya, cepheye hareket emri verilince ikinci Yozgat ayaklanması patlak verdi. Öte yandan ilk ayaklanmada ele geçirilemeyen *Küçük Ağa*, Deli Hacı, Aynacıoğulları gibi çete reisleri yine ortaya çıkmışlar, kasabalara, köylere baskınlar yapıyorlardı. Çolak İbrahim Bey'in komutasındaki birliklerin bu haydut sürüleriyle boğuşmaları üç aydan fazla sürdü. Aralık ayında bölge, isyancılardan temizlendi ve Yozgat ayaklanmaları son buldu.

Atatürk, *Nutuk*'ta, bu çetecilere ilişkin olarak şu sözleri söylemektedir:

"Yozgat ve çevresinde isyancılar tepelendikten sonra, oraya gönderilen birliklere, öteki bölgelerde görev verildi. Ancak, bu yörede genellikle, sükûn yerleşmedi.

7 Eylül 1920'de Küçük Ağa, Deli Hacı, Aynacıoğulları denilen birtakım serseriler Zile yöresinde Kara Nâzım, Çopur Yusuf namında bir takım adamlar da Erbaa dolaylarında yine eyleme geçtiler...

...İbrahim Bey'in birliği tekrar, bulunduğu Eskişehir bölgesinden Yozgat'a vararak, yerel ulusal birlikler ve jandarma güçleriyle birlikte, Maden, Alaca, Karamağara, Mecitözü bölgelerinde, çeşitli gruplar halinde bozgunculuk ve haydutluk eden isyancıları izleyerek, ortadan kaldırdı[122].

Ne var ki, *Nutuk*'ta kendisinden "serseri" olarak söz edilen Küçük Ağa adlı haydut 1980'lerin Türkiye'sinde ulusal bir kahraman haline getirildi. Yaşam öyküsü tümden saptırılarak televizyon ekranına yansıtıldı ve Türk Halkı, "KüçükAğa" adlı televizyon dizisinde, haftalarca, ulusal bir kahramanın(!) Kurtuluş Savaşı'ndaki serüvenini izledi.

Konya Ayaklanması

Konya ayaklanması, bir yıl önce 1919 yılı Ekim ayında başgösteren Bozkır ayaklanmasının bir devamı niteliğindedir.

Nisan 1919'da Konya valiliğine atanan Cemal Bey, koyu bir Hürriyet ve İtilâf yanlısıydı. Ayrıca Hürriyet ve İtilâf'ın ileri gelenlerinden Bozkırlı Zeynelabidin'in de yakın dostuydu.

Erzurum Kongresi'nden sonra ve özellikle Sivas Kongresi'ni izleyen günlerde Vali Cemal ve Zeynelabidin'in adamları, halkı ulusal harekete karşı ayaklandırmak için büyük çaba gösteriyorlardı. Bunu haber alan Temsil Heyeti, Konya çevresini denetim ve gözetim altında bulundurmak amacıyla Albay Refet (Bele) Bey'i Konya'ya gönderdi. Olayların gelişiminden endişe düşen Vali Cemal Bey 28 Eylül 1919 gecesi, trenle İstanbul'a kaçtı. Ancak serptiği tohumlar meyvalarını vermeye başlıyordu. Nitekim Kürdoğlu Musa, Bedemlili Hacı Halil ve Güney Çavuş adlarındaki geri-

122 **Atatürk: Nutuk**, Cilt 2, s. 448 (1961).

ciler halktan topladıkları bin kişilik bir güçle Bozkır'ı bastılar. Kasabada bulunan jandarmaları ve süvari bölüğünü tutsak ettiler. Ancak, Konya'dan gönderilen bir barış kurulunun, isyancılara "kimsenin cezalandırılmayacağını" söylemesi üzerine ayaklanma yatıştırıldı.

Olaydan sonra, Temsil Heyeti, Konya ve çevresini güvenlik altında bulundurmak amacıyla Yarbay Arif (Karakeçili) Bey komutasında bir birliği Afyon'dan Seydişehir'e gönderdi. Kimi birlikler de Konya'nın güneyinde biraraya geldiler. Bu önlemler köy hocalarının tepkilerine ve halkı yeniden kışkırtmalarına neden oldu. Gericiler, 20 Ekim 1919'da Bozkır'ı yeniden bastılar. Bunun üzerine harekete geçen Yarbay Arif Bey'in birlikleriyle isyancılar arasındaki çatışmalar iki haftaya yakın sürdü. Ayaklanma, Arif Bey'in Bozkır'a girmesiyle sona erdi.

Bir yıl sonra gericiler bu kez de Konya'da ayaklandılar. Delibaş Mehmet adında bir yobaz, İstanbul'da bulunan Bozkırlı Zeynelabidin'in kışkırtmalarıyla Alibey Höyüğü köyünde beş yüz Türkmen'i biraraya getirdi ve 2 Ekim 1920'de Çumra'yı bastı. Ertesi gün Konya, gericilerin işgali altındaydı. Kentte halkın önemli bir bölümü de isyancılara katıldı. Vali Haydar Bey ve komutan Avni Paşa kent içinde bulunan Alaettin tepesinde savunmaya geçtiler. Ancak, isyancılar Askeri Ortaokul'u ve Mevki Komutanlığı'nı ele geçirmişlerdi. Alaettin tepesine yaptıkları saldırı ise kolay bir zaferle sonuçlandı. Tepeyi savunan Konyalı ve Karamanlı erler silah atmadan alanı terkedince vali Haydar Bey ve komutan Avni Paşa teslim olmak zorunda kaldılar. Bu arada ayaklanma Akşehir, Karaman ve Ilgın'a sıçramıştı. Tehlike büyüyordu.

Ankara yine bir "var olmak ya da olmamak" sorunuyla karşı karşıyaydı. Albay Refet Bey'in komutasındaki süvari alayı Konya'ya gönderildi. Ayrıca,

Afyon'daki 12. Kolordu'dan kimi birlikler harekete geçirildi. Albay Refet Bey'in atlıları, Afyon'dan gelen birliklerle birleşerek 6 Ekim 1920'de Konya'ya girdiler. Delibaş, üstün güçler karşısında, Karaman'a çekilmek zorunda kaldı. Ne var ki tehlike geçmiş değildi. Ayaklanma, Konya ilinin büyük bir bölümüne, Isparta, Akseki, Alanya yörelerine yayılmaktaydı.

Bu durum karşısında Ankara, Yarbay (Kasap) Osman Bey'in komutasındaki bir alayı, merkezi Pozantı'da bulunan 41. Tümen'den bir birliği, Binbaşı Hacı Şükrü Bey ve Demirci Mehmet Efe komutasındaki birlikleri ayaklanmaları bastırmakla görevlendirdi.

Çarpışmalar bir aydan fazla sürdü. Önce, Ilgın, Kadınhanı, Çiğil ve Yalvaç'taki isyancılar bozguna uğratıldı. Ardından Isparta, Akseki, Alanya yörelerinde duruma egemen olundu. Delibaş Mehmet Mersin'e kaçarak Fransızlar'a sığındı. Oradan vapurla İstanbul'a gitti. Daha sonra Yunanlılar'ın yardımıyla ve yeni bir ayaklanma başlatmak umuduyla Konya dolaylarına geldi. Ancak Kuva-yı Milliyeciler tarafından sıkıştırılınca, yanında bulunan iki adamı, bağışlanabilmek için Delibaş'ı öldürdüler ve kafasını keserek, Kuva-yı Milliyeciler'e teslim ettiler.

Çerkez Ethem ve Yeşil Ordu

Anadolu ayaklanmalarının bastırılmasında büyük yararlıkları görülen Çerkez Ethem'in Kasım 1920'de Ankara hükûmetine baş kaldırması Kurtuluş Savaşı'nın ilginç sayfalarından birini oluşturur.

Yeşil Ordu adı altında kurulan yarı gizli komünist(!) örgütle olan bağlantısı nedeniyle, günümüzün eksantrik solcuları tarafından neredeyse bir ulusal kahraman haline getirilen Çerkez Ethem kimdir ve Yeşil Ordu nedir, bu konu üzerinde kısaca durmakta yarar vardır.

Çerkez Ethem (1886-1948) Kafkasya'dan Marmara bölgesine göç eden ve Manyas'ın Emreler köyüne yerleşmiş olan Çerkez bir ailenin üç oğlundan biridir. Düzenli bir öğrenim görmedi. Ağabeyleri Reşit ve Tevfik Beyler Harp Okulu'nu bitirmişlerdi. Ethem ise Balkan Savaşı sırasında Bakırköy Süvari Zabitan Okulu'nda eğitim görerek subay vekili oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda Harbiye Nezareti'ne bağlı olan Teşkilât-ı Mahsusa adlı gizli örgüte girdi. Bu örgütün Kuzey İran ve Afganistan'a giden kurullarında bulundu. Azerbaycan'da, İran içlerinde gerilla eylemlerine katıldı.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru askerliğini noktalayan Ethem, Manyas'taki köyüne, daha doğrusu, babası Ali Bey'in çiftliğine çekildi. Kısa bir süre sonra da Bandırma yöresinde eşkıyalığa başladı. Sadrazam İzzet Paşa hükümetinde içişleri bakanı olan Fethi (Okyar) Bey, Ethem'in yöreyi haraca bağlaması üzerine konuyu bakanlar kuruluna getirdi. Ethem'i İran'daki gerilla savaşlarında tanımış olan Bahriye Nazırı (Deniz Bakanı) Rauf (Orbay) Bey sorunu ele aldı. Rauf Bey öyküyü şöyle anlatır:

"Bandırma'da olduğunu bildiğim Ethem'in ağabeyi Reşit Bey'e Bandırma liman başkanı aracılığıyla bir telgraf çektim. Kardeşi Ethem Bey'in yaptıklarını haber aldığımı, bunların yurt ve ulus çıkarlarına son derece aykırı hareketler olduğunu anlattım. Bu yolda devam ederse hakkında şiddetli davranılacağını, sonucun mutlaka aleyhlerinde çıkacağını bilmelerini belirttim. Derhal kardeşini bularak, uygunsuzluklarına son verdirmesi uyarısını yaptım ve girişimin sonucunu bana bildirmesini ekledim.

Reşit Bey'in yanıtı gelmeden, Bırakışma görüşmeleriyle ilgili olarak İstanbul'dan ayrıldığım zaman tuhaf bir rastlantıyla yolum Bandırma'dan geçiyordu. Oraya vardığımda Reşit Bey'i iskelede beni bekler buldum. Telgrafımı kardeşine anlattığını ve O'nun kişisel gocunmalar etkisiyle yaptığı işlerden vazgeçtiğini

ve artık bu gibi hareketlerde bulunmayacağını garanti etti"[123].

Ne var ki Ethem, Dünya Savaşı sona erdikten sonra ve Yunan işgalinden önce İzmir Valisi Rahmi Bey'in oğlunu dağa kaldırdı. Çocuk elliüçbin lira karşılığı serbest bırakıldı. Ethem bu eylemine daha sonra bir kılıf bulmuş ve Valinin oğlunu, ulusal direnişe para sağlamak için kaçırdığını ileri sürmüştür. Ancak, olay 1919 Şubat'ının ilk günlerinde geçer ve Ege cephesinde henüz düşmana tek kurşun sıkılmamıştır.

Ethem'in Kurtuluş Savaşı'na katılışına ilişkin söylentiler değişiktir. Örneğin, Doğan Avcıoğlu, Ethem'in Rauf Bey'in çağrısı üzerine ulusal güçler arasında yerini aldığını" yazar[124]. Şevket Süreyya ise, "Ege bölgesindeki ilk direnmelerin başlamasında önemli rol oynayan 17. Kolordu Komutan Vekili Albay Bekir Sami Bey'in Ethem'in ağabeyi Reşit Bey'i Manyas'tan Bandırma'ya çağırarak direnişe katılmasını istediğini, çağrıya Reşit Bey'in değil, kardeşi Ethem'in uyarak, toparladığı üçyüz atlıyla Ayvalık cephesinde görev aldığını" ileri sürer[125].

Ethem bir süre Ayvalık'ta kaldıktan sonra Salihli cephesini kurdu ve kendisini cephe komutanı ilân etti. Komutasındaki atlı birlikler *Kuva-yı Seyyare* (Gezici Güçler) adını almıştı.

Kuva-yı Seyyare bir halk ordusu değil yüksek ücretli ve ayrıcalıklı bir orduydu. Askerleri ayda onbeş liradan, otuz liraya değin aylık alıyorlardı[126]. Ethem giderek işi zorbalığa dökü yordu. Halka her istediğini yaptırıyor, istediği miktarda para ve asker topluyor, karşı çıkanı dilediği biçimde cezalandırıyordu. Paralar, zengin, yoksul ayırımı gözetilmeden herkesten zorla alınıyordu. General Fahrettin Altay, anılarında, Uşak Müdafaa-i Hukuk Başkanı eski İttihatçılar-

123 **Avcıoğlu, Doğan: Milli Kurtuluş Tarihi**, Cilt 2, s. 576 (1976).
124 **Acıoğlu, Doğan: a.g.y.**, s. 579.
125 **Aydemir, Şevket Süreyya: Tek Adam**, Cilt 2, s. 326 (1964).
126 **Adıvar, Halide Edip: Türk'ün Ateşle İmtihanı**, s. 175 (1962).

dan İbrahim (Tahtakılıç) Bey'in Ethem'den yakınmasını şöyle anlatır:

"Köylülerden topladığımız paraları, eşyaları, atları hep O'na veriyoruz, sinilerle baklava gönderiyoruz. O yine kendisi toplamak istiyor. Adamlarını göndererek para, eşya ve asker toplamak hevesinden vazgeçmiyor. Buyruğunu dinlemeyen köyleri de yaktırıyor"[127]

Yunanlılar'a karşı Batı cephesini tutan ve Anzavur'un ezilmesinde, Düzce, Adapazarı, Yozgat ayaklanmalarının bastırılmasında büyük yararlıklar gösteren Kuva-yı Seyyare, ulusal direnişin en güçlü ordusu haline gelmişti. Ancak, bu başarılar giderek Ethem'in başını döndürmeye başladı. Ethem artık kendisini tüm komutanların üstünde görüyordu. Ethem'e göre Ankara Hükümetinin aldığı kararların da bir geçerliği yoktu. Örneğin, hükümet bir kararname çıkararak, "Kuva-yı Milliye'nin Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanmasını ve milis giderlerinin genel bütçeden karşılanmasını" istemişti. Ethem bu kararnameyi tanımıyor, milislerinin giderlerini halktan topladığı haraçlarla sağlıyor, kendi kurduğu mahkemelerde suçlu gördüklerini yargılıyor ve asıyordu. Ethem'in azgınlığı Yozgat ayaklanması sırasında doruğa ulaşmıştı.

★ ★ ★

Yeşil Ordu'nun kuruluşu 1920 yılının Mayıs ayına denk gelir. Bu ay, Yozgat ayaklanmasına ortam hazırlayan Yenihan, Zile ve Boğazlıyan ayaklanmalarının patlak verdiği aydır.

Yeşil Ordu'nun görünürdeki kuruluş amacı, "İstanbul'un Ankara'yı bolşeviklikle suçlamasına ve bolşevikliğin islâm dinine ters düştüğü savlarına karşı *"bolşevikliğin islâmlığın uygulanmasından başka birşey olmadığını"* göstermekti. Ayrıca, *"işbir-*

127 **Altay, Fahrettin: On Yıl Savaş ve Sonrası**, s. 252 (1970).

likçi Cemiyet-i Ahmediye'nin olumsuz ve zararlı propagandalarını gidermek için halka gerçekleri anlatmak, halkı ulusal savaşın zorunluğuna inandırmaktı"[128]

Yarı-gizli bir nitelik taşıyan Örgüt, Mustafa Kemal'e danışılarak kurulmuştu. Kurucuları, Hakkı Behiç (Bayiç), Dr. adnan (Adıvar), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Mahmut Celâl (Bayar), İbrahim Süreyya (Yiğit), Şeyh Servet (Akdağ), Eyüp Sabri (Akgöl), Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Hamdi Namık (Gör), Sırrı (Bellioğlu), Mustafa (Cantekin), Muhittin Baha (Pars), Nâzım (Resmor) ve Çerkez Ethem'in ağabeyi Reşit Beyler gibi İttihat ve Terakki kökenli milletvekilleriydi.

Atatürk, *Nutuk*'ta derneğin genel sekreterinin Hakkı Behiç olduğunu söyler. Mete Tunçay ise bunun yanlış olduğunu, genel sekreterliği Tokat milletvekili Nazım Bey'in üstlendiğini yazmaktadır ki[129], doğrusu da budur.

Yeşil Ordu, kuruluşunu bir bildiriyle duyurdu. Bildiride, *eski dünyanın çöktüğü, yeni bir dünyanın* (bolşevik dünyasının) *kurulduğu belirtiliyor ve "eski dünyanın, milyonlarca insanı esir gibi çalıştırarak, bu insanların açlık ve yoksulluğuna karşı kendi rahatlarını sağlamaktan başka birşey düşünmedikleri"* ileri sürülüyordu.

Kokuşmuş bir düzeni değiştirmeye yönelik bu ilkelere karşın, Yeşil Ordu'nun tüzük ve bildirilerine bakıldığında örgütün gerici niteliğinin komünizan düşüncelere oranla ağır bastığı görülür[130].

Örneğin, tüzüğünde bir yandan, *"Yeşil Ordu'nun, Avrupa emperyalizminin yayılmasını Asya'dan kovmak üzere kurulmuş bir savaşım örgütü olduğu ve Türkiye genelinde de emperyalist akımların ve kapitallerin haksız zorbalıklarını yok etmekte duraksa-*

128 **Kutay, Cemal: Türkiye'de İlk Komünistler**, s. 14 (1965).
129 **Tunçay, Mete: Türkiye'de Sol Akımlar**, s. 137-138 (1978).
130 **Tunçay, Mete: a.g.y.**, s. 140.

mayacağı" görüşlerine yer verilirken, öte yandan da, *"Yeşil Ordu, İslâmiyetin tüm toplumsal ilkelerine dayanarak Asr-ı Saadet'in (peygamber döneminin) ortaklaşa içtenliğini yeniden kurmaya ve Batı'dan gelmiş, kendini beğenmiş ihtirasları Asya'dan atmaya çalışmakla, yolunu hak yolu, Allah yolu bilir"*[131] denilerek peygamber dönemine duyulan özlem dile getiriliyordu.

Kısa sürede silahlı bir güç haline gelen örgütün adı neden Yeşil Ordu'ydu?...

Bilindiği gibi yeşil, İslâmiyetin kutsal rengidir. Ayrıca, 1917 Sovyet devriminden sonra yeşil renk Rusya'daki bolşevik müslümanların simgesi olmuş, çoğunluğu müslümanlardan oluşan ve Kızıl Ordu'nun yanında Beyaz Ruslar'a karşı savaşmak üzere kurulan ordu, Yeşil Ordu adını almıştı. Öte yandan, Sovyet devriminin patlak vermesi üzerine Rus orduları cephelerden çekilmiş ve bunu fırsat bilen Enver Paşa, üvey kardeşi Nuri Paşa'nın komutasındaki iki tümeni Kafkasya'yı işgal etmekle görevlendirmişti. Nuri Paşa'nın iki tümenine, sayıları on-oniki bine varan Azeri gönüllülerinin katılmasıyla oluşan yeşil bayraklı *İslâm Ordusu* 15 Eylül 1918'de Bakü'yu ele geçirmişti.

Bu olguların, Anadolu'daki örgütlenmenin adlandırılmasında etkin olduğu güçlü bir olasılıktır.

Niyazi Berkes, *"Yeşil Ordu efsanesinin başlangıcının Birinci Dünya Savaşı'nda Enver Paşa'nın ilişkili olduğu eylemler ve kişilere değin uzandığını"* söyler ve şu savı ileri sürer:

"O zaman Çarlık Rusyası'nı çökertmek için içerde ayaklanmalar çıkartma projelerinden birisi de Ukrayna'da ayaklanmayı başlatacak Ukraynalı ve Kafkaslı gönüllülerden derlenen bir ordu kurulması projesiydi. Yeşil Ordu, işte bu gerçekleşmemiş olan ordu-

131 **Aydemir, Şevket Süreyya: Tek Adam**, Cilt 2, s. 370-71 (1964).

nun adıdır"[132].

Mustafa Kemal ile Yeşil Ordu arasındaki bağlantı ilk bakışta oldukça çapraşık görünür ve "amacı düzenli bir ordu kurmak olan bir önderin neden yan gizli bir örgütün oluşmasına göz yumduğu" sorusu akla gelebilir.

Yeşil Ordu Ankara hükûmetinin en bunalımlı günlerini geçirdiği bir dönemde kuruldu. Din, şeriat ve saltanata ilişkin propagandalar Anadolu'yu derinden etkilemeye başlamıştı. Toprak ağalarının, bölgesel eşrafın, gericilerin elele vererek çıkarttıkları ayaklanmalar Ankara için yaşamsal bir tehlike haline geliyordu. Kuva-yı Milliye adı altında savaşan gerillacıların bunları bastırma çabaları ise, ulusal savaşı bırakıp bir iç savaşa yönelme ortamını hazırlıyordu. İşte böylesine bir bunalım içinde Mustafa Kemal, başında güvenilir kişiler olduğuna inandığı Yeşil Ordu'ya iç isyanları bastıracak ve ulusal bir birlik propagandasını yürütecek bir örgüt olarak bakıyordu.

Aslında Mustafa Kemal için düzenli bir ordu kurmak birincil sorundu. Üstün silahlarla donanmış emperyalist işgal ordularına karşı verilecek bir savaşın çetelerle kazanılması olanaksızdı. Bu, ancak hükûmet ve genelkurmay başkanlığına bağlı düzenli bir ordunun üstesinden gelebileceği bir işti. Çerkez Ethem ve adamları ise buna karşıydılar. Eğer düzenli bir ordu kurulacak olursa komuta altına girecekler, astıkları astık kestikleri kestik olmayacak, istedikleri köyü kasabayı haraca bağlayamayacaklar ve cepleri gönüllerince dolmayacaktı. Bu arada T.B.M.M.'nde, Ethem gibi düşünen milletvekillerinin sayısı az değildi.

Yeşil Ordu'nun, kuruluş aşamasında olmasa bile, kuruluşundan sonra Mustafa Kemal'e ve düzenli ordu düşüncesine karşı koyacak bir güç haline getirilmek istendiği yadsınamaz. Örgüt kısa sürede Mustafa Ke-

132 **Berkes, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 432 (1973).

mal'in siyasal ve askeri önderliğine karşı çıkan ne kadar meşrutiyetçi, hilâfetçi, çeteci ve eski İttihatçı varsa hepsinin ortaklaşa umutlarını bağladıkları bir odak haline gelmeye başladı[133].

Bu sıralarda Enver Paşa Kafkasya'da eyleme geçmişti. "Enver Paşa'nın Sovyet önderleri tarafından desteklendiği, Azerbaycan ve Kafkasya'da bir İslâm ordusunun kurulduğu, Paşa'nın bu orduyla Anadolu'ya gelerek saltanat ve hilafeti kurtaracağı ve emperyalizme karşı tüm müslüman dünyasını ayaklandıracağı" propagandaları Ankara'nın siyasal havasını yoğun bir bulut katmanı gibi örtmüştü. Meclisteki eski İttihatçılar'ın büyük bir bölümü, düşmana karşı Mustafa Kemal'in değil, Enver Paşa'nın önderliğinde savaşılması gerektiği düşüncesini taşıyorlardı. Öte yandan Çerkez Ethem'in adamları da bu tutarsızlıklardan yararlanarak, gelişmelere Ethem'in egemen olması için çabalıyorlar ve Ethem'i ulusal bir kahraman olarak şişiriyorlardı.

İşte tüm bu ihtiras fırtınalarının estiği o günlerde Çerkez Ethem, Yozgat ayaklanması nedeniyle geldiği Ankara'da Yeşil Ordu'ya katıldı. Enver Paşacılar bu katılımdan son derece hoşnuttular. Mustafa Kemal'i devirmek ve Enver Paşa'ya Anadolu'nun yolunu açmak için kullanacakları Çerkez Ethem ve komutasındaki yüzlerce çeteci küçümsenecek güç değildi. Ethem ise başka hesapların içindeydi. Ankara'da, Meclis'te ve Meclis dışında kendisine destek verecek gruplarla ve bir Yeşil Ordu ile hedefine daha da büyük bir hızla ulaşabilecekti.

Ethem'in ne bilgisi ve kültürü, ne yetişme biçimi, ne de dünya görüşü bilinçli bir sosyalist olmasına elverişliydi. O, cahil ve ihtirasları aklından çok önde giden bir çeteciydi. Amacına ulaşmak yolunda yeşil, kızıl, mavi, pembe, tüm orduları kullanabilirdi. İyice

133 **Berkes, Niyazi:** a.g.y., s. 342.

palazlandıktan ve kendisini tüm komutanların üstünde görmeye başladıktan sonra kafasında tek bir düşünce taşıyordu: Mustafa Kemal'in yerine geçmek... Bu amaç doğrultusunda Meclis içindeki eski İttihatçıları kullanmak O'nun için bulunmaz bir fırsattı. Oyun karşılıklı oynanıyordu.

★ ★ ★

Ethem'in azgınlıkları Yozgat ayaklanmasını bastırdıktan sonra en ileri boyutlara ulaştı. O sırada Yozgat'ta kurulmuş olan ve başında Ethem'in ağabeyi Tevfik Bey'in bulunduğu savaş mahkemesi Çerkez kardeşlerin keyiflerine göre ceza dağıtıyordu. Yozgat mutasarrıfı da yargılananlar ve idam edilenler arasındaydı. Gerçi, mutasarrıf, Çapanoğulları'nın Yozgat'tan kaçıp, ayaklanan köylülerle birleşmelerine göz yummuştu. Ancak, Çerkez Ethem mutasarrıfın cezalandırılmasıyla yetinmiyor, O'nu zamanında görevinden almayan Ankara Valisi Yahya Galip Bey'in de derhal Yozgat'a gönderilmesini ve yargılanmasını istiyordu.

Ankara, Ethem'in bu isteğine uymadı. Bu ise Ethem'in giderek azmasına neden oldu. O'na göre artık asıl suçlular Ankara'daydılar. Ankara'ya gidecek, idam sehpalarını Millet Meclisi'nin kapısında kuracaktı. Çevresindekilere ve Yozgat milletvekili Süleyman Sırrı Bey'e, *"Ankara'ya dönüşümde Büyük Millet Meclisi Başkanı'nı* (Mustafa Kemal'i) *Meclis önünde asacağım"* diyordu.

Ethem'in bu çılgınca tehditleri Ankara'ya ulaşmıştı. Ancak Mustafa Kemal, Ethem'e karşı sürdürdüğü yumuşak tutumunu değiştirmedi ve Kuva-yı Seyyare Eskişehir ve Kütahya yörelerine gönderildi. Ne var ki, ipler kopma noktasındaydı.

Yeşil Ordu'nun Ethem'i arkasına alarak önemli bir tehlike haline gelmesi, örgüt içinde giderek güçlenen Enver Paşacılık akımları ve örgütün gericilerden, saltanatçılardan destek görmeye başlaması Mustafa

Kemal'in duruma el koymasına neden oldu ve Yeşil Ordu'nun Ankara'daki etkinlikleri son buldu. Derneğin ağırlık merkezi Ethem ve ağabeylerinin egemen olduğu Eskişehir yöresine kaydı. Yeşil ordu'nun önderi artık, Ethem'di.

O sıralarda Ethem Eskişehir'de gazeteci Arif Oruç'la birlikte *Sayyare Yeni Dünya* adlı bir "islâm bolşevik" gazetesi çıkarıyordu. Seyyare sözcüğü, Kuva-yı Seyyare'den esinlenerek alınmıştı. Yeni Dünya ise, yeni bolşevik dünyasını simgeliyordu.

Seyyare Yeni Dünya, Ankara'ya saldıran bir tutum içindeydi. Mustafa Kemal ise hâlâ Ethem'i yola getirme çabalarındaydı. Ethem'e bir mektup yazarak, Seyyare Yeni Dünya'nın Ankara'ya taşınmasını istedi ve gazete bir süre Hakkı Behiç'in sorumlu müdürlüğünde Ankara'da yayımlandı[134].

Ankara ile Ethem arasındaki ilişkiler 1920 Kasım'ında en gergin evresine ulaştı. Ankara hükûmeti artık düzenli bir ordunun kurulmasında kesin kararlı görünüyordu. Ethem ve ağabeyleri ise buna şiddetle karşıydılar. Ethem Eskişehir'de herkese "subaylığın ve zorunlu askerlik hizmetinin kaldırılması gerektiğini" söylüyordu[135].

9 Kasım 1920'de hükûmetin, tüm milis güçlerinin düzenli ordu birliklerine dönüştürülmesi kararıyla, Batı cephesini ikiye ayırması ve komutasındaki Kuva-yı Seyyare ile birlikte Ethem'in, İsmet (İnönü) Bey'in buyruğuna verilmesi iplerin tümden kopmasına yol açtı. Ethem, kendisini "Umum Kuva-yı Seyare ve Kütahya Havalisi Komutanı" ilan ederek Ankara'ya başkaldırdı. Başlangıçta hükûmet, sorunu uzlaşarak çözümlemeye çalışıyordu. Ancak, Ethem ve ağabeyleri çok katı bir tutum içindeydiler. Bunun üzerine hükûmet güçleri hareket' geçtiler. Düzenli ordu

134 **Tunçay, Mete: Türkiye'de Sol Akımlar**, s. 148 (1978).
135 **Apak, Rahmi: İstiklâl Harbinde Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, s. 159 (1942).

İsmet Bey ve Refet Bey komutasında 1921 yılı Ocak ayında Kuva-yı Seyyare'nin tuttuğu Gediz-Kütahya hattına yürüdü. Refet Bey'in ağır hareket etmesi Kuva-yı Seyyare'nin fazla yitik vermeden geri çekilmesini sağladı. Bu arada İsmet Bey de kovalamayı bırakarak, İnönü yönünde harekete geçen Yunan güçlerini karşılamak zorunda kalmıştı. Ancak, Birinci Süvari Grubu Komutanı Binbaşı Derviş Bey, giderek dağılan Ethem güçlerini sıkıştırdı. Ethem 22 Ocak günü Yunanlılar'a sığınmak zorunda kaldı.Yeşil Ordu'nun kurulduğu günlerde, çevresindekilere "komünizmin tek kurtuluş yolu olduğunu" söyleyen Çerkez Ethem[136] şimdi tek kurtuluş yolunu emperyalist işgalcilere sığınmakta bulmuştu.

Çerkez Ethem ve ağabeyleriyle, Onlar gibi Yunanlılar'a sığınmış olan Kuşçubaşı Eşref'in işgal güçleriyle kurdukları ilişkiden, 4 Mart 1921 tarihli *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesinde şöyle söz edilir:

"İzmir'in islâm halkı tarafından nefret ve tiksintiyle anılan bu hainlerden Reşit, Tevfik, Ethem ve Kuşçubaşı eşref İzmir'de Yunan ağabeyleri tarafından kendilerine ayrılan otomobille aşağı yukarı dolaşıyorlar. En önce İzmir'e gelen, Reşit hainidir. Reşit Papulas'la görüştü. Papulas'ın çok saygıya değer bir komutan olduğunu söyledi. Papulas'a, "çok yavaş hareket ediyorsunuz. Böyle askerlik olmaz. Emrediniz iki günde yok edeyim" dedi[137].

Ethem'in ağabeyi Reşit'in, iki günde yok edeceğini söylediği güçler, Yunanlılar'a karşı bağımsızlık savaşı veren Türk ordularıydı. İhanet bununla da kalmadı. Ethem İzmir'de, Ulusal güçlere uçaklardan atılacak olan kışkırtıcı nitelikteki bildirileri de imzaladı.

Aslında bu, Ethem'in ilk işbirlikçiliği değildi. Bolşevik (!) Ethem daha 1920 baharında (Yeşil Ordu'ya katılacağı dönemde) gizlice, Adapazarı'ndaki *İngiliz*

136 **Tunçay, Mete: Türkiye'de Sol Akımlar**, s. 143 (1978).
137 **Sanhan, Zeki: Çerkez Ethem'in İhaneti**, s. 117 (1984).

temsilcisi aracılığıyla İtilâf Devletleri Başkomutanı'na, Padişah Vahideddin'e ve Damat Ferid Paşa'ya mektuplar yollamıştı[138].

★ ★ ★

Çerkez Ethem'in ne olduğu, kim olduğu sorularının yanıtını en belirgin çizgilerle Nâzım Hikmet'in dizelerinde buluruz. Kurtuluş Savaşı'nı hiç kimsenin anlatamadığı ve anlatamayacağı biçimde dile getiren büyük ozanın *Kuvayı Milliye* destanında, Ethem karşımıza karanlık yürekli bir ihanet simgesi olarak çıkar.

Ve 29 Aralık Kütahya
4 top
ve 1800 atlı bir ihanet
yani Çerkez Ethem,
bir gece vakti
kilim ve halı yüklü katırları,
koyun ve sığır sürülerini önüne katıp
düşmana geçti.
Yürekleri karanlık,
kemerleri ve kamçıları gümüşlüydü,
atları ve kendileri semizdiler.

Ulusal Kurtuluş Savaşını, salt ihtirasları uğruna arkadan vurmaya kalkan cahil bir megalomanyağı bugün ulusal bir kahraman haline getiren, buna karşılık, o savaşın tüm çilelerini sırtında taşımış bir Mustafa Kemal'i ise üstü örtülü bir çabayla karalamaya çalışan sözümona ilericilerin, bu ülkeye en az bir takkeli profesör, bir türedi başbuğ kadar zarar verdiklerine inanıyorum. *"Kerametleri kendilerinden menkul"* bu entelektüellerin(!), yazdıkları şiirlerle, yazılar ve kitaplarla, verdikleri konferanslarla ve ileri sürdükleri savlarla genç kuşaklar üzerinde yarattıkları etkiler, bu ülkenin geleceği açısından gerçekten çok düşündürücüdür.

138 **Cebesoy, Ali Fuat: Milli Mücadele Hatıraları**, s. 403-405 (1953)

BİRİNCİ
TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

23 Nisan 1920'de açılan ilk Türkiye Büyük Millet Meclisinin pek de tutarlı bir tablo ortaya koyduğu söylenemez. Meclis'in ilk oturumuna 115 milletvekili katılabilmişti. Daha sonra Ankara'ya gelenlerle bu sayı 380'e yükseldi. Ne var ki, topluluk Berkes'in tanımıyla, "yamalı bir bohça" görünümündeydi. Üyelerinin ancak bir bölümü Müdafaa-i Hukuk örgütlerinin temsilcileriydiler. Bunların çoğunluğunu da eski İttihatçılar oluşturuyordu. Arada, İstanbul Meclis-i Mebusan'ından gelen İtilafçılar da vardı. 380 milletvekilinin mesleklere ve sınıflara göre dağılımı şöyleydi: 115 memur ve emekli, 61 sarıklı hoca, 51 subay, 46 çiftçi, 37 tüccar, 29 avukat, 15 hekim, 10 aşiret reisi, 8 tarikat şeyhi, 6 gazeteci, 2 mühendis[139]...

Görülüyor ki sarıklı hocalar, toprak ağaları, tüccarlar, aşiret başkanları, tarikat şeyhleri Meclis'in önemli bir bölümünü oluşturuyorlardı. Bunların çoğunluğu ilerde ve savaşın en kritik günlerinde Mustafa Kemal'e karşı direnişe geçeceklerdi.

Kılıç Ali, *"Birinci Büyük Millet Meclisi bambaşka bir âlemdir"* der... *"Orada entarisinin üstüne ceketini çekmiş, başına fesini giymiş bir bölüm mutaassıp*

139 **Aydemir, Şevket Süreyya: Tek Adam,** Cilt 2, s. 363 (1964).

kişilerden tutun da, Kürt, Çerkez yerli giysilerine bürünmüş kişiler, başları kalpaklı ulusçular, doktor, eczacı, din bilgini, komutan, yargıç, dervişş, şeyh, avukat, telgraf memuru vb., her türden her meslekten, paşa, bey, efendi, ağa, hacı, hoca, toplumun her kesiminden kişileri bulabilirdiniz"[140].

Birinci Millet Meclisi bir bağımsızlık savaşı yolunda kurulmasına karşın, ilerici değil, tutucu bir meclisti. Daha Meclis toplanmadan önce Padişah Vahideddin ile Meclis arasında bağlantı kurma girişimleri başlatılmıştı. Dünya'ya karşı, Meclis Padişah'ın Meclisi olarak gösterilmeli ve halk da buna inandırılmalıydı.

Meclis'in açılmasından üç gün önce sarıklı hocalar, kendi aralarında toplanarak, Meclis'in açılması için önce Vahideddin'in izninin alınmasını önermeyi kararlaştırdılar. Sarıklılar, *"Mustafa Kemal Paşa çizmeden yukarı çıkmamalıdır. Biz O'nu yalnız, yıldızı parlak, usta, cesur bir komutan olduğu için başımıza getirdik"* diyorlar ve Mustafa Kemal, Meclis Başkanlığına gelmesin diye ellerinden geleni yapıyorlardı[141]. Şeriatçılara göre *Asr-ı Saadet*'i (peygamber dönemini) getirmenin zamanı gelmişti. Ancak böyle bir rejim ülkeyi kurtarabilirdi.

Öte yandan, daha önce Yeşil Ordu örneğinde de gördüğümüz gibi, yeni gelişen sol akımların önderleri de, tüm toplumcu ve antiemperyalist düşüncelerine karşın bir Asr-ı Saadet özlemini dile getirebiliyorlardı. Kısacası, Ankara'da bir kargaşadır gidiyordu. Bir yanda Asr-ı Saadet'çi hilafet ve padişah yanlısı gericiler, bir yanda da Asr-ı Saadetçi solcular... Bunlar elele, omuz omuza vererek ülkeyi kurtaracaklardı.Tıpkı bugünkü gibi...

O günlerin kargaşasını, şimdi kısaca Damar Arık-

140 **Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor**, s. 67 (1955).
141 **Karaosmanoğlu, Yakup Kadri: Vatan Yolunda**, s. 116-118 (1958).

oğlu'ndan dinleyelim:

"Komünizm işareti sayılan kızıl renk moda haline gelmişti. Bilerek, bilmeyerek bu rengi kalpaklarında taşıyanlar çoktu. Kravatları kırmızı olanlarda vardı... Kimi milletvekili arkadaşların komünizmin ilân edilmemesinden ötürü canları sıkılıyordu. Daha ne bekliyoruz? Niçin komünizmi ilân edip, halkımıza yeni bir ruh, yeni bir heyecan aşılamıyoruz? Hangi mal, hangi servet kaldı ki korkalım?"[142].

1920'nin bahar aylarında Rus Bolşevik güçleri Kafkasya'ya doğru ilerlerken, Türkocağı'nın başkanı ve ünlü ulusçulardan Hamdullah Suphi *"madem ki, Bolşevikler sınırlarımıza yaklaşıyor, ülkemizi aydınlatalım, gelenden korkmasınlar. İman ediyorum ki, ülkemizdeki işgalci hain güçleri kovmak için bizim en doğal yardımcımız, gelen Bolşevik güçlerdir"* diyordu.

Meclis'in alkışlarla karşıladığı bu sözleri, medreseden yetişme Besim Atalay şöyle destekliyordu:

"Büyük Peygamberimiz diyor ki: Dini ve müslümanlığı, ondan olmayan insanlar sağlayacak ve pekiştirecektir. İşte Allah o gücü bize gönderiyor. Biz Bolşeviklere yaklaştıkça, Şeriata daha çok yaklaşıyoruz[143].

Aslında bu Meclis, kısa bir süre sonra bir *hilafet* ve *saltanat* sorununun amansızca tartışıldığı bir arena haline getirilecekti.

Şeriatçılara göre kurulacak olan Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti ancak geçici bir hükümet olabilirdi. Hilafet ve saltanat kurtarıldıktan sonra yürürlüğe girecek olan rejim daha şimdiden belliydi. Devletin resmî başkenti İstanbul işgal altında bulunduğundan Ankara'daki geçici hükümet İstanbul adı-

142 **Arıkoğlu, Damar: Milli Mücadele Hatıralarım**, s. 151-152 (1961).

143 **Goloğlu, Mahmut: Üçüncü Meşrutiyet**, s. 253-254 (1968, 1971).

na işleri yürütecekti. Hükûmetin başına bir "sultan ve halife vekili" getirilmezse bu görevi *şer'iye bakanı* üstlenebilirdi.

Sarıklıların bu görüşleri karşısında ulusçular "artık, saltanat bitmiştir; egemenlik ulusa geçmiştir; hilafet ve saltanatın bir varlık nedeni kalmamıştır" diyemiyorlardı[144] Ortam henüz hazır değildi.

Meclis'in ilk aylarında bağımsızlık savaşının rotasını çizebilmek olanaksız görülüyordu. Varsa hilâfet, yoksa saltanat... Tartışmalara bu konular egemendi. Ne var ki, 10 Ağustos 1920'de "Türk ulusunun idam fermanı demek olan" Sevr Antlaşmasının, İstanbul hükûmeti tarafından imzalanması birçok aymazın aklını başına devşirmesinde etken oldu. Mustafa Kemal kapalı bir oturumda Meclis'e Sevr Antlaşmasının içerdiği maddeleri ve bu antlaşmanın Türkiye'yi nasıl yok edeceğini ayrıntılarıyla anlattı.

Meclis'te hava bir oranda durulmuştu. Bundan yararlanan Mustafa Kemal, yine de uzun süren görüşmelerden sonra *"halkçılık programı"* adını verdiği taslağı genel kurula sundu. Program yeni rejimin ilkelerini içermekteydi ve ilerde kabul edilecek anayasanın çekirdeğini oluşturuyordu.

Taslağın "amaç ve meslek" başlıklı ilk dört maddesinde halkçılığın temel ilkeleri şöyle dile getiriliyordu:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, halkın yaşantısını ve bağımsızlığını kurtarmayı tek amaç bilir"

"Bu amaca halkı, emperyalizm ve kapitalizmin zorba egemenliğinden ve kıyıcılığından kurtararak, yönetim ve egemenliğin gerçek sahibi kılmakla erişileceğine inanır."

"Türkiye Büyük Millet Meclisi, Hükûmeti, ulusun yaşantısı ve bağımsızlığına suikast yapan emperya-

144 **Berkes, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 442 (1973).

list ve kapitalist düşmanların saldırılarına karşı savunma ve işbirliği yapıp, ulusu ayartmaya ve bozmaya çalışan içerdeki hainleri cezalandırmak için orduyu güçlendirmeyi ve O'nu ulusun bağımsızlığının dayanağı olarak kabul etmeyi görev bilir."

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, halkın yoksulluk nedenlerini kaldırmayı, gönenç ve mutluluğunu sağlamayı temel ilke bilir. Bunun için toprak, eğitim, adalet, maliye, ekonomi ile genel olarak toplumsal konularda çağın koşullarına ve halkın gerçek gereksinmelerine göre gereken yenileşmeleri ve kurumları oluşturmayı başlıca görev sayar"[145].

Mustafa Kemal'in Meclis'e 13 Eylül 1920'de sunduğu bu taslağın incelenmesi bir komisyona verildi. Komisyon, 18 Eylül'de programı kabul etmekle birlikte tartışmalar son bulmadı. Tutucuların ileri sürdükleri gerekçeye göre, *"bir Meclis'te, tüm üyelerin görüş ve sorunları yorumlama gücünü"* bir nokta ve aynı deyişte toplayabilmek olanaksızdı. Düşüncelerde ve inançlarda özveri ise doğru değildi.

Bu gerekçeyle "amaç ve meslek" başlıklı ilk dört madde metinden çıkartılmış ve yönetim örgütüyle ilgili maddeler 1921 Anayasası haline getirilmişti[146]. Amaç ve doktrin maddeleri ise değiştirilmiş ve Millet Meclisi bildirisi olarak yayınlanmıştı. Antikapitalist ve antiemperyalist ilkeler bildirimde yer almakla birlikte başta toprak düzeni olmak üzere, çeşitli alanlarda yenileşmeye gidileceği ilkesi yozlaştırılmıştı. Bu arada, "çağın gereklerine göre yenileşme" sözü metinden çıkartılarak, yerine "ulusun geleneklerini gözetmek" görüşüne yer verilmişti.

---

145 **Avcıoğlu, Doğan: Millî Kurtuluş Tarihi**, Cilt 2, s. 476-477 (1976).

146 **Avcıoğlu, Doğan: a.g.y.**, s. 477.

Büyük Millet Meclisi'nde Partiler ve Gruplar

Birinci Büyük Millet Meclisi'nin 1920 çalışma yılında Meclis içinde ve dışında, gizli ya da açık etkinliklerini sürdüren çeşitli sol hareketler dikkati çeker.

Kurtuluş Savaşı dönemindeki sol akımlar, bu kitabın konusu olmamakla birlikte, Meclis'in ilerde yöneleceği doğrultuya etkileri açısından, bu hareketlere özet olarak değinmekte yarar vardır.

1920'de Kurtuluş Savaşı'nın en kritik başlangıç günlerinde Ankara'da şu sol örgütlerin kurulduğunu görürüz:

- (Yarı gizli) Yeşil Ordu Örgütü,
- Halk zümresi,
- (Gizli) Türkiye Komünist Partisi,
- (Açık) Halk İştirakiyun Partisi,
- Açık ve resmi Türkiye Komünist Partisi.

Bunlardan Yeşil Ordu ve Çerkez Ethem serüvenini daha önce ve kısaca görmüştük. *Halk Zümresi* ise aslında Yeşil Ordu'nun bir uzantısı olup, örgütün Meclis'teki grubunu oluşturuyordu. Grup, Yeşil Ordu'nun Ankara'daki eylemine son verildikten sonra 1920 yılının yaz sonunda örgütlenmiş ve Yeşil Ordu eski genel sekreteri Nâzım Bey'i içişleri bakanı seçerek Meclis'teki konumunu güçlendirmişti.

Halk Zümresi'nin siyasal görüşleri, Yeşil Ordu gibi, panislamizm ile toplumsal içerikli bir ekonomi politikası tasarımının bileşimine dayanıyordu[147] Mustafa Kemal'in, 13 Eylül 1920'de Meclis'e sunduğu "Halkçılık Programı, Halk Zümresi'nin siyasal görüşlerinden esinlenmişti.

Halk Zümresi'nin Meclis'te etkinlik kazanması ve eski İttihatçılar'ın bu grup içinde Meclis'e egemen olma eğilimleri Mustafa Kemal'i grubu dağıtmaya zor-

147 **Tunçay, Mete: Türkiye'de Sol Akımlar**, s. 154 (1978).

lamış ve Türkiye Resmi Komünist Partisi'nin kurdurulmasıyla Halk Zümresi gücünü yitirmiş ve bir süre sonra da sahneden çekilmek zorunda kalmıştı.

1920 yazının başlarında kurulan gizli sol örgütlerden biri de *Gizli Türkiye Komünist Partisi*'ydi. Partinin kurulmasında Sovyetler'in Ankara resmî temsilcisi Şerif Manatov'un önemli katkısı olmakla birlikte, kimi kaynaklar örgütün, Mustafa Suphi'nin Bakü'da oluşturduğu Türkiye Komünist Partisi'nin Anadolu şubesi olduğunu ileri sürmektedir.

Şerif Manatov'un Ankara'da komünist devrimine ilişkin konferanslar verdiği, Mustafa Kemal Paşa ile konuştuğu sır değildir. Manatov başlangıçta hükümetten yardım görmüş ve nasıl bir gizlilikse, Gizli T.K.P.'nin tüzüğü Eskişehir'deki resmî Liva matbaasında basılmış ve Manatov'a içişleri bakanlığınca örtülü ödenekten ayda yüz lira maaş bağlanmıştır[148].

Gizli T.K.P., kuruluş amacını yirmi beş maddelik tüzüğünde şöyle açıklıyordu:

"Tüm insanlığa gönenç ve mutluluk sağlayacak olan Dünya devriminin Türkiye'de bir an önce oluşumunun kabul edilmesini sağlamak ve sosyalizmi kurmak için, Türkiye'de bir Komünist, yani bir Bolşevik Partisi örgütlenmiştir. Kapitalizmin ve emperyalizmin zorbalığından tüm ezilen ulusların ve sınıfların kurtulması için tüm güçleriyle savaşacak olan Türkiye Bolşevikleri, Rusya şûra örgütünün esaslarını yalnız, yönetim kuralları çerçevesinde değil, genel politika planında da aynen kabul etmişlerdir.

Anadolu'da, hükûmet tarafından yardım gören gizli T.K.P., 14 Temmuz 1920 tarihli bildirisinde ise *"eski İttihatçılar'ın maskeli olarak kurdukları Kuvayı Milliye Hükûmetinin komünizmden yana görünmeye çalışmakla birlikte, gerçekte aldatıcı bir ulusçuluğu temsil ettiği, T.K.P.'nin ise ne İstanbul ne de An-*

148 **Tansu, Samih Nafiz: İki Devrin Perde Arkası**, s. 536-546 (1964) (Anıları anlatan Alb. Hüsamettin Ertürk).

kara hükûmetlerinin yanında olduğu" ileri sürülüyordu.

Bu, herhalde doğruluğu tartışılabilir bir bildiridir.

Türkiye Komünist Partisi'nin Türkiye'deki etkinlikleri bir süre sonra Ankara hükûmetince zararlı görülmeye başlandı. Mustafa Suphi* ve arkadaşlarının öldürülmelerinden sonra ise Anadolu'da bir etkinliği görülmedi.

Yeşil Ordu'nun dağıtılmasından sonra, kimi örgüt üyeleri yeraltı çalışmalarını sürdürüyorlardı. Bu arada Gizli Türkiye Komünist Partisi de yayılma çabaları içindeydi. 1920 yılının sonlarında her iki örgütün önderleri birleşerek, bir çatı altında eylemlerine devam etmek kararını aldılar. Böylece *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası* (Partisi) 7 Aralık 1920'de resmen

---

* **Mustafa Süphi** (1883-1921): Trabzon iline bağlı Giresun ilçesinde doğdu. İlk öğrenimini Kudüs ve Şam'da, orta öğrenimini Erzurum'da, yüksek öğrenimini İstanbul Hukuk Fakültesi'nde tamamladıktan sonra Fransa'ya giderek Paris Siyasal Bilimler Okulu'nda okudu. 1908 Devriminden sonra İstanbul'a gelerek **Tanin, Servet-i Fünun** ve **Hak**'ta muhabirlik yaptı. **İfham** gazetesini yönetti. İttihatçılar'la arasının açılması nedeniyle 1913'te Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra Sinop'a sürüldü. Mustafa Suphi'nin önemli eylemleri 1914'te Rusya'ya sığınmasıyla başladı. Çarlık döneminde, **İkbal** gazetesinde "savaşa karşı çıkan" bir yazısı nedeniyle tutuklanan Mustafa Suphi, 1917 devriminden sonra Moskova'da Yeni Dünya'yı yayımlayarak Türkiye Komünist Partisi'ni örgütlendirmeye çalıştı. 1818'de Moskova'da toplanan Müslüman Komünistleri Birinci Kurultayı'nda Doğu Halkları Merkez Bürosu Türk seksiyonu başkanı oldu.Mart 1919'da Enternasyonal'in lik kurultayına Türk delegesi olarak katıldı. 10 Eylül 1920'de Bakü'da toplanan I. Doğu Halkları Kurultayı Başkanlığına seçildi. 1921 yılı başlarında T.K.P. Merkez Komitesi üyesi ondört arkadaşıyla birlikte, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere Türkiye'ye geldi. Erzurum'dan Ankara'ya geçerek görüşmeyi gerçekleştirmek istiyordu. Ancak, Erzurum'da, kışkırtılmış gericilerin büyük tepkileri üzerine Trabzon'a gitmek zorunda kaldı. Trabzon valisinin sağladığı bir tekneyle Bakü'ya gitmek üzere Karadeniz'e açıldığında Yahya Kâhya adında bir serserinin adamları tarafından ondört arkadaşıyla birlikte öldürülerek denize atıldı. Bu korkunç cinayet günümüze değin tam olarak aydınlatılamamıştır. Ancak, cinayet buyruğunun Yahya'ya, Kâzım Karabekir tarafından verilmiş olabileceği güçlü bir olasılıktır.**

Ayrıntılı bilgi için bak. **"Mustafa Suphi ve Yoldaşları", Güncel Yayınlar, İstanbul (1977) ve **Türkiye'de Sol Akımlar**, Mete Tunçay, s. 192-242 (1978).

kurulmuş oldu. Parti'nin geçici başkanı, Yeşil Ordu' nun eski genel sekreteri Tokat milletvekili Nâzım Bey'di. İştirakiyun Partisi'nin savunduğu ilkeler, Rus Bolşevikleri'nin doktrininden bir oranda ayrımlıydı. Parti, salt işçi sınıfına dayanmıyor, harekete sınıflar arası bir nitelik vererek, köylüleri ve emeğiyle geçinen tüm halkı savaşıma çağırıyordu. Ayrıca, halk kitlelerinin desteğini sağlamak amacıyla islâmiyetin boşlşevizme yakınlığını vurgulamaktaydı. Parti ileri gelenleri, Bakû ve Moskova'daki komünist merkezlerle bağlantılıydılar.

Türkiye Halk İştirakiyun Partisi'nin yaşamı uzun olmadı. Partinin "Çerkez Ethem'le işbirliği yaparak hükümeti değiştireceği" savları örgütün sonu oldu. Oysa, Ethem'in Halk İştirakiyun Partisi'yle bir ilişkisi olmadığı kesindir*.

Türkiye Resmî Komünist Partisi ise Mustafa Kemal'in girişimiyle 18 Ekim 1920'de kuruldu. Partinin kurucuları Tevfik Rüştü (Aras), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Mahmut Esat (Bozkurt), Kılıç Ali, Hakkı Behiç (Bayiç) Topçu İhsan (Eryavuz), Süreyya (Yiğit), Refik (Koraltan), Eyüp Sabri (Akgöl), Mahmut Celâl (Bayar), Dr. Adnan (Adıvar) gibi kişilerdi ve çoğu Mustafa Kemal'e yakınlıklarıyla tanınıyorlardı. Partinin yayın organı, Yunus Nadi'nin başında bulunduğu *Yeni Gün* gazetesiydi.

Türkiye Komünist Partisi'nin tüzüğünün kimi madde ve ilkelerine bakılacak olursa Partinin, komünizmin uygulanmasında Bolşevikler'in radikalizminden daha ılımlı bir tutum içinde olduğu görülür. Tüzükte ve bildirilerde şu ilkelere yer verilmekteydi:

"Komünizm düşman ulus tanımaz, düşman düşünce tanır. Düşmanın adı da içte kapitalizm dışta emperyalizmdir... Devrim herşeyden önce evrim ve ge-

---

* Türkiye Halk İştirakiyun Partisi Sakarya Savaşı'ndan sonra canlandırılmış 15 Ağustos 1922'de ilk kongresini yapmaya karar vermiş ancak, başbakan Rauf Bey tarafından kapatılmıştır.

lişme demektir. Devrim, evrim yollarının en sonuncusudur ve olağanüstü bir yoldur...

Türkiye Komünist Partisi ülkemizi devrim düşüncelerini doğaya aykırı bir baskı altında bulundurmamak amacıyla kurulmuştur. Dünya inkılâbını, ihtilâl sonucu olarak değil, gelişme ürünü olarak kabul etmiştir.

Komünizm bir ulusun başına geçirilecek taklitçi bir program değildir. O öyle bir inançtır ki, genel ve politik çizgilerinin, her ülkedeki doğal ve toplumsal duruma göre çeşitli yöntemlerle uygulanmasını gerekli kılar(!).

Komünizm ortaklık ve eşitlik yaşamından ibarettir. Tüm dinsel ilkelerin toplum yaşamında uygulanmasından oluşur(!).

Mustafa Kemal, Komünist Partisini Niçin Kurdurdu?

Mustafa Kemal'in resmi bir komünist partisi kurmaya yönelişinin nedeni, içerde giderek güçlenen komünist akımları ve dışardan gelecek komünist güçleri denetim altında tutabilmek çabasıdır. O günlerde bolşeviklik, Türkiye'de bir iç gelişmeyle değil, ancak Sovyet Rusya'nın zorlaması ve Kızıl Ordu'nun baskısıyla kurulabilirdi. Nitekim Türkistan'da, Azerbaycan'da, Kafkasya'da bolşeviklik, o yörelerin proletaryası eliyle değil, Rus proletaryası ve Kızıl Ordu tarafından kurulmuştu.

Atatürk bir sosyalist değildi. O'na göre, bağımsızlık savaşı yürütülürken burjuva devleti-proletarya devleti diye bir ayırım sözkonusu olamazdı. O sıralarda ise Ankarada bilinçli, bilinçsiz bir komünistlik modası almış yürümüştü. Bolşevik özentisi akımlar, Çerkez Ethem gibi sözümona solcular Ankara için ciddi bir tehlike oluşturmaya başlamışlardı. Bu arada

İslâm bolşevikliği taslayan Enver Paşa, 1921 sonbaharına değin İslâm bolşevik birlikleriyle Anadolu'ya girmek ve Ankara'da darbe düzenleyerek başa geçme düşleri içindeydi. Üstelik, Meclisteki Enver Paşa'nın hatırı sayılır bir yandaş grubu vardı. Mustafa Kemal, ayrıca Komintern'in ve Mustafa Suphi'nin bir darbeyle Anadolu'da uydu bir Sovyet Cumhuriyeti kurmaya kalkışmalarından kuşkulanıyordu.

Mustafa Kemal, 16 Eylül 1920'de, Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği bir şifrede, *"İngilizler nasıl Vahideddin ve Damat Ferid'i kullanarak, ulusçuları dinsizlik ve komünistlikle suçlayıp, iç isyanları körüklediler ve ülkenin bir bölümünü ele geçirdilerse, Ruslar'ın da Mustafa Suphi aracılığıyla toplumsal devrim adına Anadolu'da hareketler yaratarak, ülkeyi ele geçirmelerinden duyduğu endişeyi dile getiriyordu"*[149].

Yine Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği 31 Ekim 1920 tarihli şifrede ise, tüm bu olgular karşısında, bir komünist partisinin kurulması gerekçesini şöyle açıklıyordu:

"Komünistliğin ülkemizde değil, Rusya'da bile uygulama yatkınlığına ilişkin açık kanılar oluşmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte içten ve dıştan çeşitli amaçlarla bu akımın ülkemize girmekte olduğu ve buna karşı akılcı önlemler alınmadığı takdirde ulusun pek çok gereksinme duyduğu birlik ve dinginliğini bozan hallerin başgöstermesi olanaklı görülmüştü. En akla yakın ve doğal önlem olarak, aklı başında arkadaşlardan hükûmetin bilgisi çerçevesinde bir Türkiye Komünist Partisi oluşturulması düşünüldü. Böyle olunca, ülkede bu düşünceye ilişkin tüm akımları bir bileşim haline getirmek gerçekleştirilebilir. Girişimci Kurulu ve otuz kişiden oluşan bir genel merkezinde güzide arkadaşlarımızdan Fevzi (Çakmak), Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım (Karabekir) Pa-

149 **Cebesoy, Ali Fuat: Milli Mücadele Hatıraları**, s. 472 (1953).

şalarla Refet (Bele) ve İsmet (İnönü) Beyler'in de gizli olarak bulunmasını uygun gördüm. Böylelikle bu ülkeyi tutan ve ulusal amacımızın kahramanı bulunan arkadaşlarımız bu örgütte perde arkasında bulunacaklar ve Onlar'ın bilgileri ve girişimleri, partideki akımlar üzerinde etken olacaktır"[150].

Şevket Süreyya Aydemir, partinin bir muvazaa (danışıklık) partisi olduğunu yazar. Parti kurucularından Kılıç Ali bu görüşü doğrulayarak anılarında şu görüşlere yer vermektedir:

"Bolşeviklik propagandaları giderek önem kazanıyordu. Doğu'dan sınırımıza girmek tehlikesini gösteren bu akımı artık önlemek gerekiyordu.

Akımı, yasal yollarla, şiddetli hareketlerle önlemek o günün dış politikasına uygun değildi. Fakat durumu önemle işleyen Mustafa Kemal Paşa buna da bir çare bulmakta gecikmedi. "Biz dışardan gelecek herhangi bir telkine uyarak değil, fakat kendi yapımızı göz önüne alarak, gerekiyorsa partiyi kendimiz kurabiliriz" dedi. Ve çok geçmeden bir muvazaa düzeni olarak bende içinde bulunduğum halde, eski Maliye Bakanı Hakkı Behiç, Deniz Bakanı İhsan, Milletvekili Refik (Koraltan), milletvekili Süreyya (Yiğit) Beyler'den bir merkez kurulu oluşturdular. Parti, Hakimiyet-i Milliye matbaasında küçük bir odada işe başladı. Hakkı Behiç Bey genel sekreter oldu"[151].

Mustafa Kemal'in, Ankara hükümetini alaşağı edecek boyutlara erişen sol hareketler karşısında, yakın arkadaşlarına kurdurduğu Türkiye Komünist Partisi'nin, bu hareketleri dengeleyecek bir muvazaa partisi olduğu ileri sürülebilirse de, kuruluşundan sonra partinin, Mustafa Kemal'in çizdiği doğrultuda yürüdüğü pek söylenemez. Parti ileri gelenlerinden Hakkı Behiç ve Eyüp Sabri'nin yurt dışındaki İttihatçılar'la ilişki kurmaya çalıştıkları, Enver ve Cemal

150 **Cebesoy, Ali Fuat: a.g.y.**, s. 509.
151 **Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor**, s. 74-75 (1955).

Paşalar'a mektup yazdıkları bilinmektedir.

Türkiye Komünist Partisi'nin yaşamı uzun sürmemiş ve parti 1921 yılı başlarında dağılmış ve böylece Kurtuluş Savaşı'nda ortaya çıkan sol örgütler sahneden silinmişlerdir.

★ ★ ★

Mustafa Kemal, Yunanlılar'a karşı bir ölüm kalım savaşı verilirken, milletvekilleri arasında denge sağlamak ve Meclis'ten yaşamsal kararlar çıkartmak konusunda çok büyük güçlükler çekmiştir.

Meclis genel planda iki gruba ayrılmış görünüyordu: Reform ve devrim yanlısı olanlar ve gericiler... İlerici milletvekilleri arasında bile tam bir görüş birliği yoktu. Bu nedenle gericiler çoğunlukta olmamakla birlikte, tasarılar kolaylıkla yasalaşamıyordu. Bakanlar, milletvekilleri tarafından seçildiği için, bakanlar arasındaki görüş ayrılıkları yüzünden, hükümet de çalışamaz hale gelmişti.

Mustafa Kemal 31 Temmuz 1921'de, Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir'e gönderdiği bir şifrede, Meclis'in bu içler acısı halinden yakınıyor ve "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Meclis Grubunun" kuruluş nedenlerini açıklıyordu:

"Meclis'te, Islâhat, Müdafaa-i Hukuk, İstiklâl gruplarıyla Halk Zümresi gibi birçok örgüt oluştuğu halde bunların hiçbirini yeterli bir çoğunluk görüntüsü kazanamadı. Ve bu nedenle Meclis'ce hükümeti tutmak ve herhangi bir iş yürütmek olanağı da kalmadı. Bu zümrelerin herhangi birini tutarak ve dolaylı yoldan güçlendirerek varlığımız için dayanak olacak bir kitle oluşturmak konusunda geçmişteki tüm çalışmalarımız sonuçsuz kaldı. Böylece, ortalığa egemen olan tek şey, düzensizlik ve anarşiden ibaretti. Şu halde, iki yoldan birinin seçilmesi vazgeçilmez zorunluluktu. Ya bu Meclis ile kesin olarak iş görülemeyeceği gerçeği üzerine yeni önlemler almak, ya da yaptığımız gibi bir çoğunluk grubu oluşturmak... Biz doğal olarak

ikinci yolu seçtik ve fakat benim katılmadığım herhangi bir grubun kurulması girişiminin var olan düzensizliği arttırmaktan başka bir sonuç vermeyeceği, deneyimlerimiz çerçevesinde belli oldu. Uzun ve devamlı çalışmalarımızla ve Meclis çoğunluğuyla özel olarak yaptığımız çeşitli toplantılar ve tartışmalar sonucunda ancak böyle bir kuruluş oluşturabildik. Ve bu görevi benim yapmaklığım zorunluluğu, birçok arkadaştan başka Bakanlar Kurulunca da gerekli görüldü"[152].

Mustafa Kemal'in başkanlığını üstlendiği ve Karabekir'e kuruluş gerekçesini açıkladığı "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Meclis Grubu", daha önce 10 Mayıs 1921'de kurulmuştu. Ne var ki, grup kurulur kurulmaz Meclis'de derhal Mustafa Kemal'e ve Müdafaa-i Hukuk'a muhalefet eden ikinci bir grup oluştu. Muhalefet, gericilerin güdümündeydi. Gericiler, Müdafaa-i Hukuk Grubunun kurulmasıyla, ilerde "saltanat ve hilafet haklarının korunulamayacağı ve İslâm alemi için büyük sakıncalar yaratacağına inandıkları Cumhuriyet rejiminin kapısının açıldığı" kaygıları içinde bulunuyorlardı.

Cumhuriyete yöneliş, Büyük Millet Meclisi'nin birçok üyesi için korkulu bir düştü. Onlara göre kokuşmuş bir hanedan ve pelteleşmiş padişahlar ayakta kalmalıydılar. Örneğin, Erzurum milletvekili Hoca Raif Efendi Meclis kürsüsünde görüşlerini, *"Büyük Millet Meclisi'nde kurulan Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun amacı, hilafet ve saltanatın cumhuriyete dönüşmesini sağlamaktır"* biçiminde dile getiriyordu.

Aslında, Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa da cumhuriyetçi gelişmelerin karşısındaydı. Ayrıca, Mustafa Kemal'in siyasal gruplardan herhangi birinde yer almasını ve Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun başkanı olmasını doğru bulmuyordu. Bu görüşle-

152 **Karabekir Kâzım: İstiklâl Harbimiz**, s. 923 (1969).

rini de açıkça, 11 Temmuz 1921 tarihli şifrede[153] Mustafa Kemal'e bildirmişti. Mustafa Kemal'in, yukarda gördüğümüz 31 Temmuz tarihli şifresinde Karabekir' in görüşleri yumuşatılmaya çalışılır.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Meclis Grubu, onaltı maddelik bir içtüzüğe göre kuruldu. İçtüzüğün ana maddesinde, *"Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kurulan Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun ana maddesi, savaşımımızın başından beri Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde ve son İstanbul Meclis-i Mebusanı ile Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilip ve doğrulanıp, ulusal emellerin özü olan Misak-ı Millî (Ulusal Ant) esasları içinde ülkenin bütünlüğünü ve ulusun bağımsızlığını sağlayacak barışı elde etmektir"* deniliyordu.

Gericiler, kaygılarında pek haksız da değildiler. Müdafaa-i Hukuk Grubu, geleceğe ve yeni rejimlere yönelen bir kuruluş halini alıyordu. Bir parti grubu gibi örgütlenmekteydi. Yönetim kurulu ve bütçesi vardı. Grup toplantılarında alınan kararlarda azınlıkta kalanlar çoğunluğun aldığı kararlara uymak zorundaydılar. Grup kararına uymayan üye, gruptan çıkarılıyordu:

Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun kuruluşundan sonra, çoğunluğunu hocaların oluşturduğu muhalefet giderek gemi azıya alıyordu. Mustafa Kemal'in Sakarya savaşında ve ordunun başında bulunduğu sıralarda O'nun yokluğundan yararlanan Meclis'te irtica akıl almaz boyutlara ulaşıyor ve 1921 yılının Ağustos ve Eylül ayları mantık dışı olaylara sahne oluyordu.

Meclis'te *Asr-ı Saadet*'e dönmeyi sağlayacak öneriler gündeme gelmekteydi. İçki yasağı, kâğıt ve domino oyunları yasakları, kadınların peçeli olmaları zorunluluğu, Meclis'in en önemli konularıydı. Operatör Emin Bey'in "evlenmeden önce, evlilik adaylarının

153 **Karabekir, Kâzım: a.g.y.**, s. 918-921.

hekim muayenesinden geçmesini" öneren "frengi yasa tasarısının" gündeme gelmesi ise şeriatçıları çıldırttı. Hemen tüm sarıklılar Emin Bey'e ve tasarının yanında olan milletvekillerine tekme tokat saldırdılar. Hâcı Bayram Şeyhi sıradan sıraya atlayarak bir şahin gibi döğüşüyor ve İslâm'ın namusunu savunuyordu. Operatör Emin Bey, yurttaşlarını frengiden korumak uğruna sarıklılardan ölesiye bir dayak yedi.

1920'de Meclis kürsüsünde "bolşevikliği bize Allah gönderdi" diye gözyaşı dökenler de artık sosyalizmi umacı gibi görüyorlardı. Erzurum milletvekili Hüseyin Avni, milletvekillerine, *"geçen yıl hepiniz bolşeviklikle övünüyordunuz, şimdi ne oldu?"* diye soruyordu[154].

Olan birşey yoktu; Meclis öz kişiliğine dönmüştü. 1980'li yıllarda "Aman dikkat! Bu kış Türkiye'ye komünizm gelebilir" diyen Celâl Bayar bile Meclis'te komünistlikle suçlanıyordu. Yıllar sonra Demokrat Parti'de Celâl Bayar'la kader arkadaşlığı yapacak olan Eskişehir'in ünlü toprak ağası Emin Sazak, Celâl Bayar'ın başında bulunduğu Ekonomi Bakanlığı'nın komünist yağmacıların eline düştüğünü ileri sürmekteydi.

1921 Meclisi, son İstanbul Meclis-i Mebusanı'ndan bile çok daha geri bir çizgiye kaymıştı. Başkanlığına verilen yasa tasarıları arasında çok karılı evlenmeyi zorunlu kılan öneriler de vardı. Bu arada okulların yeni kurulmuş olan Şer'iye Bakanlığı'na (Din İşleri Bakanlığı) bağlanması isteniyordu. Kürsüde, "geri kalışımızın asıl nedeninin dünya işlerini din işlerinden ayırmak" olduğu söylenebilmekteydi.

Kurtuluş Savaşı'nı işte bu Meclis yürütüyordu.

---

154 **Goloğlu, Mahmut: Cumhuriyete Doğru**, s. 10 (1968-1971).

Önderlerin Yolları Ayrılıyor

Mustafa Kemal'in çevresindeki kadro, yurdu emperyalistlerden kurtarmak ilkesinde birleşmişti. Ancak, bunun ötesinde bir düşünceye sahip değildi. Başlangıçta Mustafa Kemal'e en yakın görünen Rauf Orbay ve Refet Bele, daha Sivas Kongresi'nde Amerikan mandacılığını savunmuşlar ve Mustafa Kemal'in Kongre başkanlığına seçilmesini istememişlerdi. Kâzım Karabekir ise Erzurum'da, o kritik günlerde Mustafa Kemal'in emrine girip Kurtuluş Savaşı'na giden yolları açtığı halde, savaşın Batı'da verilmesi zorunluluğuna karşın, ulusal güçlerin Doğu'da kalmasını ve Heyet-i Temsiliye'nin Sivas'tan öteye geçmemesini isteyecekti.

Mustafa Kemal'in, Büyük Millet Meclisi'nde "halk egemenliği" ilkesine uygun olarak, "devlet ve ulus kuruluşlarını anayasaya göre adım adım saptamaya ve hazırlamaya çalışacağını" açıklaması Kâzım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele gibi yakın arkadaşlarının olumsuz bir tutum takınmalarına neden oldu. Bu da, padişahçı muhalefeti daha da güçlendirdi.

Padişahçılar, Mustafa Kemal'in "halk hükümeti" ve "halçılık" görüşlerini bir kenara iterek "Meşrutî sistemin" ilânını öngören bir tasarıyı Meclis'e getirdiler. Bu tasarıya göre "hükümetin de doğal başkanı sayılan Meclis Başkanı Mustafa Kemal'in karşısına yürütme gücünü elinde tutan bir başbakan çıkarılacak padişahlığın ve halifeliğin geleceği garanti altına alınacak ve Osmanlı anayasası geri getirilecekti."

1876 Anayasası için *"bu kitap, düşmanlarımızı geçici olarak hoşnut etmek amacıyla yazılmış bir paçavradır, Efendiler!...* diyen Mustafa Kemal günlerce süren uğraşlardan sonra tasarıyı geri çevirmeyi başardı. Ne var ki muhalefet giderek saldırganlığını arttırıyordu. Muhalefetin başını çeken Rauf Orbay ve Re-

fet Bele artık, İngilizler'le ve İstanbul hükûmetiyle uzlaşmadan yanaydılar. Bu nedenle bakanlar kurulundan istifa ederek daha özgür bir muhalefet yolunu seçtiler.

Tüm bunlar olurken Yunan askerleri Anadolu içlerinde ilerliyorlardı. Muhalefet bunu da Mustafa Kemal'i yıpratmak, hatta devirmek için fırsat saydı. Meclis'in o günlerdeki havasını artık muhalefete geçmiş olan Ali Fuat Cebesoy'dan dinleyelim:

"İttihat ve Terakki kökenli kırk kadar milletvekili kendilerini gerektiğinden fazla kötümserliğe kaptırmışlardı. Moskova'dan, Batum'a gelmiş olan eski Harbiye Bakanı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'dan yardım sağlamayı düşünmüşlerdi. Hatta bir aralık Enver Paşa'yı, Mustafa Kemal Paşa'nın yerine getirebilmek için türlü önlemlere başvurmaktan da geri kalmamışlardı. Sakarya başarısı üzerine bu tür girişimler bitmişse de, Meclis'te kötü bir iz bırakmıştı. Mustafa Kemal Paşa da, Anadolu'nun zayıf zamanlarında Meclis'in kimi serüvenlere sürüklenmesini ve düşüncelerin ana amaçtan uzaklaşmasını önlemek için karşı ve gizli önlemler almak gereğini duymuştu. Örneğin, "kırk kişilik gizli bir grubun Meclis içinde kurulması da" bu tür önlemler arasındaydı. Fakat bu ve buna benzer önlemler Meclis'te parçalanma ve ayrılığa neden olan akımlara yol açmıştı. Nitekim Meclis'in bir bölüm yetkilerini de üzerine alan ve Sakarya'da başarı kazanan Mustafa Kemal Paşa'nın pek yakında Meclis'e hükmetmek isteyeceği ve diktatörce davranacağı söylentileri dolaşmış, kuşku ve kuruntu yaratmıştı. Bu söylentiler karşısında Meclis çoğunluğunu kimi zaman kendi çevresinde toplamayı başaran Müdafaa-i Hukuk İkinci Grubu, hükümetin kimi önemli girişimlerine engel olmakla, Mustafa Kemal*

* Mustafa Kemal'in kurduğu ve başına geçtiği Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Meclis Grubu'na muhalefet edenler kendilerine İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu adını vermişlerdi.

Paşa'ya da cephe almıştı.

Birinci ve İkinci Müdafaa-i Hukuk gruplarının sık sık birbirleriyle çatışmaları, bakanları ya istifa etmek ya da gensoruyu kabullenmek zorunda bırakmıştı. Bu yüzden Hükûmet otoritesi de hissedilir biçimde azalmıştı"[155].

Muhalifler işi o kerteye vardırdılar ki, Kurtuluş Savaşı'nın en yaşamsal bir döneminde Mustafa Kemal'i başkomutanlıktan uzaklaştırmak istediler.

Yunan güçlerine karşı kimi cephelerde uğranılan başarısızlıklar üzerinde Meclis 5 Ağustos 1921'de özel bir yasa çıkartarak Mustafa Kemal'i başkomutanlığa atamıştı. Ancak, yasada, başkomutanlık süresinin üç ay olduğu, başkomutanın görevine devam edip etmeyeceğine üç ayda bir Meclis'in karar vereceği konusu da yer almıştı. Mustafa Kemal'in başkomutanlığı 31 Ekim 1921'de ve 4 Şubat 1922'de iki kez uzatıldı. Ancak, her uzatma kararı büyük tartışmalara neden oluyordu. 4 Mayıs 1922'de ise Meclis, başkomutanlığın üçüncü kez uzatılmasını kabul etmedi. Bunun üzerine Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve Milli Savunma Bakanı Kâzım Özalp istifa etmeye kalktılar. Ne var ki, Mustafa Kemal kararlıydı. Başkomutanlığı bırakmayacaktı ve bırakmadı da. 6 Mayıs 1922'de Meclis'in gizli oturumunda yaptığı uzun konuşmasının sonunda gerici aymazlar sürenin uzatılmasını kuzu kuzu kabul ettiler. Mustafa Kemal'in bu konuşmasının son bölümü, kelle koltukta yola çıkmış bir adamın kararlılığını ve kendine olan güvenini yansıtması açısından ilginçtir:

"Yüce Meclis'in, başkomutanlığın gereğine inandığına kuşku olmamakla birlikte muhalefetin hiçbir esasa dayanmayan gösterileri, Meclis kararını istenilemeyecek bir noktada ortaya çıkarttı. Bunun sonucu ne oldu Efendiler, biliyor musunuz?... Başkomutan-

155 **Cebesoy, Ali Fuat: General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları,** Cilt 1, s. 25-26 (1957-1960).

lık iki gündür anlaşılması güç bir biçimde boşlukta bulunuyor. Bu dakikada ordu komutansızdır. Eğer ben, orduya komuta etmeye devam ediyorsam, yasa dışı olarak komuta ediyorum. Meclis'te beliren oylara göre derhal komutadan el çekerdim ve başkomutanlığımın sona erdiğini hükümete bildirirdim de. Ancak, giderilmesi olanaksız bir kötülüğe yol açmamak zorunluluğu karşısında kaldım. Düşman karşısında bulunan ordumuz başsız bırakılamazdı. Bunun için bırakmadım, bırakamam ve bırakamayacağım"[156].

Meclis, Mustafa Kemal karşısındaki yenilgisini başka oyunlar tezgahlayarak giderme çabasına girişti. Hükümetin Mustafa Kemal'in denetiminden kurtarılması ve padişah yanlısı tutucu bir bakanlar kurulunun göreve getirilmesi gündemin en önemli sorunuydu. Meclis açıldığından beri bakanlar Mustafa Kemal'in gösterdiği adaylar arasından seçiliyordu. Meclis'te hükümetin başkanı, başbakan adını taşımamaktaydı. Yürütme gücü doğrudan Meclis'e verilmişti. Bu gücü "Geçici Yürütme Kurulu (Muvakkat İcra Encümeni) kullanıyordu. Kurulun başkanı da aynı zamanda T.B.M.M. Başkanı olan Mustafa Kemal'di.

Muhalefet 8 Temmuz 1922'de bakanlarla bakanlar kurulu başkanının Meclis tarafından ve Mustafa Kemal'e danışılmadan, gizli oyla seçilmesini yasallaştırdı. Rauf Orbay'ın başkanlığında Padişah'a yakın, tutucu bir hükümet kuruldu. Meclis ikinci başkanlığına Rauf Orbay'a yakınlığıyla tanınan Adnan Adıvar getirildi.

Rauf Orbay'ın ilk marifetlerinden biri *Chester* yasasını Meclis'ten geçirmek oldu. Bu, Türkiye'nin maden kaynaklarını Amerika'ya peşkeş çeken bir ayrıcalık yasasıydı. Orbay, böylece Amerika'nın politika desteğini kazanacağını ummaktaydı. Mandacı Orbay, sevgili Amerika'dan bir türlü vazgeçemiyordu.

---

156 **Atatürk: Nutuk**, Cilt 2, s. 661-662 (1961).

Bu arada Orbay, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele üçlüsü, Mustafa Kemal'den, savaşın kazanılması halinde hilafet ve saltanata bağlı kalınacağına ve Mustafa Kemal'in köşesine çekileceğine ilişkin güvence istiyorlardı.

İşte O, böylesine dikenli ve böylesine engebeli yolları aşarak ordusunun başında İzmir'e ulaştı.

Cumhuriyete Doğru

Mustafa Kemal'in 1921'de Millet Meclisi'nde, milletvekillerine verdiği söz yerini bulmuş ve *"düşman, vatanın harim-i ismetinde"* boğulmuştu. Gazi, salt yurt ölçüsünde değil, Dünya çapında saygınlığa erişmişti. Ne var ki, Millet Meclisi'ndeki muhalefet grubunun ve onun önderlerinin Mustafa Kemal'e karşı tutumlarında bir değişiklik yoktu. Başkomutan henüz saltanatı ve hilafeti kaldırıp, cumhuriyeti ilân edecek güçte değildi.

İzmir'in alınışından iki hafta sonra, İtilâf Devletleri 23 Eylül 1921'de Ankara Hükûmeti'ne verdikleri bir notayla savaşın durdurulması ve barış düzenine geçilmesine ilişkin çağrıda bulundular. Ayrıca, ateşkesin sağlanması için Mudanya, ya da İzmit'te bir konferansın toplanmasını istiyorlardı.

Mustafa Kemal 29 Eylül 1922 tarihli karşı ...r notayla Mudanya Konferansı'na katılmayı kabul etti ve Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, Başkomutanlık adına olağanüstü yetkilere sahip olarak Konferans'a gönderildi.

Konferans 3 Ekim 1922'de Rusyalı eski bir tüccar olan Aleksandr Ganyanov'un evinde açıldı. Konferansa İsmet Paşa başkanlık ediyordu. İtilâf devletlerinden İngiltere'yi General Harrington, Fransa'yı General Charpy, İtalya'yı General Monbelli temsil ediyorlardı. Ayrıca, Fransız Franclin Bouillon gözlemci ve Yu-

nanlı General Mazaraki Yunan askerî temsilcisi olarak görüşmelere katılmışlardı.

Konferans çok çetin tartışmalara sahne oldu. Bir ara yarıda kalması olasılığı bile belirdi. Ancak, sonunda anlaşma ortamı doğdu ve İsmet Paşa 11 Ekim 1922'de, Başkomutanlık ve Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Mudanya Ateşkes Antlaşmasını imzaladı.

Ateşkes kararından sonra Mustafa Kemal Paşa, 16 Ekim'de Milli Savunma Bakanı Kâzım Özalp, Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir ve Refet Paşa ile birlikte Mudanya'nın bağlı bulunduğu Bursa'ya hareket etti. Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve İsmet Paşa o sırada Bursa'da bulunuyorlardı.

Bu gezi, "antlaşmanın getirdiği yükümlülükleri düzenlemek ve bu konularda görüşmeler yapmak amacını" taşıyor gibi görünüyorsa da, aslında halk arasında yayılmış bulunan *"Kurtuluş Savaşı önderlerinin aralarının giderek açıldığı dedikodularını"* gidermeye yönelik bir geziydi.

★ ★ ★

Mudanya Bırakışması'ndan sonra gündeme gelen en önemli konu "Türkiye'nin geleceğini" saptayacak olan Lozan Konferansı'ydı.

Konferansın öncesinde, İstanbul'daki Tevfik Paşa hükûmeti Türk ordularının zaferinin, İstanbul'u da içine alarak, tüm Türkiye için kazanıldığını ve Konferans'a Ankara ve İstanbul hükûmetleri temsilcilerinin birlikte gitmelerini öneriyor ve görevini sürdüren bir Sadrazam olarak başında bulunduğu İstanbul hükûmetinin yasallığını ileri sürüyordu. İtilaf Devletleri de Tevfik Paşa ile aynı eğilim içindeydiler.

İşte o günlerde Rauf Orbay'ın, saltanatın kaldırılmasına ilişkin endişelerini dile getirişi, Mustafa Kemal'in kimlerle yola çıktığını göstermesi açısından ilginçtir. Atatürk, Nutuk'ta Orbay'ın saltanata bağlılığını şöyle anlatır:

"Rauf Bey bir gün meclisteki odama gelerek benimle kimi önemli konuları görüşmek istediğini ve akşam Keçiören'de Refet Paşa'nın evine gidersem daha güzel konuşabileceğimizi söyledi. Rauf Bey'in önerisini kabul ettim. Fuat Paşa'nın da hazır bulunmasına izin vermemi istedi. Onu da uygun gördüm. Refet Paşa'nın evinde dört kişi toplandık. Rauf Bey'den dinlediklerimin özeti şuydu:

– "Meclis, saltanat ortununun (makamının) ve belki de hilâfetin kaldırılması görüşünün izlendiği endişesiyle sıkıntı içindedir. Sizden ve sizin gelecekte alacağınız durumdan kuşku duymaktadır. Bu nedenle Meclisi ve ulusun kamuoyunu tatmin etmeniz gerektiğine inanıyorum.

Rauf Bey'den saltanat ve hilafete ilişkin kanı ve düşüncesinin ne olduğunu sordum. Verdiği yanıtta şu açıklamada bulundu:

– Ben, saltanat ve hilafet ortununa içten ve yürek duygusuyla bağlıyım. Çünkü benim babam padişahın ekmeği ve nimetiyle yetişmiş(!), Osmanlı Devleti'nin ileri gelenleri arasına girmiştir. Benim de kanımda o ekmeğin zerreleri vardır(!). Ben nankör değilim ve olamam. Padişah'a içten bağlılığımı korumak borcumdur. Halifeye bağlılığım ise görgüm gereğidir. Bunlardan başka genel görüşlerim de vardır. Bizde genel durumu koruyabilmek güçür. Bunu ancak, kimsenin erişemeyeceği düzeyde yüksek görülmeye alışılmış bir orun sağlayabilir. O da, saltanat ve hilâfet ortunudur. Bu orunu ortadan kaldırmak, onun yerine başka nitelikte bir varlığı yerine koymaya çalışmak felâkete ve yıkıma yol açar. Asla doğru değildir.

Rauf Bey'den sonra, karşımda oturan Refet Paşa'dan düşüncelerini sordum. Refet Paşa'nın yanıtı şuydu:

– Tümden Rauf Bey'in düşüncelerine katılırım. Gerçekten de, bizde padişahlık ve halifelikten başka bir yönetim biçimi söz konusu olamaz.

Ondan sonra Ali Fuat Paşa'nın düşüncesini öğrenmek istedim. Paşa, yeni Moskova'dan geldiğinden, genel durumu, düşünce ve genel duyguları, gereğince incelemeye zaman bulamadığını bildirerek, görüşülen soruna ilişkin kesin bir düşünce ve kanı ileri süremeyeceğini söyledi"[157]

Kurtuluş Savaşı'na birlikte başlayan komutanların arasında şimdi sıradağlar vardı...

Sadrazam Tevfik Paşa'nın Lozan Konferansı'na ilişkin istemleri İtilaf Devletlerini harekete geçirdi. İtilâf Devletleri 28 Ekim 1922'de her iki hükûmeti de konferansa çağırdılar. Böylece, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı başından beri ayaklanma olarak nitelendirmiş olan İstanbul, Konferans'a zafer kazanmış bir devlet kimliğiyle katılacaktı. Mustafa Kemal ivedi olarak duruma el koydu. Saltanatın zaman yitirilmeden kaldırılması gerekliydi. Milletvekillerine, "Konferans'a tek hükûmetle gidilmesinin gerekliliğini" anlatıyor, öte yandan da "saltanat kaldırılsa bile Osmanlı Hânedanı, halife sanıyla yine devletin başında kalacak" izlenimini uyandırıyordu. Mustafa Kemal etkin kişiliği ve çabalarıyla Rauf Orbay, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Rıza Nur gibi muhalefet ileri gelenlerinin de desteğini elde etti. Orbay, hilafetin korunacağına inanarak ve biraz da T.B.M.M. hükûmetlerinde kendi siyasal geleceğini garanti altına almak amacıyla saltanatın kaldırılmasına ses çıkaramıyordu.

Büyük Millet Meclisi'nin çoğunluğuna egemen olan "Lozan Konferansı'na Ankara'nın katılması düşüncesi" saltanatın kaldırılmasında önemli rol oynadı.

30 Ekim 1922 günü, aralarında Mustafa Kemal'in de imzasının bulunduğu önerge, Rıza Nur ve seksen iki arkadaşı tarafından Meclis Başkanlığı'na verildi. Önergede hilâfetten söz edilmiyor, daha doğrusu hi-

157 **Atatürk:** a.g.y., s. 683-685.

lafetin korunacağına ilişkin bir güvence verilmiyordu. Bu nedenle önerge gerekli çoğunluğu sağlayamadı. Saltanatın kaldırılmasına şiddetle karşı çıkanların başında 3. Kolordu Komutanı ve Mersin Milletvekili Çolak Selâhattin ile daha sonra İzmir suikastini düzenleyecek olan Ziya Hurşit geliyordu.

31 Ekim yoğun kulis etkinlikleri de tartışmalarla geçti. Artık, hiç zaman yitirilmeden sonuca gidilmesi gerekiyordu.

Meclis, 1 Kasım'da gergin bir hava içinde toplandı. Kimi hocalar söz alarak, "hilâfetin saltanattan ayrılamayacağını, hilâfetin bir güce dayandığını ve o gücün de saltanatta bulunduğunu" ileri sürdüler. Bu savlar üzerine Mustafa Kemal, Arap ve İslâm tarihini çok ayrıntılı ve bilimsel biçimde ele alan uzun bir konuşma yaptı ve "hilâfet orununda, düşkün, güçsüz ve sığıntı bir kişinin bulunduğunu" belirterek, *"bundan sonra hilâfet orununda, dayanağı Türkiye Devleti olan yüksek bir kişi oturacaktır"* dedi.

Bu konuşmadan sonra, konu üzerine verilmiş önergelerin birleştirilmesi ve yasanın hızla çıkarılması amacıyla Teşkilat-ı Esasiye, Şeriye ve Adliye Encümenleri (Anayasa, Din İşleri ve Adalet Komisyonları) karma bir komisyon halinde toplandılar. Toplantıya Hoca Müfit Efendi başkanlık ediyordu. Ne var ki, işler yine çıkmaza girmişti. Karma kurulda hocalara, "saltanatla hilafet birbirinden ayrılamaz" diyorlardı. Yasa tasarısı neredeyse geri çevrilmek üzereydi. Bunun üzerine Mustafa Kemal karma kurul başkanından söz istedi ve bir sıranın üzerine çıkarak, kurul üyelerine şunları söyledi:

"Egemenlik ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye bilim gereğidir diye, görüşmeyle, tartışmayla verilmez. Egemenlik ve saltanat güçle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk Ulusu'nun egemenlik ve saltanatına el koymuşlardı. Bu "tasallutlarını" altı yüzyıldan beri devam ettirmişlerdi. Şimdi de, Türk Ulusu

bu saldırganların hadlerini ihtar ederek ve egemenlik ve saltanatını isyan ederek, kendi eline edimli olarak (bilfiil) almış bulunuyor. Bu bir olup-bittidir. Söz konusu olan, ulusa saltanatını, egemenliğini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız sorunu değildir. Sorun, zaten olup, bitmiş bir gerçeği belirtmekten ibarettir. Bu ne olursa olsun, olacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes, sorunu doğal görürlerse, sanırım uygun olur. Yoksa, gerçek, yine gerektiği biçimde belirtilecektir. Ama olasıdır ki, kimi kafalar kesilecektir"[158].

Mustafa Kemal "kimi kafalar kesilecektir" derken, gözlerini öfkeyle, yasaya şiddetle karşı çıkan Ankara milletvekili Hoca Mustafa Efendi'ye dikmişti.

Meclis, özellikle karma kurul şoke olmuştu. Biraz önce İslâm uğruna bülbüller gibi şakıyan hocalar dehşet ve suskunluk içindeydiler. Hoca Mustafa Efendi, kurtuluş yolunu karma kurulun duygularını ivedi olarak belirtmekte buldu:

"Bağışlayın Efendim... Biz sorunu başka bir görüş açısından düşünüyorduk. Açıklamalarınızdan aydınlandık."

Karma kurul hemen saltanatın kaldırılmasını kararlaştırdı. Aynı gün oylamaya geçildi ve yasa oybirliğiyle kabul edildi.

Osmalı Devleti tarihe karışmış ve küflenmiş bir hanedan, bir daha dirilmemek üzere gözlerini yummuştu.

Saltanatsız Hilafet

Saltanatın kaldırılmasıyla İstanbul hükûmetinin Lozan Konferansına delege göndermesi sorunu or-

158 **Atatürk:** a.g.y., s. 690-691.

tadan kalkmıştı. İstanbul kabinesi 4 Kasım'da son toplantısını yaparak, dağıldı. Aynı gün Vali, Belediye Başkanı ve kentin ileri gelen yöneticileri, İstanbul'u denetim altında bulunduran Refet Paşa'ya başvurarak Ankara hükümetinin buyruğunda olduklarını bildirdiler. Bu arada Vahideddin panik içindeydi. 16 Kasım' da İstanbul işgal orduları başkomutanı General Harrington'a bir mektup göndererek, sığınma isteminde bulundu:

"Dersaadet (İstanbul) işgal orduları Başkomutanı General Harrington Cenaplarına,

İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümden İngiltere yüce devletine sığınmamı ve bir an önce İstanbul'dan başka bir yere götürülmemi talep ederim.

16 Kasım 1922
Halife-i Müslimin
Mehmet Vahideddin"

Bu onurlu (!) mektubu yazdıktan bir gün sonra Vahideddin bir İngiliz zırhlısıyla Türkiye'yi terketti...

Vahideddin'in İngilizler tarafından kaçırılışı Ankara'da kuşkuyla karşılandı. Mustafa Kemal, İngilizler'in, Vahideddin'i müslüman dünyasına karşı halife olarak kullanmasından kaygılanıyordu. İvedilikle yeni bir halife seçilmesi gerekliydi.

Yeni halife adayı Saltanat döneminde veliaht olan Abdülmecit Efendi'ydi. Mustafa Kemal, İstanbul'da bulunan Refet Paşa'ya hemen Abdülmecid'e giderek, O'ndan "hilafet ve saltanata ilişkin Meclis kararını kabul ettiğini bildiren" bir belge almasını istedi. Abdülmecit'in Refet Paşa'ya verdiği güvencede şunlar yazılıydı:

"İstanbul'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Olağanüstü Memuru Refet Paşa Hazretleri'ne,

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hilafet ve saltanata ilişkin kararını tamamen onaylıyor ve uygun

buluyorum.

18 Kasım 1922
Abdülmecit"

17 Kasım'ı 18 Kasım'a bağlayan gece Meclis Başkanı Mustafa Kemal ve Başbakan Rauf Bey saatlerce, Meclis'te halifenin seçimi sorununu görüştüler. Mustafa Kemal, halifenin Ankara'ya gelmesine karşıydı. Halife Meclis'te seçilir ve milletvekillerinden oluşan bir kurul İstanbul'a gönderilerek, Halife'ye *biat* (egemenliğini tanıma) töreni orada yapılabilirdi.

18 Kasım'da yeni halifeyi seçmek üzere toplanan Meclis'te bu biat sorunu Mustafa Kemal'in oldukça başını ağrıttı. Sarıklıların çoğu, seçilecek Halife'nin Ankara'ya gelmesini ve biat töreninin Ankara'da Halife'nin huzurunda yapılmasını istiyorlardı. Anadolu'ya getirilecek olan Halife, İslâm dünyasının başı olarak ilerde duruma egemen olabilir ve Mustafa Kemal'in yerini alabilirdi. Öte yandan kimi milletvekilleri de, Halife'nin Meclis'te seçilemeyeceğini ileri sürüyorlardı.

Tartışmalar saatler boyu sürdü. Malatya milletvekili Evliyazade Lütfi, eski 3. Kolordu Komutanı Albay Selâhattin, Afyon milletvekili Hoca Şükrü, Albay Vasıf, İştirakiyuncu Mehmet Şükrü kopartılan yaygaranın başını çekiyorlardı. Üç hafta önceki "saltanatın kaldırılması" tartışmalarında, "kimi kafalar kesilecektir" sözüne "Bağışlayın efendim, açıklamalarınızdan aydınlandık" yanıtını veren Ankara milletvekili Hoca Şükrü ise Mustafa Kemal'in yanında yer almıştı.

Sonuç, yine de Mustafa Kemal'in istediği gibi oldu. Önce Din İşleri Bakanı Vehbi Hoca, Vahideddin'in halifelikten indirildiğine ilişkin fetvasını okudu. Fetva oyu sunuldu ve oybirliğiyle kabul edildi. Daha sonra Halifenin seçimine geçildi ve on dört oya karşı yüz kırk sekiz oyla Abdülmecit halifeliğe seçildi.

Mustafa Kemal'in Milletvekilliği Sorunu

Halife seçilmişti ancak, Meclis bir türlü rayına oturamıyordu. Üstelik, 20 Kasım günü başlayan Lozan Konferansı'nda Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, çok çetin koşullar altında Avrupa'nın diplomasi kurtlarıyla boğuşmaktaydı. Geleceği açısından,Türkiye gerçekten çok kritik günler yaşıyordu. Böyle bir ortamda bile Meclis'teki gericiler ve siyasal geleceklerinin hesabı içinde olanlar, çevirdikleri dolaplarla ulusun başına belâ olmaya devam ediyorlardı.

Saltanatın kaldırılışından bir ay sonra Erzurum milletvekili Süleyman Necati, Canik milletvekili Emin ve Mersin milletvekili Selâhattin Beyler Meclis başkanlığına bir yasa tasarısı sundular. Tasarı, milletvekillerinin seçilmesine ilişkin yasanın değiştirilmesini ve o günkü Türkiye'nin sınırları dışında doğmuş olanların milletvekilliğine seçilmemelerini öneriyordu.

Tasarı tam anlamıyla Selanik doğumlu Mustafa Kemal'in Meclis'ten çıkartılması, daha doğrusu yurttaşlık haklarının elinden alınmasına yönelikti.

Bu densizlik karşısında Mustafa Kemal soğukkanlılığını yitirmedi. Tasarının yasalaşmasına yandaş görünen Meclis İkinci Başkanı Adnan (Adıvar) Bey' den söz istedi ve konuştu:

"Bu yasa önerisi özel bir amaç içeriyor. Bu amaç doğrıca kişiliğimle ilgili olduğundan izin verirseniz birkaç sözle düşüncemi belirtmek istiyorum. Erzurum milletvekili Süleyman Necati, Mersin milletvekili Selâhattin ve Canik milletvekili Emin Beyefendiler tarafından önerilen yasa tasarısı, doğrudan doğruya beni vatandaşlık haklarında yoksun kılmak görüşüne yöneliktir. Tasarının on dördüncü maddesini gözden geçirecek olursanız, orada deniliyor ki:

Büyük Millet Meclisi'ne üye seçilebilmek için, Türkiye'nin bugünkü sınırları içinde kalan yerlerin

halkından olmak koşuldur.Ya da seçim çevresi içinde yerleşmiş olmak gerekir. Ondan sonra göçmen olarak gelen Türk ve Kürtler, yerleştirilme tarihinden bu yana beş yıl geçmiş ise seçilebilirler.

Doğum yerim ne yazık ki, bugünkü sınırlar dışında kalmış bulunuyor. Sonra, herhangi bir seçim çevresinin de beş yıllık yerleşmiş insanı değilim. Ancak, bu öyle ise, bunda benim kesinlikle bir suçum yoktur. Bunun nedeni, tüm ülkemizi, ulusumuzu yok etmek isteyen düşmanların, bu hareketlerinde başarılı olmalarının bir oranda önlenememiş bulunmasıdır. Eğer düşmanlar amaçlarında tümden başarıya ulaşsalardı, Tanrı korusun, bu tasarıya imza koyan efendilerin ülkeleride sınır dışında kalabilirdi.

Bundan başka, bu maddenin istediği koşullara sahip bulunuyorsam, yani beş yıl devamlı bir seçim çevresinde oturmamışsam, o da vatana verdiğim hizmetler yüzündendir.

Evet, yurdu emperyalist güçlerin işgalinden kurtaran bir adamın, yurttaşlık hakkı elinden alınmak isteniyordu. Ne varki oyun bozuldu. Bozuldu ama, Birinci Meclis'in tarihine de buruşuk bir sayfa eklenmiş oldu.

Halifenin Saltanat Düşleri

Mustafa Kemal'in, Halife'nin Ankara'ya getirilmesine karşı çıkışında ne denli haklı olduğu İstanbul' daki biat töreninde ortaya çıktı.

Tören, bir hükümdarın tahta çıkış törenini andırıyordu. Abdülmecit dört atlı bir arabayla Beşiktaş Sarayı'na doğru yola koyuldu. Arabada Refet Paşa da vardı. Halife Topkapı Sarayı'nda törenle karşılandı. Burada altın bir çekmece içinde korunan kutsal emanetleri teslim aldı. Törende, dinadamları, padişahlık döneminin ileri gelenleri, yüksek dereceli memurlar

hazır bulunuyorlardı. Topkapı Sarayı'ndan ayrıldıktan sonra Halife alayı daha da görkemli bir görünüş kazanmıştı. Alay, atlı arabalardan, mızraklı süvarilerden, yaverleri taşıyan otomobillerden, Harp Okulu öğrencilerinden oluşmuştu. Caddeler bayraklarla donatılmıştı.

Abdülmecid'in Cuma selâmlıkları'ndaki (Cuma namazına giderken yapılan tören) tutumu ve padişah biçiminde yaşayışı, Ankara'daki ilericileri kaygılandırıyor, gericilere güç veriyordu.

Ankara'ya bu karışık hava egemenken, Mustafa Kemal, hilafet ve saltanata ilişkin kararların halk arasındaki tepkilerini yoklamak ve ilerde kurmayı tasarladığı Halk Fırkası için nabız yoklamak amacıyla 14 Ocak 1923'de Ankara'dan ayrıldı. Bu geziyi fırsat bilenler hemen ertesi gün *"Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi"* adıyla bastırdıkları bir broşürü tüm milletvekillerine dağıttılar. Afyon milletvekili Hoca Şükrü Efendi'nin kaleme aldığı broşürde Halife, Meclisin ve devletin başkanı gibi gösterilmek isteniyordu.

Mustafa Kemal önce İzmit'e gitmiş oradan Bursa'ya geçmişti. İzmit'te, İstanbul'dan gelen gazetecilerle, eski İttihatçılarla görüştü. Görüşmelerin ağırlığını din ve hilâfet gibi sorunlar oluşturuyordu. Mustafa Kemal 16-17 Ocak günlerinde İzmit'te yaptığı basın toplantısında hilâfeti yerden yere vurdu. *"Hilâfet zayıflıktır... Sembol olarak diyeceksiniz... Sanıyor musunuz ki, Hintliler, Mısırlılar, Afganlılar bize dinsel bir ilgi ile bağlıdırlar? Herhalde hilâfet başımıza belâdır"* diyordu[159].

Bu arada, ilerde kurulması tasarlanan siyasal partiye ilişkin görüşler de gazetecilere İzmit'te açıklandı. Mustafa Kemal şöyle diyordu:

"Ulusun sosyal gereksinimlerini sağlayacak ve

159 **Arar, İsmail: Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı**, s. 50 (1969).

geçmişteki zararlarını giderebilecek en akla yakın programı saptamaya zorunluyuz. Program tüm ulusça uygulanmalıdır. Bu ancak, siyasal bir kuruluş ile olanaklıdır.

İşte bu gerçeğin zorunluluğuyladır ki, tüm sınıfları ayrılmaz ve birbirine gerekli olan, çıkarları da birbirinden ayrımlı olmayan halkımızın mutluluğunu sağlamak için Halk Fırkası adı altında bir fırka oluşturulması düşünülmektedir".

★ ★ ★

Mustafa Kemal, İzmit, Bursa, Alaşehir, Salihli, Akhisar ve İzmir'i içine alan gezisinden Ankara'ya döndükten sonra Halk Partisi'nin programı üzerinde çalışmaya başladı.

"Halk Partisi bir sınıf partisi olmayacaktı. Hilâfetçi ve saltanatçılara karşı ulusal egemenliği savunan ve Cumhuriyet'e yönelenlerin partisiydi. İçinde, tüccara da, işçiye de, köylüye de, büyük toprak sahibine de yer vardı. Parti saltanat ve hilâfeti yok etmek ve onun gücünü oluşturan şeriata dayalı tüm kurumları kaldırmak ve layik bir düzen kurmak yolunda ulusal güçleri seferber eden bir örgüt olacaktı. Ulusal güçlerin yanısıra, Kurtuluş Savaşı'na katılmış ulusçu eşraf bu örgütün temel dayanağıydı. O günün koşullarında eşrafa karşı bir köylü partisi kurmak, hilâfetçilerin ekmeğine yağ sürmek ve tutunulan dalı kesmek anlamına gelecekti. Çünkü, Millet Meclisi'nde bile hilâfetçiler çoğunluktaydılar. Halife, geleceğin padişahı olarak Demokles'in kılıcı gibi tepede asılı bulunacaktı. Hilâfet ve saltanata karşı tüm güçleri seferber etmekten başka çare yoktu"[160].

Mustafa Kemal önce dokuz ilke içeren bir program hazırladı. Programın temelini, "saltanatın kaldırılmış olmasının değişmez bir ilke olduğunu" saptayan birinci ve ikinci maddeler oluşturuyordu.

160 **Avcıoğlu, Doğan: Milî Kurtuluş Tarihi**, Cilt 4, s. 1324-1325 (1976).

Öte yandan, İstanbul'da bulunan eski Maliye Bakanı Cavit Bey*, eski İttihatçılarla ilişki kurarak Mustafa Kemal'e karşı oluşan muhalefeti geliştirmek çabası içindeydi.

Hüseyin Cahit (Yalçın), eski İçişleri Bakanı İsmail Canbulat, Dr. Nâzım, eski İzmir Valisi Rahmi ve Kara Kemal gibi İttihatçılar Cavit Bey'in evinde yaptıkları toplantılarda Halk Partisi'nin dokuz ilkesine karşı, yine dokuz ilkelik bir program hazırlamışlardı. Programda ulusun egemenliği esas kabul edilmekle birlikte, tutucu ilkeler ağır basıyordu.

Birinci Büyük Millet Meclisi, yeni seçimlere gidilmesi gerekçesiyle 16 Nisan 1923'te dağılmıştı. İkinci Meclis'te Mustafa Kemal'e karşı oluşturulacak muhalefetin çok güçlü olması gerekiyordu.

Cavit Bey'in programında "güçler ayırımı" ön plandaydı. Ayrıca, parlamentonun iki meclisten oluşması ve İstanbul'un da başkent olması öngörülüyordu. Bu arada Lozan Konferansı nedeniyle İsmet Paşa'yla anlaşmazlığa düşen ve 4 Ağustos 1923'te Başbakanlık'tan ayrılan Rauf Oray İstanbul'daki İttihatçılar'la ve Cavit Bey'le ilişkilerini güçlendirmekteydi. Ayrıca, İstanbul askeri güçlerinin başında bulunan Refet Paşa

---

* **Mehmet Cavit** (1875-1926): Selanik'te doğdu. Yüksek öğrenimini İstanbul'da yaptı ve Mülkiye Okulu'nu bitirdi. Çeşitli memurluklarda bulundu. 1907'de Selanik'te gizli olarak çalışan ve daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşecek olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne girdi ve Meşrutiyet'in kurulması için çalışmalar yaptı. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'a gelerek Selânik milletvekili olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. 1909'da maliye bakanı oldu. Birkaç yıl süreyle Osmanlı Devleti'nin maliyesinde ön plânda yer aldı. Kısa bir süre bayındırlık bakanlığı da yaptı. Ayrıca, Düyun-u Umumiye Yönetim Kurulu'nda Osmanlı dainler (borçlular) vekili sanıyla bulundu. Osmanlı Devleti'nin borçlarıyla ilgili olarak Paris, Londra ve Berlin'de yapılan tüm görüşmelere katıldı. İngiliz ve Fransız sermayelerinin amansız bir savunucusuydu.

Cavit Bey, İzmir'in alınışından sonraki dönemde Mustafa Kemal'in karşısında yer aldı. Muhalefetini Cumhuriyet'in ilânından sonra da sürdürdü. 1926'da Mustafa Kemal'e İzmir'de düzenlenen suikastta parmağı olduğu ileri sürülerek İstiklâl Mahkemesi tarafından yargılandı ve suçlu görülerek idam edildi. Cavit Bey'in suikastin düzenleyicileri arasında olup olmadığı, bugüne değin çok tartışılmış bir konudur.

da Halife ile derin bir yakınlık içindeydi. O da İstanbul'un başkent olmasını istiyordu.

İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

İlk Meclis'in dağılmasından sonra yapılacak genel seçimler yaşamsal bir önem taşıyordu. İlk Meclis'in tutucu grubu Rauf Orbay'ın önderliğinde etkinliğini sürdürüyorsa da, gerektiği biçimde örgütlenebilmiş değildi. Müdafaa-i Hukuk Grubu ise Mustafa Kemal'in çevresinde tam bir birliktelik halindeydi. Tutucular, kurulacak Halk Partisi'nin dokuz ilkesini yetersiz buluyorlar, programın halka hiçbir şey getiremeyeceğini ileri sürüyorlardı. İstanbul basını da, başta Hüseyin Cahit Yalçın olmak üzere Atatürk'e karşıydı. Atatürk ise, programın yetersizliği savlarına daha sonra şu yanıtı vermiştir:

"İkinci Büyük Millet Meclisi'nin seçimi sırasında yayınladığımız ve ilân ettiğimiz program, partimizin kuruluşuna esas olmuştur. Programa sokulmamış kimi önemli sorunlar vardı. Örneğin, Cumhuriyet'in ilânı, Hilâfetin ve şer'iye Bakanlığı'nın, medrese ve tekkelerin kaldırılması, şapka giyilmesi gibi...Ancak bunları programa koyarak, zamanından önce cahil ve mürtecilerin tüm ulusu zehirlemelerini uygun bulmadım."

Ne var ki tutucular ve gericiler, programı kuşkusuz, bu ilkelerin yokluğu nedeniyle eleştiremiyorlardı.

Seçimler olaysız geçti. İkinci Meclis 11 Ağustos

1923'te ilk toplantısını yaptı. 13 Ağustos'ta Mustafa Kemal yeniden başkanlığa seçildi. İlk meclisteki gericilerin çoğu seçilememişti ancak, Mustafa Kemal'e karşı Kurtuluş Savaşı önderlerinden oluşan muhalefet Meclis'teki gücünü koruyordu.

Kurulan kabinenin kilit noktalarına Mustafa Kemal'in en güvendiği kişiler getirilmişti. Başbakanlığı Fethi Okyar, Millî Savunma Bakanlığı'nı Kâzım Özalp ve Genelkurmay Başkanlığı'nı Fevzi Çakmak üstlenmişlerdi.

Halk Partisi 9 Eylül 1923'te kuruldu. Parti Genel Başkanlığı'na Mustafa Kemal, Genel Sekreterliği'ne Recep Peker seçildi.

Halk Partisi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir devamı niteliğindeydi. Mustafa Kemal artık, belirli bir tüzüğe ve disipline sahip bir kadronun, bir siyasal partinin başında bulunuyordu.

2 Ekim 1923'te İstanbul'daki işgal güçleri kentten ayrıldılar. 6 Ekim'de Türk askeri, Albay Şükrü Naili Bey komutasında İstanbul'a girdi. 13 Ekim 1923'te Ankara'nın Başkent olması Meclis'te kabul edildi... Cumhuriyet'e hızla yol alınıyordu.

★ ★ ★

Halk Partisi Meclis'e egemen olmakla birlikte, partinin tam bir tutarlılık içinde olduğu da söylenemezdi. Rauf Bey'in başını çektiği muhalefet Fethi Okyar kabinesine ve özellikle İsmet Paşa'ya karşı hırçın bir tutum içindeydi. Bakanların Meclis tarafından seçilmesi de kabinede görüş ayrılıklarına neden olmaktaydı.

Rauf Orbay'ın, Halk Partisi Meclis Grubu tarafından 25 Ekim'de Meclis ikinci başkanlığına getirilmesi ve içişleri bakanlığına muhalefet grubundan Sabit Sağıroğlu'nun seçilmesi ciddi bir bunalıma yol açtı. Başbakan Fethi Okyar Mustafa Kemal'in isteğine uyarak 27 Ekim'de başbakanlıktan ayrıldı. Mustafa Kemal'e göre artık bir kargaşaya son vermek, başsız

gibi görünen devleti rayına oturtmak ve bunun için de zaman yitirmeden Cumhuriyet'i ilân etmek gerekiyordu.

Mustafa Kemal 28 Ekim gecesi, İsmet, Kâzım (Özalp), Kemalettin Sami ve Halit Paşaları Çankaya'ya yemeğe çağırdı. Sofrada Rize milletvekili Ekrem ve Afyon milletvekili Ruşen Eşref (Ünaydın) Beyler de bulunuyorlardı. Mustafa Kemal yemekte arkadaşlarına görüşünü açıkladı:

"– Yarın Cumhuriyet'i ilân edeceğiz..."

O gece alınan karara göre, ertesi günkü grup toplantısında Kemalettin Sami Paşa bir önerge vererek "Mustafa Kemal'in gruba çağrılmasını ve kabine bunalımına bir çözüm getirilmesini isteyecekti.

29 Ekim günü grup sabah saat 10.00'da toplandı. En önemli sorun gibi görünen kabine bunalımı ele alındı. Recep Peker kabinenin seçim biçimini eleştirince ortalık karıştı. Parti yönetim kurulunun Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın başbakanlığını öngören yeni bakanlar kurulu listesi tartışmaları daha da genişletti. Bunun üzerine bir gece önce kararlaştırıldığı gibi Kemalettin Sami Paşa önergesini vererek Mustafa Kemal Paşa'nın, soruna bir çözüm getirmesi için gruba çağırılmasını önerdi.

Mustafa Kemal, çözüm için gruptan bir saat izin istedi ve odasına çekildi. Bu zaman aralığı içinde de, Meclis'in etkin milletvekillerini çağırarak Cumhuriyet konusundaki kararlılığını açıkladı.

Mustafa Kemal gruba döndüğünde son derece soğukkanlıydı. Söz alarak çözümün, anayasanın kimi noktalarını açıklığa kavuşturmakla olanaklı bulunduğunu ve Cumhuriyet'in ilânının gerekliliğini vurguladı.

Grup tartışmaları saatlerce sürdü. Her kafadan bir ses çıkıyordu. Ancak, Meclis, giderek Cumhuriyet düşüncesine yatkınlık göstermeye başladı. Bir ara sarıklı milletvekillerinden Hoca Rasih (Kaplan) söz

alarak, *"Dîn açısından da en uygun hükûmet biçimi cumhuriyettir"* diye haykırdı.

Dağ, taş, dere, tepe yürünen yolların sonuna gelinmişti. Saat 20.30'da Türkiye Büyük Millet Meclisi, Cumhuriyet'i ilân etmiş ve Mustafa Kemal Paşa'yı Cumhurbaşkanlığı'na seçmişti.

SONUÇ

Kurtuluş Savaşı dönemini anlatmaya çalışırken, bir "Kurtuluş Savaşı Tarihi" yazma çabası içinde olmadım. Çünkü, emperyalizme karşı verilen bu savaşın öyküsünü bu kitabın bir bölümüne sığdırabilmek olanaksızdır. Bu nedenle salt, gericilerin, işbirlikçilerin ihanetlerini ve bir ölüm-kalım noktasında çekilen çileleri özet olarak vurgulamak istedim.

İtilâf devletlerinin Anadolu'ya asker çıkarmalarından sonra kimi eşrafın işgalci güçlerle işbirliğine giriştiğini, Kuva-yı Milliye'ye karşı çıktığını daha önce görmüştük.

Ne var ki, bir bölüm eşraf da, savaşın gerektirdiği parasal olanakların yaratılmasında, Kuva-yı Milliye'nin donatılmasında önemli rol oynamıştır. Adana eşrafından Kuva-yı Milliyeci Damar Arıkoğlu, anılarında Anadolu tüccarlarından, özellikle Adana'lı toprak ağalarından nasıl yardım sağladıklarını, koyun celeplerine nasıl başvurduklarını ve nice uğraşlarla Müdafaa-i Hukuk'un kasasına bir miktar para girmiş olduğunu ilginç biçimde anlatır[161].

Mustafa Kemal Sivas'tan Ankara'ya geçerken kafilenin tüm parasıyla ancak on ekmek, yirmi yumurta ve bir okka peynir alınabilmişti. Ankara'ya varıl-

---

[161] **Arıkoğlu, Damar: Millî Mücadele Hatıralarım**, s. 100-101 (1961).

dığında ise Müftü Rıfat Efendi Ankara tüccarlarından toplayabildiği sekiz yüz lirayı Mustafa Kemal'e teslim etti. Durum tam anlamıyla acıklıydı.

Bu büyük parasal sorunların yanısıra, Mustafa Kemal'in kasaba ve köy halkı üzernde önemli etkinlikleri bulunan aşiret başkanlarına ve din adamlarına da gereksinimi vardı. Bu nedenle daha 26 Haziran 1919'da Tokat'tan, İkinci Ordu Müfettişliği'ne şu yazıyı göndermişti:

"Tokat ve çevresinin İslâm nüfusunun yüzde sekseni ve Amasya bölgesinin önemli bir bölümü Alevî mezhebindendirler ve Kırşehir'deki Baba Efendi'ye çok bağlıdırlar. Yurdun ve ulusal bağımsızlığın bugün karşı karşıya bulunduğu tehlikeyi gerçekten görmekte olan bu kişinin şimdiki kanısı kuşkusuz ki buna pek uygundur. Bu nedenle güvenilebilecek kimseler Baba Efendi ile görüştürülerek kendilerine uygun görülecek biçimde, Müdafaa-i Hukuk-i Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyetlerini destekleyecek biçimde birkaç mektup yazdırılmasını ve bu çevredeki Alevî ileri gelenlerine dağıtılmak üzere Sivas'a gönderilmesini çok yararlı görüyorum"[162].

Mustafa Kemal ayrıca, Küfrevîzâde Şeyh Abdülbaki, Şeyh Mahmut ve Şeyh Ziyaeddin'e mektuplar yazarak destek istemiş ve Sivas'tan Ankara'ya giderken Hacıbektaş'ta, Baba Efendi'nin konuğu olmuştur.

Şevket Süreyya Aydemir, Kurtuluş Savaşı'nda eşraf ve ileri gelen din adamlarına dayanma zorunluluğunu şöyle açıklar:

"O dönemin Anadolu'sunda eşraf, yani yöresel ileri gelenler, halkın sözcüleri durumundaydılar. Gerçi bu sözcülük hemen her yerde bir baskı aracı oluyordu. Ama Osmanlı Anadolusu'nda aydınlar henüz ön planda görünecek kadar güçlü değillerdi. Eşrafın önünde her zaman yörenin din adamları, yani başta müftü ol-

162 **Gökbilgin, Tayyip: Millî Mücadele Başlarken,** s. 148, 149 (1959).

mak üzere sarıklı hocalar, şeyhler görünürdü. Bunlar da eşrafın sözcüleri durumundaydılar. Diğer aydınlar, ister istemez eşrafla iyi geçinmek zorundaydılar. Zaten bu aydınlar kent ve kasaba okur-yazarlarından ibarettiler. Mustafa Kemal de gerek ilk kez Havza ve Amasya'da, gerek daha sonra ve tüm ulusal hareket boyunca diğer kent ve bölgelerde halkın öncüleri olarak elbetteki eşrafla karşılaştı. Yöresel aydınlar bu eşraf-din adamı katmanının ancak içinde, ender olarak önünde halk hareketinin aktif ögeleri oldular. Ancak, sanıyorum ki 1919-1922 yıllarındaki ulusal hareketin kadrosuna bakarak, ulusal hareketi bir orta sınıf hareketi olarak almak yanlış olur. Bunu burada belirtmekte yarar vardır.

Din adamlarına gelince... Sarıklı din adamları ve bunlarla birlikte tarikat şeyhleri, eski Osmanlı toplumunun aydınlarını oluşturuyorlardı. Tanzimattan sonra hükûmet adamları ve subaylarla, yöresel avukatlar, öğretmenler, doktorlar ve büyük kentlerde görülen ve hemen hepsi de hükûmet çarkının birer yanına tutunan diğer okumuşlar, bir sınıf değil, ama toplumu ya da hükûmeti yöneten bir *"zümre"* olarak sosyal hiyerarşide yer alıyorlardı. Fakat, asal olarak taşralarda eşraf ve din adamları Kurtuluş Savaşı'nın başladığı yıllarda, bölgenin sosyal hiyerarşisinin başında geliyorlardı ve halkın temsilcileri durumundaydılar"[163].

Kurtuluş Savaşı'nın temel niteliği, eşraf, aydın, köylü, yurtsever din adamı işbirliğiyle yürütülmüş olmasıdır. Hareketin bu ögeleri taşıması nedeniyle, salt işgalci emperyalist güçlerle ve gerici isyancılarla savaşılmış ama Türkiye'deki egemen güçler ortadan kaldırılamamış ve bu olgu Cumhuriyet dönemine de yansımıştır.

Bu gerçekler karşısında "Mustafa Kemal, eğer iste-

163 **Aydemir, Şevket Süreyya: Tek Adam,** Cilt 2, s. 29-30 (1964).

seydi, sosyalist bir düzen kurabilirdi." yolundaki savlar boşlukta asılı kalmaya mahkûmdur. Mustafa Kemal ne Kurtuluş Savaşı'nda ne de Cumhuriyet döneminde bir sosyalist düzen kurabilirdi. Savaş sırasında eşrafın ve toprak ağalarının desteğini arkasına alan bir askerin, sosyalist bir devrime yönelebilmesi olanaksızdı. Cumhuriyet'te ise C.H.P.'nin tavanını Kurtuluş Savaşının komutanları ve subayları, sivil bürokratlar, eşraf ve toprak ağaları, tabanını ise bu öğelerin baskısı ve etkisi altında bulunan halk kitleleri oluşturuyordu. CHP'nin bu yapısı nedeniyle değil bir sosyalist devrim yapmak, tek parti döneminde bile bir toprak reformunu gerçekleştirebilme olanağı bulunamamıştır.

Sovyetlerin Ankara temsilcisi Aralov'a göre, Lenin, Mustafa Kemal'e ilişkin şu görüşleri ileri sürmekteydi.

"Türkiye bir köylü, bir küçük burjuva ülkesidir. Endüstrisi çok azdır. Olanı da Avrupa kapitalistinin elindedir. İşçisi de çok azdır. Bunu dikkate almak gerekmektedir.

Mustafa Kemal Paşa doğaldır ki sosyalist değildir. Ama görülüyor ki iyi bir örgütleyici. Yetenekli bir önder. Ulusal burjuva ihtilâlini yönetiyor. İlerici, akıllı bir devlet adamı. Bizim sosyalist devrimimizin önemini anlamış olup, Sovyet Rusya'ya karşı olumlu davranıyor. O, işgalcilere karşı bir kurtuluş savaşı yapıyor. Emperyalistlerin gururunu kıracağına, Padişah'ı da yardakçılarıyla birlikte silip süpüreceğine inanıyorum"[164]

Burada, bir noktaya daha değinmekte yarar vardır. Günümüzde kimi yazarlar, hem de ilerici kanadın kimi yazarları, "Vahideddin ile Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın hain oldukları" savının, subjektif (öznel) ve sağduyuya aykırı bulunduğunu ileri sürmekte-

164 **Aralov: Bir Sovyet Diplomatı'nın Türkiye Anıları**, Çeviren Hasan Âli Ediz, s. 39 (1967).

dirler*.

Yaşanılmış bunca olay ve elde bunca belge bulunurken Vahideddin ve Damat Ferid'in solcular eliyle temize çıkarılma çabaları gerçekten çok şaşırtıcıdır. Bu, olsa olsa, Mustafa Kemal'i küçümsemelerinden kaynaklanan bir obsesyon (saplantı düşünce) olmaktan öteye gidemeyen patolojik bir düşünce biçimidir.

Devamlı kundakladıkları Kurtuluş Savaşı'nın ulusal güçlerin zaferiyle sonuçlanması üzerine, Vahideddin ve Damat Ferid'in İngilizler'in koruması altında Türkiye'den kaçıp, soluğu Avrupa'da almaları herhalde turistik bir gezi amacıyla değil, ihanetlerinin hesabını veremeyecek olmalarındandır.

Şimdi, daha önce söylediğim bir tümceyi yinelemek isterim:

Kurtuluş Savaşı, vatan hainlerinin oluşturduğu bir ihanet çemberinin ortasında verilmiş bir savaştır ve başarısının erişilmez büyüklüğü de buradadır.

* Bak. "Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 7, s. 1964, İletişim Yayınları".

CUMHURİYET DÖNEMİ

CUMHURİYET'İN İLK BAŞ AĞRILARI

"Ulusal Kurtuluş Savaşı aslında Mustafa Kemal'in elinde bir araçtı. Ülkenin tüm siyasal ve kültürel yapısını değiştirmek için kullandığı bir araç"[165] Emre Kongar'ın bu görüşüne katılmamak zordur. Gerçekten de O, daha gencecik bir subayken yakın arkadaşlarına toplumun yeniden örgütlenmesi ve biçim değiştirmesine ilişkin görüşlerini açıklamaktaydı. O'nun eyleminin temel ögesinde ekonomik sorunlar ön planda değildi. Hedefi, Osmanlı hadenanını yıkmak, siyasal bir değişimi gerçekleştirmek ve Türk toplumuna çağdaş anlamda yeni bir biçim kazandırmaktı.

Saltanat kaldırılmış ve Cumhuriyet kurulmuştu. Ama, tümden bir siyasal değişimi sağlamak için bu büyük atılımlar dahi yeterli değildi. Halifeliği kaldırmadan ve layik bir devlet düzeni kurulmadan çağdaş bir toplum yaratabilmenin olanağı yoktu.

Mustafa Kemal'in birlikte yola çıktığı arkadaşları gidişten hiç hoşnut değillerdi. Rauf Orbay, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele, Adnan Adıvar gibi politikacılar ve paşalar, Cumhuriyet'in bir oldubittiye getirilerek kurulmuş olmasına karşı çıkıyorlardı. Rauf Bey ve paşalar, "aslında Cumhuriyet yanlısı olduklarını ancak, bir Cumhuriyet diktatörlü-

165 **Kongar, Emre: Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, s. 126 (1979).

günün karşısında bulunduklarını" ileri sürüyorlardı. Ne var ki, gerçek böyle değildi. Ne saltanatın kaldırılmasını ne de Cumhuriyet'in kurulmasını içlerine sindirebilmişlerdi. Tutucuydular ve şimdi de hilâfetin kaldırılması olasılığından korkuyorlardı.

Rauf Orbay, Cumhuriyet'in ilânından hemen sonra *Vakit* ve *Tevhid-i Efkâr* gazetelerine verdiği demeçte, Cumhuriyet'in zamansız ve çabuk kurulduğunu söylüyordu[166].

İstanbul basını Cumhuriyet rejiminin ve Mustafa Kemal'in karşısındaydı. Basının ve İstanbul'un sözde aydınlarının bu tutumları yine dinsel kaygılardan ileri geliyordu. Devlete bir başkan seçilmesi, Halife'nin başkan olması olanağını ortadan kaldırmıştı[167].

Bir zamanlar Batı hayranı olan Hüseyin Cahit Yalçın şimdi tam bir hilâfetçi kesilmişti. *Tanin*'de, Ankara'ya ver yansın ediyordu. 1948'te CHP'nin yayın organı olan Ulus gazetesinin başyazarlığına getirildikten sonra Atatürk devrim ve reformlarının yaman bir savunucusu kılığına giren Hüseyin Cahit, Cumhuriyet'in ilânına karşı şu görüşleri dile getirmekteydi:

"Halifelik bizden giderse, beş-on milyonluk Türkiye Devleti'nin müslümanlık dünyası içinde hiç önemi kalmayacağını, Avrupa siyasası karşısında da en küçük ve değersiz hükûmet durumuna düşeceğimizi anlayabilmek için büyük bir yetenek gerekmez. Yurtseverlik bu mudur? Gönlünde gerçek milliyetçilik duygusu olan her Türk, Halife'ye dört elle sarılmak zorundadır"[168].

Yurtseverler bu yazıları nedeniyle Hüseyin Cahit'e *Devriş Vahdeti-i Sanî* (İkinci Derviş Vahdeti) adını takmışlardı.

Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal'i desteklemiş

166 **Özek, Çetin: Türkiye'de Gerici Akımlar ve Nurculuğun İçyüzü**, s. 161 (1964).
167 **Özek, Çetin: a.g.y.**, s. 161.
168 **Avcıoğlu, Doğan: Milli Kurtuluş Tarihi**, Cilt 4, s. 1333 (1976).

olan Ahmet Emin Yalman. *Vatan* gazetesinde Ankara'ya çatıyor, Velit Ebuzziya ve Eşref Edip gibi yazarlar Cumhuriyet rejimine saldırıyorlardı. Velit Ebuzziya, *"kırmızı Cumhuriyet paçavrası ulusu korkutmamalıdır"* diyecek kadar azmıştı.

Rauf Orbay, Kâzım Karabekir ve Refet Bele'nin Halife'yi ziyaretleri, Refet Paşa ile Halife arasındaki armağan alışverişleri Mustafa Kemal'in çevresinde toplananlar arasında büyük öfke yaratıyor, hilâfetçileri ise giderek cesaretlendiriyordu. Abdülmecid de iyiyen iyiye padişahlığa soyunmuştu.

CHP'nin ilerici kanadı bu gidişe dur demenin zamanının geldiği görüşündeydi. Fırtına, partinin 22 Kasım 1923'te yaptığı grup toplantısında koptu. Sekiz saat süren toplantıda İsmet Paşa ve arkadaşları Orbay'ın tutumunu o güne değin görülmemiş biçimde eleştirdiler. Orbay, topa tutulmuştu. İsmet Paşa kürsüde, *"Cumhuriyet'in ilân edildiği günlerde ulusal davanın sembolü sayılan başlar arasında anlaşmazlık görülürse, o manzara, Cumhuriyet'in ilânı nedeniyle önderlerin ikiye ayrılması demektir"* diyor, Rauf Orbay'a *"Hata ettiniz Rauf Beyefendi"* diye seslenıyor ve sözlerine şunları ekliyordu:

"Tarihin herhangi bir döneminde bir Halife, bir ülkenin alınyazısına karışmayı aklından geçirirse, hiç kuşkusuz o kafayı koparacağız..."

Bardağı taşıran son damla, Hintli Ağa Han ve Emir Ali'nin "Halife'nin siyasal durumunun korunması için" İsmet Paşa'ya yazdıkları bir mektubun, İsmet Paşa'nın eline varmadan, *Tanin* gazetesinde yayınlanması oldu. Mektup, 5 Aralık 1923'te Hüseyin Cahit tarafından kamuoyuna duyuruluyordu.

Ağa Han, Hindistan'daki İsmailiye mezhebinin önderiydi. Mezhebi oluşturan on milyon insanın sırtından geçinen, çok zengin, kumarbaz, ayyaş bir İngiliz uşağıydı. Hindistan'da bile oturmaz, Avrupa'da yaşar ve yaşantısını kumarhanelerde, eğlence yerle-

rinde bayağı bir biçimde sürdürürdü. Emir Ali ise, yurdunu İngilizler'e peşken çeken ve 1909 yılında İngiltere Kralı'nın danışmanlığına atanmış bir başka İngiliz uşağıydı. Bu uşaklar, İsmet Paşa'ya gönderdikleri mektupta, "saltanatın kaldırılmasının ve Cumhuriyet'in ilânının, bu arada Halife'nin durumunun İslâm dünyasında kuşkuyla karşılandığını" belirtiyorlar ve şu görüşleri ileri sürüyorlardı:

"Düşüncemize göre, hilâfetin etkisinin azalması, ya da hilâfet onunun Türk siyasal yapısında bir dinsel etken olma niteliğinin kaldırılması, İslâmiyetin yeryüzünde sahip bulunduğu gücün yok olmasıyla sonuçlanır ki, bunu ne Büyük Millet Meclisi'nin ne de Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin doğru bulacaklarını umuyoruz."

Öte yandan, İsviçre gazetelerinde, Hint müslümanları tarafından hilâfet yanlısı yazılar yayımlanıyor, Türk dostluğuyla tanınmış Fransız yazarı Claude Farrère, Fransa'dan halifelik için aracılık girişiminde bulunuyor ve Mustafa Kemal'e gönderdiği mektupta "Hilâfeti kaldırırsanız tüm İslâm dünyasındaki saygınlığınızı yitirirsiniz" diyordu[169]

Atatürk'ün yakını ve genel sekreteri Hasan Rıza Soyak'a göre, Ağa Han ve Emir Ali'nin İsmet Paşa'ya gönderdikleri mektubun Paşa'dan önce basına ulaşması ve hilâfete ilişkin yurt dışı kaynaşmalar, "Cumhuriyete karşı hilâfet politikası güden ve dış güçlerle ilişkisi olan gizli bir örgütün varlığı" kuşkusunu uyandırıyordu[170]

Mektubun İstanbul basınında yayınlanması Ankara'nın büyük tepkisine neden oldu. Gizli bir örgütün var olup olmadığını saptamak üzere İstanbul'a Topçu İhsan Bey başkanlığında bir istiklâl mahkemesi gönderildi. Hüseyin Cahit ve gazete sorumluları tutuklandılar. Olayı Falih Rıfkı Atay şöyle anlatır:

169 **Karaosmanoğlu, Yakup Kadri: Politikada 45 Yıl**, s. 51 (1968).
170 **Soyak, Hazan Rıza: Atatürk'ten Hatıralar**, Cilt 1, s. 213 (1973).

"Mahkemenin başkanı, eski Ankara İstiklâl Mahkemesi Başkanı İhsan ve savcısı da Vasıf'tı. Mahkeme Fındıklı'daki son Osmanlı Mebuslar Meclisi binasında kurulmuştu. Biz de gidip locadan dinliyorduk. Gazeteler biz genç milletvekilleriyle "Cumhuriyet prensleri" diye alay ediyorlardı. İstanbul'un pek çok zarif giyimli hanımları dinleyiciler arasındaydı. Özellikle mahkeme başkanı İhsan'ın kolayca İstanbul havasına hoş görünmek zayıflığına tutulmuş olduğunu gözlemiştik. Öyle zamanlar oluyordu ki sanki sanıklar yargıçları yargılıyorlardı. Oturum bitince Hüseyin Cahit, salonun dinleyici bölümüne yaklaşarak, "bugünkü perde de indi" diye alay ediyordu. Sonunda, yargıçlar kimseyi mahkûm etmediler. Ankara ile görüşerek böyle bir sonuca varıp varmadıklarını bilmiyorum"[171].

İstanbul'da mahkeme sürerken Mustafa Kemal Ankara'dan ayrılarak, savaş oyunlarını izlemek için İzmir'e gitti. Fevzi (Çamak), Kâzım (Karabekir) ve Ali Fuat (Cebesoy) paşalar da İzmir'deydiler. Mustafa Kemal, halifeliğin kaldırılmasına ilişkin tasarım ve kararlarını bu savaş oyunları sırasında asker arkadaşlarına açıkladı[172].

Hilâfet Kaldırılıyor

İstiklâl mahkemesinin İstanbul'da gülünç durumda kalması hilâfetçileri tümden coşturmuştu. Abdülmecid de bundan cesaretlenerek artık tam anlamıyla bir padişahlık havası içindeydi. Yabancı devletler temsilcilerine, görevlendirdiği kişileri göndererek onlarla ilişkiler kurmak istiyor, gösterişli gezintiler düzenliyor, halifelik ödeneğinin artırılmasını istiyordu. Cumhuriyet iki başlı bir görünüm içindeydi.

171 **Atay, Falih Rıfkı: Çankaya**, s. 384 (1969).
172 **Aydemir, Şevket Süreyya: Tek Adam**, Cilt 3, s. 169 (1965).

Atatürk kesin kararını vermişti: Hilâfet kaldırılacaktı... Konu, Halk Partisi grubuna 2 Mart'ta getirildi. Grupta önemli bir direniş olmadı. Mustafa Kemal, alınacak kararın Meclis'teki din adamlarınca desteklenmesine büyük önem vermekteydi. Bu nedenle din bilginlerinden Seyyit Hoca, Mustafa Kemal'in isteğiyle, hilâfetin dinde yeri olmadığını inandırıcı ve uzun bir konuşmayla açıkladı.

3 Mart 1924 günü Meclis'e ellişer imzalı üç ayrı önerge verildi. Urfa milletvekili Şeyh Saffet Efendi'nin ve kimi din adamlarının da imzalarını taşıyan ilk önergede hilâfetin kaldırılması isteniyordu. İkinci önergede, şer'iye (din işleri) ve evkaf bakanlıklarıyla, erkanıharbiye-i umumiye başkanlığının kaldırılmaları önerilmekteydi. Eğitimin birleştirilmesi (tevhid-i tedrisat) ve Türkiye'deki tüm eğitim kurumlarının maarif bakanlığına bağlanmasına ilişkin üçüncü önerge de Saruhan milletvekili Vasıf (Çınar) Bey ve elli arkadaşının imzalarıyla Meclis'e sunuldu. Önergeler üzerindeki tartışmalar beş saate yakın sürdü. Sonunda Türkiye Büyük Millet Meclisi tarihsel kararını verdi: Hilafet kaldırılmış ve Osmanlı hanedanının yurtdışına gönderilmesi kabul edilmişti. Ayrıca, şer'iye ve evkaf bakanlıkları kaldırılıyor, genelkurmay başkanı kabineden ayrılıyor ve eğitimin birleştirilmesi karar altına alınıyordu.

Hilâfetin Kaldırılışına Tepkiler ve Terakkiperver Parti'nin Kuruluşu

Hilâfetin kaldırılmasıyla, Osmanlı Devleti'nden miras kalan "teokratik devlet" niteliği ortadan kalkmış oluyordu. Din, devlet üzerindeki egemenliğini yitirmişti. Artık, layik devlet düzenine doğru yol alınmaktaydı.

Ne var ki, tam anlamıyla layik bir devlet düzeninin oluşturulabilmesi için anayasanın değiştirilmesi zorunluydu. Oysa, 20 Nisan 1924'te kabul edilen yeni anayasanın ikinci maddesi *"Türkiye Devleti'nin dini, İslâm dinidir"* diyordu. Bu madde 1928'e kadar değiştirilemedi. Ancak, 10 Nisan 1928'de yapılan değişiklikle Türk devleti'nin layik bir devlet olduğu vurgulandı ve devlet hukuksal olarak layikleştirildi.

1924 Anayasası'nda yer alan bu maddeye karşın, uygulamada dinsel düzenin tam karşıtı bir yol izlenmiş ve kararlı adımlarla layikliğe yönelinmiştir.

Ancak burada üzerinde kısaca durulması gerekli bir nokta vardır:

1924 Anayasası her ne kadar demokratik bir batılı devletin anayasası modelinde olmakla birlikte sosyal ve ekonomik yönden topluma birşeyler getirmiyordu. Kurtuluş Savaşı'nın sonuna değin, taşıdığı "imparatorluk" sanına karşın, Türkiye yarı sömürge bir ülkeydi. Gelişmemişti. İlkel tarıma dayalı, endüstriden yoksun, yolsuz, ışıksız bir tablo içindeydi. Hiçbir sermaye birikimi yoktu. Ağalık, şeyhlik, faizcilik, toprak köleliği gibi çağdışı kurumlar dimdik ayaktaydılar. Anayasa ise bunların hiçbirine radikal bir çözüm getirmiyordu. Bu çözümsüzlük, "liberal bir anayasa temeli üstünde toplumsal bir kalkınmanın gerçekleşebileceği ve Türk ulusunun sınıfsız bir toplum olduğu" yanılgısından kaynaklanmaktaydı.

1924 Anayasası, yapılan birkaç değişikliğe karşın, asal yapısıyla 1960'a değin yürürlükte kaldı.

★ ★ ★

Hilafetin kaldırılışı, saltanatın kaldırılışında görüldüğü gibi kimi çevrelerin ve gerici halk kesimlerinin tepkilerine neden oldu. Silifke'de Askeri Hoca adında bir gerici, ayaklanma girişiminde bulununca, hareket bastırıldı ve Askeri Hoca idama mahkûm edildi. Reşadiye, Bursa ve Adapazarı'nda da buna ben-

zer kıpırdanmalar oldu[173].

Gelecekteki siyasal kariyerini Halife'nin varlığına dayandıran Rauf Orbay'ın ise umutları sönmüştü. Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar, Cevat Paşalar ve Adnan Adıvar da Orbay'la birliktiler. İstanbul basını ise fokurduyor, *Tanin, Vatan, Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf* gibi gazeteler Ankara'ya ateş püskürüyorlardı. Adana'da Abdülkadir Kemali Bey'in başında bulunduğu *Toksöz* gazetesi de bu saldırılara katılıyordu.

Paşalar, eski İttihatçı ve Maliye Bakanı Cavit Bey ve Kara Kemal'e bağlantılı olarak ve İstanbul basınının desteğini alarak muhalefetlerini giderek güçlendiriyorlardı. İstanbul'da Rauf Orbay'ın evinde sık sık toplanılıyor ve Ankara hükümetine karşı planlar kuruluyordu. Bu arada Paşalar'ın ordu içinde yaptıkları kışkırtmalar askerleri de politikaya bulaştırmaya başlamıştı. Amaçları, ordudaki kilit noktalarını sağlama aldıktan sonra Meclis'te eyleme geçmek ve siyasal iktidara sahip olmaktı.

Aynı zamanda milletvekili olan Paşalar, ordudaki hazırlıklarını yeterli gördükten sonra Ankara'ya geldiler ve "milletvekilliği görevine başlayacakları için ordu müfettişliklerinden ayrıldıklarını" Genelkurmay Başkanlığı'na bildirdiler. Kâzım Karabekir'in Genelkurmay Başkanlığı'na sunduğu istifa mektubu bir ültimatom niteliğindeydi:

"Bir yıllık ordu müfettişliğim süresince gerek denetimlerim sonucu verdiğim raporlarımın, gerek ordumuzun güçlendirilmesi için sunduğum tasarıların dikkate alınmadığını görmekle üzüntüm ve karamsarlığım olağanüstüdür... Üstlendiğim görevi milletvekili sıfatıyla daha bir vicdan rahatlığıyla yapacağıma kesin kanıda bulunduğumdan ordu müfettişliğinden istifa ettiğimi arzeylerim efendim"[174]

173 **Tunaya, Tarık Zafer: İslâmcılık Cereyanı**, s. 167 (1962).
174 **Karaosmanoğlu, Yakup Kadri: Politikada 45 Yıl**, s. 62 (1968).

Bu sıralarda Yunanistan'dan gelen Türk göçmenlerin yerleştirilmesinde büyük yolsuzluklar yapıldığı söylentileri çıkmıştı. Rauf Bey ve arkadaşları bunu fırsat bilerek Meclis Başkanlığı'na bu konuda bir gensoru verdiler. Amaç, İsmet Paşa hükûmetini devirmekti.

Olayı, bir darbenin ilk basamağı olarak değerlendiren Mustafa Kemal hemen harekete geçerek Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın ve tüm kolordu komutanlarının milletvekilliği görevlerinden istifalarını istedi. Üçüncü Ordu Müfettişi Cevat Çobanlı ve Yedinci Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Paşa'lar dışında, komutanlar bu isteğe uydular. Cevat Çobanlı ve Cafer Tayyar derhal görevden alındılar. Bu, ordunun muhalif paşalar tarafından kazanılamamış olduğunun da bir göstergesiydi.

Rauf Bey'in gensorusu Meclis'te 5 ve 8 Kasım günleri arasında görüşüldü. Tartışmalar sırasında Rauf Orbay, Cumhurbaşkanlığı orununun, saltanat ve hilâfet orununun hukukunu aldığını, üstü kapalı olarak ileri sürüyor, İstanbul basını da aynı ağızla Mustafa Kemal'e saldırıyordu. Örneğin, Ahmet Emin Yalman, 6 Kasım 1924 tarihli *Vatan*'da, Mustafa Kemal'i, saltanat ve hilâfete zorla el koyan ve yerine mutlakiyet yönetimini getiren bir kişi olarak suçluyordu[175].

Görüşmeler başlarken Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar'ın "ordularını yeni atanan komutanlara henüz devir ve teslim etmemiş olmaları" gerekçesiyle Meclis'e alınmayışları Rauf Bey'i zor durumda bırakmıştı. Sonuçta İsmet Paşa kabinesi güven oyu aldı.

Rauf Bey ve Paşalar'ın Meclis'te uğradığı yenilgi yeni bir partinin doğmasına neden oldu... Aralarında Rauf Orbay, Refet Bele, Adnan Adıvar ve Feridun Fikri (Düşünsel) nin de bulunduğu on milletvekili 9 Kasım'da Halk Partisi'nden ayrıldılar. Daha sonra başlarını

175 **Özek, Çetin: Türkiye'de Gerici Akımlar ve Nurculuğun İçyüzü**, s. 171 (1964).

Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar'ın çektiği on dokuz kişilik bir grup da partiden istifa etti. Böylece, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (Partisi) 17 Kasım 1924'te kurulmuş oldu.

Yeni kurulan partinin genel başkanlığına Kâzım Karabekir Paşa getirildi. Genel Başkan yardımcılıklarına Rauf Orbay ve Adnan Adıvar, genel sekreterliğe Ali Fuat Paşa seçildiler. Merkez yönetim kurulu ise İsmail (Canbulat), Halis Turgut, Ahmet Şükrü, Necati, Faik Beyler'den ve Rüştü Paşa'dan oluşmuştu. Mustafa Kemal'e karşı geliştirilen muhalefetin önderi durumunda olan Rauf Orbay'ın genel başkanlığa getirilmemesi ve Karabekir Paşa'nın bu görevi üstlenmesi, partinin gerektiğinde orduyu yanına çekebilmek amacından kaynaklanıyordu.

Partiye "Terakkiperver", yani "İlerici" adı verilmişti. Oysa, programıyla ve önderleriyle bu parti devrimlerin karşısında yerini alan tutucu bir örgüttü.

Programda, *"partinin adem-i merkeziyetçi (merkezciliğe karşı) olduğu, ekonomik alanda liberalizm yanlısı bir politika izleyeceği ve dinsel inanç ve düşüncelere saygılı olduğu"* belirtiliyordu.

Günümüzde kimi çevreler, "dinsel inanç ve düşüncelere saygılı olma ilkesinin, tüm programda dinle ilgili tek ilke olduğunu ve bu ilkeyle Terakkiperver Parti'nin layikliğe karşı ya da hilafet yanlısı olabileceğini" düşünmenin gerçeğe uymadığını ileri sürmektedirler. Öte yandan, aynı çevrelere göre, Terakkiperver Parti'nin önde gelenleri *Müdafaa-i Hukuk*'tan çıkmışlardır. Bu nedenle Hürriyet ve İtilaf ile Terakkiperver Parti aynı kefeye oturtulamaz. Çünkü Müdafaa-i Hukuk hareketiyle Hürriyet ve İtilaf arasında tam bir karşıtlık vardır ve Cumhuriyet Halk Partisi ile Terakkiperver Parti arasında gerek ideolojik açıdan gerek kadro açısından belirgin bir ayırım yoktur*.

* Bak. "Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi", Cilt 8, s. 2043 ve 2050, İletişim Yayınları.

Bunlar kuşkuyla karşılanacak görüşlerdir. Öncelikle belirtilmelidir ki, "partinin dinsel inanç ve düşüncelere saygılı olduğu ilkesi", Mustafa Kemal'e karşı "din elden gidiyor" tepkisi içinde olan gerici yığınlara sevimli görünmek için programa konmuştur. Çünkü o günler, bir zamanların layik Hüseyin Cahit Yalçın'ının bile hilâfete sarıldığı, tüm İstanbul basınının Ankara'ya sövgüler yağdırdığı günlerdir. Basın ve gerici kitleler programdaki bu madde ile partiyle bütünleştirilmek istenmiştir.

Öte yandan Terakkiperver Parti önderlerinin Müdafaa-i Hukuk'un içinden çıkmış olması da, tutuculuklarını örtbas etmeye yeterli değildir. Birşeyin nereden çıktığı değil, nereye yöneldiği önemlidir. 1950'de iktidara geldikten sonra Türkiye'yi kapitalist emperyalizminin kucağına iten ve gericiliği hortlatan Demokrat Parti'nin önderleri de Müdafaa-i Hukuk içinden çıkmışlardır. Üstelik Celâl Bayar'lar, Refik Koraltan'lar, Kurtuluş Savaşı döneminde Türkiye Resmi Komünist Partisi'nin kurucuları arasında yer almışlardır. Ayrıca, bunun tam tersine 1960'lı yılların kimi hızlı solcuları, bugün sağ cephenin güvenilir kişileri olmuşlardır. Kısacası, kafaların aydınlığı ya da karanlığı, yüreklerin ne çapta olduğu, dar geçitler aşılırken belli olur.

Mustafa Kemal ile Terakkiperver Parti önderleri arasında ideolojik açıdan bir ayrım olmadığının ileri sürülmesi ise doğrudan, Mustafa Kemal'i küçültme çabasından kaynaklanan bir görüştür.

Mustafa Kemal'in yaptığı devrimler, reformlar vardır, yapamadığı, yapmadığı işler vardır. Ama Mustafa Kemal bu ülkede saltanata son vermek, dejenere olmuş bir Osmanlılığı yıkmak, hilâfeti kaldırmak ve Cumhuriyeti kurmak gibi çok önemli devrimleri gerçekleştirmiş bir önderdir. Evet, eleştirilecek yanları olmuştur. Ancak, *"benim kanımda padişahın ekmeğinin zerreleri vardır"* diyerek saltanatın kaldırılma-

sına karşı çıkan bir Rauf Orbay ve arkadaşlarıyla, Mustafa Kemal'in ideolojik birliktelik içinde olduklarını ileri sürmek ciddiyetle bağdaşmayacak bir görüş biçimidir.

★ ★ ★

İsmet Paşa kabinesinin güvenoyu almasından ve Terakkiperver Parti'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra Meclis, sürpriz gelişmelere sahne oldu.

Rauf Bey'in yenilgisi İstanbul basınını daha da azdırmıştı. Başbakan'a ağır saldırılarda bulunuyorlardı. İsmet Paşa bu kampanyaya bir sıkı yönetim ilânıyla son vermek istedi. Ancak önerisi, başta Meclis Başkanı Fethi Okyar olmak üzere grubun büyük bir çoğunluğu tarafından geri çevrildi. Bunun üzerine İsmet Paşa, Terakkiperver Parti'nin kurulmasından dört gün sonra 21 Kasım'da başbakanlıktan çekildi ve yerine Fethi Okyar atandı.

Fethi Okyar'ın başbakan olması İstanbul basınını geniş ölçüde yatıştırmıştı. Muhalefet de, Fethi Okyar'dan güven oyu verecek ölçüde hoşnuttu.

Ne var ki, Okyar hükümetinin yaşamı uzun olmadı. Kasım sonlarında iktidara gelen Fethi Bey, Şeyh Sait ayaklanmasının geliştirdiği olaylar üzerine Mart ayı başında görevden ayrılmak zorundakaldı.

Şeyh Sait Ayaklanması

Şeyh Sait İsyanı olarak anılan Kürt ayaklanması 11 Şubat 1925'te eski adı *Genç* olan Bingöl ilinin Piran köyünde başladı. Ayaklanmanın başında Şeyh Sait adında yobaz bir serüvenci vardı. Şeyh Sait daha önce de kimi olaylara karışmış ve 1914'te aynı bölgede baş gösteren ayaklanma girişimlerinde yer almıştı. Nakşibendî tarikatındandı. Büyük koyun sürülerine sahip, varlıklı bir Kürt ağasıydı.

Şeyh Sait ayaklanması, gerici dinsel sloganlarla

yürütülmekle birlikte, ayrılıkçı bir hareketti. Ancak, gerici niteliği de kuşkusuz yadsınamazdı.

Atatürk ve çevresinin değerlendirmesine göre ayaklanma iki yıldır çeşitli kollardan hazırlanan bir karşı devrim hareketinin başlangıcıydı ve yurt dışında bulunan Vahideddin ile İstanbul'daki Kürt Derneği Başkanı Seyit Abdülkadir ve İngiltere'nin olayda parmağı vardı[176]

Kemal Karpat, ayaklanmanın bağımsız bir Kürdistan kurmak ve halifeliği getirmek amacını güttüğünü yazar[177]

Şevket Süreyya, ayaklanma ile Terakkiperver parti arasında hiçbir bağlantı bulunmadığını söyler[178]. Çetin Özek ise, *"Kadri adında bir kişinin Şeyh Sait'e yazdığı mektupta, Karabekir'in partisinin Şeyh Sait'e yardımcı ve dinsel kurallara saygılı, dindar bir parti olarak tanıtıldığını"*[179] ileri sürer. Ancak, ne denli tutucu olursa olsun, yurtsever bir asker olan Karabekir'in böyle bir ayaklanmada parmağı olduğu düşünülemez...

Şeyh Sait'in Piran'da başlattığı ayaklanma hızla gelişti. Genç, Çapakçur, Palu ve Hani hükûmet konaklarına baskınlar yapılarak buralardaki jandarmalar tutsak edildi.

Ayaklanma başlangıçta, Başbakan Fethi Okyar'ı fazla tedirgin etmemişti. Okyar, olaya Doğu'da sık sık görülen bir eşkıya hareketi olarak bakıyordu. Cumhuriyet Halk Partisi grubu ise endişeliydi. Ayaklanma iki hafta gibi kısa bir süre içinde on dört ile yayılmıştı. Bu arada Terakkiperver Parti'nin olayı körüklediği söylentileri ortaya çıkmıştı. Tüm bunlara karşın Okyar'ın soğukkanlılığı devam ediyordu. Hükümet Doğu illerinde bir ay süreyle sıkıyönetim ilân etmekle yetinmişti. Mustafa Kemal ise ülke çapında

176 **Avcıoğlu, Doğan: Millî Kurtuluş Tarihi**, Cilt 4, s. 1345 (1976).
177 **Karpat, Kemal: Türk Demokrasi Tarihi** (1967).
178 **Aydemir, Şevket Süreyya: Tek Adam**, Cilt 3, s. 219 (1965).
179 **Özek, Çetin: Türkiye'de Gerici Akımlar**, s. 174 (1964).

hilâfetçi ve padişahçı bir ayaklanmadan kuşkulanıyordu. Bu arada Terakkiperver Parti'ye ilişkin söylentiler yoğunlaşıyordu. Başbakan Okyar baskılar karşısında 25 Şubat günü Karabekir, Orbay ve Adıvar'ı çağırarak sıkıntılı bir biçimde şunları söylemek zorunda kaldı:

"- Size partinizi kendi kendinize dağıtmanızı bildirmeye beni görevlendirdiler. Dağıtmazsanız geleceği çok karanlık görüyorum. Çok kan dökülecektir."

Karabekir'in yanıtı ödünsüzdü:

"- Yasalar çerçevesinde parti kurmak elimizdedir. Ancak, bunu dağıtmak elimizde olmayan birşeydir. Hükümetsiniz. Her cins gücünüz, çeşitli araçlarınız vardır. Partimizi ille dağıtmak istiyorsanız onu yapmak elinizdedir."

Okyar üzgündü.

"- Sizinle böyle konuştuğuma çok üzgünüm, dedi. *Bilirsiniz ki ben her çeşit katı davranışa karşıyım. Azınlıkta kalacağımdan korkuyorum"*[180].

Terakkiperver Parti'nin çok yaşayamayacağı anlaşılıyordu.

★ ★ ★

İsmet Paşa başbakanlıktan çekildikten sonra rahatsızlığını ileri sürerek Heybeli Ada'ya gitmişti. Ayaklanma günlerinde Ankara'ya döndü. O da Mustafa Kemal gibi düşünüyor, ayaklanmanın yurt çapında genelleşmesinden korkuyordu.

İsmet Paşa, hükümetin aldığı önlemleri yeterli görmemekteydi. ayaklanmanın jandarmayla değil, ancak ordu gücüyle bastırılabileceğini düşünüyordu.

2 Mart 1925'te toplanan CHP grubunda sert tartışmalar oldu. Eski İçişleri Bakanı Recep (Peker) Bey ve arkadaşları, Fethi Okyar'a saldırıya geçtiler. Recep Bey, Başbakan'ın gerekli önlemleri almadığını ileri

180 **Cebesoy, Ali Fuat: General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları**, Cilt 2, s. 143 (1957-1960).

sürüyordu. Uzun tartışmalardan sonra, *"aldığımız önlemler yeterlidir. Ben elimi kana bulayamam"* diyen Fethi Okyar başbakanlıktan çekildi ve İsmet Paşa, yeniden hükûmetin başına getirildi.

İsmet Paşa'nın ilk işi *Takrir-i Sükûn* yasa tasarısını Meclis'e getirmek oldu. Tasarının metni iki maddeden oluşuyordu:

Madde 1- İrtica ve isyana ve ülkenin toplum düzenini, huzur ve sükûnunu, güvenlik ve asayişini bozmaya neden olan tüm örgütleri ve kışkırtıcı girişimleri ve yayınları, hükûmet, Cumhurbaşkanı'nın onayı ile kendi başına yasaklamaya yetkilidir. Bu eylemlere katılanları İstiklâl Mahkemesi'ne verebilir.

Madde 2- Bu yasanın yürütülmesine Bakanlar Kurulu yükümlüdür.

Takrir-i Sükûn yasa tasarısı Meclis'te muhalefetin büyük tepkisine yol açtı. Terakkiperver Parti milletvekillerinden Feridun Fikri (Düşünsel) "bu yasanın Fransız devriminde yüzlerce, binlerce suçsuz kişinin canına kıyan *Kuşkululer Yasası*'ndan hiç ayrımı olmadığını" ileri sürüyor ve "yarın bizde de savunma hakkından yoksun birtakım suçsuz vatandaşlar, bir kuşku ya da bir iftira üzerine Fransa'da olduğu gibi yığın yığın yük arabalarına bindirilerek darağaçlarına götürülecek" diyordu.

Eleştiriler salt Terakkiperver'den gelmemekteydi. Kimi CHP'li milletvekilleri de tasarıya şiddetle karşı çıktılar. Bu milletvekilleri arasında, "yasanın Abdülhamid döneminde bile örneği görülmemiş bir istibdata yol açacağını" söyleyenler vardı.

Tüm bu direnmelere karşın tasarı 4 Mart 1925 günü yasalaştı.

Ankara bu hava içindeyken, ayaklanma tehlikeli boyutlara varmıştı. Elzığ, Muş çoktan yağma edilmişti. Ergani isyancıların elindeydi. Şeyh Sait Diyarbakır'ı almak için kente iki kez saldırıda bulundu. Ancak başaramadı. Bu olay, Sait'in adamlarında mo-

ral kırıklığına neden oldu. Destekli ordu birliklerinin Diyarbakır'a yetişmeleri üzerine Sait'in güçleri geri çekilmeye başladılar. 14 Mart'ta Varto'da yapılan çarpışmalarda Şeyh Sait'in oğullarından biri öldü. Bu, isyancılarda daha da büyük bir moral kırıklığı yarattı. Ne var ki 25 Mart'ta Silvan yağma edildi. 26 Mart'ta ordu birlikleri Diyarbakır, Elazığ ve Varto cephelerinde saldırıya geçtiler. 1 Nisan'da Silvan kurtarıldı. 2 Nisan'da birlikler isyancıları sardılar. Sait'in güçleri kaçmaya ve dağılmaya başlamıştı. 5 Nisan'da Palu ve ayaklanmanın başladığı Piran geri alındı. 15 Nisan'da Genç (Bingöl) kurtarıldı ve aynı gün Şeyh Sait ve adamları Çarpuk köprüsü başında yakalanarak Varto'ya getirildiler.

Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Şeyh Sait, Şeyh Ali, Şeyh Galip, Şeyh Abdullah, Şeyh Şemsettin, Şeyh Seyfullah gibi elebaşıların da aralarında bulunduğu isyancılar Diyarbakır İstiklâl Mahkemesinde yargılandılar. Bu arada hareketle ilişkili olduğu saptanan Kürt Teâli Cemiyeti başkanı ve eski Hürriyet ve İtilâfçı Seyyit Abdülkadir'le oniki arkadaşı İstanbul'da yakalanarak Diyarbakır'a getirildiler. Abdülkadir ve beş arkadaşı 27 Mayıs'ta asıldılar. 29 Haziran 1925'te de Şeyh Sait ve adamları ipte can verdiler.

★ ★ ★

Hükümet bir yandan ayaklanmayı bastırmaya çalışırken öte yandan da Takrir-i Sükûn yasasına dayanarak çok sert uygulamalara geçti. Yasanın çıkışından bir hafta sonra İstanbul'da yayınlanan *Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, İstiklâl* gibi Cumhuriyet'e karşıçıkan gazetelerle, dinci *Sebilürreşat* ve Marksist eğilimli *Aydınlık, Orak-Çekiç* dergileri kapatıldı. Adana'da çıkan *Toksöz* ve *Sayha* gazetelerinin de yayınlarına son verildi. Haklarında kovuşturma açılan *Aydınlık* dergisi yazarlarından Dr. Şefik Hüsnü

(Deymer)* ve dergiye şiirler veren Nâzım Hikmet yurt dışına çıktılar. Aynı derginin yazarlarından Sadrettin Celâl (Antel) ve Şevket Süreyya (Aydemir) tutuklanarak Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne gönderildiler.

Mahkeme, Şevket Süreyya'ya on, Sadrettin Celâl'e yedi yıl hapis cezası verdi. Yurt dışında bulunan Şefik Hüsnü ve Nâzım Hikmet on beşer yıl hapse mahkûm oldular. *Resimli Ay* dergisinin başında bulunan Zekeriya Sertel ile yazar Cevat Şakir (Halikarnas Balıkçısı) da İstiklâl Mahkemesi'nin gazabından kurtulamadılar. Sertel üç yıl hapse, Halikarnas Balıkçısı üç yıl Bodrum'a sürgün edilmeye mahkûm edildiler. Halikarnas Balıkçısı, "asker kaçaklarının yargılanmadan kurşuna dizilmelerini anlatan bir öyküsüyle, Şeyh Sait ayaklanmasına karşı girişilen hareketi eleştirdiği" gerekçesiyle sürgüne gönderiliyordu.

---

* **Deymer, Şefik Hüsnü** (1887-1959): Selânik'te doğdu. Selanik M. Garaud Koleji'nden sonra Paris Sorbonne Üniversitesi Fen ve Tıp Fakültelerini bitirdi. Sinir ve ruh hastalıkları uzmanı oldu. Fransa'dayken Jön Türkler'le bağlantı kurdu ve 1907 Paris Kongresi'ne öğrenci temsilcisi olarak katıldı. Sol düşünceye yakınlığı Fransa'da başlamıştır.

Şefik Hüsnü, 1919'da kurulan Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi'nin kuruluşuna öncülük etti. Partinin ilk kongresinde genel sekreterliğe seçildi. 1921-1923 yılları arasında **Kurtuluş**, **Aydınlık** gibi dergilerde yazdığı yazılarla Kurtuluş Savaşı'nı destekledi. Ancak, savaşın bitiminden sonra 1 Mayıs 1923'te yayımlanan bir bildiri nedeniyle tutuklandıysa da bir süre sonra serbest bırakıldı. Mart 1925'te Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde on beş yıl hapse mahkûm edildi. O sıralarda yurt dışında bulunuyordu.

Şefik Hüsnü 1926 Komintern Yürütme Komitesi toplantısında başkanlık divanına, 1928 Komintern Altıncı Dünya Kongresi'nde Yürütme Komitesi asil üyeliğine seçildi ve yedi yıl bu görevde kaldı.

1939'da Türkiye'ye dönen Şefik Hüsnü, elli iki yaşındayken yeniden askere alındı. 20 Haziran 1946'da Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'ni kurdu. Aralık 1946'da birçok parti üyesiyle birlikte tutuklandı ve beş yıl hapis cezası yedi. Partisi de kapatıldı. 1950'de genel af nedeniyle serbest bırakıldı. Ancak, 1950-52 tutuklamalarında yeniden mahkemeye çıkarıldı ve beş yıl hapse mahkûm oldu. 1957'de Manisa'ya sürgüne gönderildi ve iki yıl sonra burada öldü.

Elazığ İstiklâl Mahkemesi de bir başka gazeteci grubunu yargılıyordu. Ahmet Emin (Yalman), Velit Ebüzziya, Sadri (Ertem), Eşref Edip, Fevzi Lütfi (Karaosmanoğlu), Abdülkadir Kemali, Ahmet Şükrü (Esmer), Gündüz Nadir (Sayha) ve Suphi Nuri (İleri) de Elazığ'da mahkeme başkanı Ali Saip'e hesap veriyorlardı. Ancak, sonunda hepsi aklandılar.

İstiklâl Mahkemeleri adalet (!) dağıtmaktaydı. Cumhuriyet rejimini ve hükümeti en ağır biçimde eleştiren Ahmet Emin, Valit Ebüzziya, Eşref Edip gibi gazeteciler aklanıyor, Nâzım Hikmet, Şefik Hüsnü, Sadri Celâl, Zekeriya Sertel, Halikarnas Balıkçısı ve Şevket Süreyya gibi genç aydınlar ağır hapis cezalarına çarptırılıyor, sürgüne gönderiliyorlardı.

Bu arada Terakkiperver Parti, hükümetin kararıyla 3 Haziran 1925'te kapatıldı. Polisin parti binalarında yaptığı araştırmaları eleştiren *Tanin* gazetesi de kapatılarak, başyazarı Hüseyin Cahit ve sorumlu müdürleri Muammer ve Nuri Beyler tutuklanıp Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne gönderildiler. Hüseyin Cahit, Çorum'da yaşam boyu sürgüne mahkum edildi.

★ ★ ★

Takrir-i Sükûn yasasına ilişkin tartışmalar günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

Atatürk, yasanın devrim aracı olarak kulanıldığını şu sözlerle belirtir:

"Takrir-i Sükûn yasasının yürürlükte olduğu ve İstiklâl Mahkemelerinin çalışmakta bulunduğu süre içinde yapılan işleri göz önüne getirecek olursanız, Meclis'in ve ulusun güven ve inancının tam yerinde kullanıldığı kendiliğinden anlaşılır"[181].

Kimi çevreler bu görüşe tümden katılırlar...

Burada, konuya soğukkanlı bir biçimde eğilmekte yarar vardır:

Kuşkusuz, Takrir-i Sükûn yasasının o günün çok

181 **Atatürk: Nutuk**, Cilt 2, s. 895 (1961).

kritik koşulları içinde bir gereksinmeden doğduğu yadsınamaz.

O günlerde Mustafa Kemal'e muhalif olan eski İttihatçılar İstanbul basınını da arkalarına alarak Siyasal iktidarı devirmeyi ve Mustafa Kemal'i saf dışı etmeyi planlıyorlardı. Ayrıca, hilâfet ve saltanatın geri gelmesini isteyen eski saray artıkları yurt dışı ve "gizli yurt içi" eylemlerle Ankara'yı geniş ölçüde tedirgin ediyorlardı. Cumhuriyete karşı tepki halinde olan gerici kitlelerin sayısı azınsanamayacak boyutlardaydı. Tüm bu ortamda İstanbul basını Cumhuriyet rejimine "kırmızı paçavra" diyecek kadar raydan çıkmıştı. Kırmızı görmüş azgın boğalar gibi Ankara'ya saldırıyordu. Cumhuriyet daha birbuçuk yaşındaydı. Saltanatın kaldırılışının üzerinden ise bir yıl geçmişti; ve bu olguların yanısıra Doğu'da iki haftada on dört ile yayılan, dinsel sloganlı, ayrılıkçı bir ayaklanma başlamıştı.

Bu koşullar göz önüne alınırsa, yasanın çıkarılışında, yeni kurulmuş bir devleti ayakta tutabilmek için zorunluluk vardı denilebilir. Üstelik, Dünya'nın her ülkesinde gerçekleştirilen rejim değişikliklerinde –ister sağ, ister sol, ister orta yol olsun– sel gibi kan akıtıldığı ve insanların toplama kamplarında çürütüldüğü unutulmamalıdır.

Ancak, Takrir-i Sükûn yasasına dayanılarak ilerici düşüncenin üzerine gidilmesi, ilerici aydınların ezilmesi ve düşünce özgürlüğünün yok edilmesi kolay örtbas edilemeyecek tarihsel bir yanlışlıktır. İrticayı susturmak ile düşünce özgürlüğünü yasaklamak arasında çok büyük ayrım vardır. Birincisi, ülkeye çağdaş dünyadaki yerini verir. İkincisi ise ülkeyi çağın gerilerine iter ve halkı egemen sınıfların boyunduruğuna sokar.

Takrir-i Sükûn Yasası bu yönüyle, toplumun ruhuna yerleşmesi gereken demokrasi havasını uzun bir süre için ortadan kaldırmış, egemen sınıfları güçlen-

dirmiştir.

Kimi yazarlar, bu yasanın işçi sınıfı hareketine darbe indirmek için önemli bir silah görevi yaptığını söylerler[182]. Bu, yanlış olmasa da tamamlanması gereken bir görüştür. Çünkü işçi sınıfı hareketine vurulan darbeyi öncelikle Takrir-i Sükûn'da aramak doğru olmaz. Darbe, çok daha önce vurulmuştur bile... Darbeyi vuran, 1923'te İzmir'de toplanan ve büyük tüccarların, toprak ağalarının yararına aldığı kararlarla gelecekteki Türkiye'yi işbirlikçi komprador-ların ellerine teslim eden İzmir İktisat Kongresi'dir. Takrir-i Sükûn o darbenin işleyen çarkıdır. Ayrıca, *Türkiye Milli İthalat ve İhracat Şirketi* adı verilen kapkaççı kumpanyanın başında bulunanlara İstiklâl Mahkemelerinde görev verilmeseydi Takrir-i Sükûn ileri düşüncenin üzerine belki de böylesine gidemezdi.

Kanımca, bu yasa çıkarılmasa da ayaklanma bastırılır ve reformlar gerçekleştirilebilirdi. Nitekim Atatürk, "biz şapka reformunu Takrir-i Sükûn yürürlükteyken yaptık. Yürürlükte olmasa yine yapacaktık" der[183].

Atatürk gibi, az görülür etkinlikteki bir devlet başkanının bu yasaya dayanarak reformları gerçekleştirdiği görüşüne katılmak çok zordur. Binbir çile içinde, bin türlü ihanetin ortasında Kurtuluş Savaşı'nı kazanan, tutucu milletvekillerinin ve savaşın önder komutanlarının tüm direnişlerine karşın saltanatı, hilâfeti söke söke kaldıran, tüm oyunları bozarak Cumhuriyet'i ilân eden bir devrimcinin, karşısındaki güçler ne olursa olsun yapamayacağı birşey yoktu.

Bir noktaya daha değinmekte yarar vardır:

Sindirme yöntemleriyle, baskı yasalarıyla gericiliği ortadan kaldırabilmek olanaklı mıdır?... Eğer öyle olsaydı Türkiye, Atatürk'ün ölümünden yarım yüz-

182 **Küçük, Yalçın: Türkiye Üzerine Tezler**, s. 47 (1978).
183 **Atatürk: Nutuk**, Cilt 2, s. 895 (1961).

yıl sonra böylesine bir gericilik ortamına yuvarlanır mıydı?...

Yarı feodal nitelikteki toplum yapısı değiştirilmedikçe, işçinin, köylünün ekonomik tutsaklığı ortadan kaldırılmadıkça gericiliğin kökünü kurutmaya olanak yoktur. Daha toprak reformunu bile yapamayan bir ülkenin gerici ögelerden temizlenmesi ve çağdaş bir toplum olabilmesi bir düşten başka birşey değildir.

İşte bir Şeyh Sait idam edildi. Ama nice Şeyh Saitler'in türemesi önlenebildi mi?... Hayır... Toprak ağaları dimdik ayakta... Anadolu'da Şeyhler, dinsel derebeyleri yine kol geziyorlar. Hem de toprak ağalığı düzeninin koruyucuları olarak.

Şapka Reformu ve Tepkiler

Şapka reformu Mustafa Kemal'in cesur bir atılımıdır. Doğan Avcıoğlu bu konuya ilişkin olarak "Yunan başlığı olan fesi müslümanlara giydirebilmek için İkinci Mahmut, Gazi Paşa'nın fesi çıkartmak için katlandığından daha az güçlüğe uğramıştır" der.

Fesin yeniçeriliğin kaldırılması sırasında Rumlar'dan alınarak benimsendiği bilinmektedir. Ancak, zamanla fese öylesine alışıldı ki, şapka hıristiyanlığın, fes müslümanlığın simgesi olarak görülmeye başlandı. Bu açıdan o dönemde müslüman Türk toplumuna şapka giydirmek, "toplumu hıristiyanlaştırmak gibi" bir yoruma ve kışkırtmalara yol açabilirdi.

Mustafa Kemal, Şapka Yasası konusunda Meclis içinde ve dışında din adamlarının desteğini almaya özen göstermiştir. Örneğin Hoca Rasih (Kaplan) Efendi Meclis'te şapka yasasını şöyle savunuyordu:

"– Peygamberimizin davranışına bir bakalım. Roma İmparatorluğu'nun Şam'daki Valisi ve temsilcisi tarafından Peygamberimize armağan edilen giysi,

Peygamberimiz tarafından hiçbir değişiklik yapılmadan giyilmiştir. ...Ayağımızda pantolon, boynumuzda kravat, yakalık, gömlek ve benzerleri yokken, bunları kabul edip giydiniz de, şapka giyeceğiniz zaman mı aklınız başınıza geldi? Şapka giymekle insan hıristiyan olmaz. Yahudiler şapka giymişler diye hıristiyan mı olmuşlardır? Hindistan mecusîleri sarık sarıyorlar diye müslüman mı olmuşlardır? Demek ki dinle bunun bir ilgisi yoktur."

Mustafa Kemal konuyu Meclis'e getirmeden önce şapkayı halka benimsetmek ve biraz da nabız yoklamak amacıyla 24 Ağustos 1925'te Kastamonu'ya doğru yola çıktı. Yanında yalnız iki arkadaşı, Fuat (Bulca) ve Nuri (Conker) Beyler'le, iki yaver ve bir sekreter vardı. İlk durak Çankırı'ydı. Paşa'yı karşılayan kurulun başında Müftü Ata Efendi ve Belediye Başkanı Cemal Bey bulunuyorlardı. Paşa'nın başı açıktı ve elinde bir Panama şapka taşıyordu. Bu, O'nun halk içinde şapkayla göründüğü ilk gündü. Mustafa Kemal'in başını açık gören karşılayıcılar feslerini, kalpaklarını çıkardılar.

Kastamonu'ya gidinceye değin, yol boyunca Paşa'nın şapkası ya başında, ya elindeydi. Şimdi savaş meydanlarındaki boğuşmalara benzemeyen, değişik ve çetin bir savaşım içindeydi. 30 Ağustos'ta Kastamonu'da, Halk Partisi binasında yaptığı ve tarihe "Kastamonu Nutku" olarak geçen konuşmasında şunları söylüyordu:

"Gerçek devrimciler onlardır ki, ilerleme ve yenileşme devrimine yöneltmek istedikleri insanların ruh ve vicdanlarındaki gerçek istek ve eğilime etki etmesini bilirler."

Şapka Yasası 25 Kasım 1925'te kabul edildi. Aynı gün yasaya tepki olarak Rize'de bir ayaklanma girişimi oldu. Daha sonra Trabzon'un Of ilçesinde ve Giresun'da Nakşîbendiler silahlı bir gösteri yapmaya kalkıştılar. Erzurum'da din adına yürüyüş yapıldı.

Maraş'ta Süleymanoğlu Mahmut adında bir yobazın kışkırtmalarıyla direnme hareketleri görüldü. Çankırı, Çerkeş, Sivas ve Kayseri'de de bunlara benzer olaylar yaşandı.

Direnme bastırıldı, sehpalar kuruldu. Ali Çetinkaya başkanlığındaki İstiklâl Mahkemesi, direnişlere öncülük eden Babaeski Müftüsü Ali Rıza, Hacı Osman Hoca, Atıf Hoca ve Gâvur İmam denilen Abdülhamid gibi din adamlarını ipe çekti. Erzurum, Trabzon, Giresun, Rize, Maraş, Sivas, Kayseri, Çankırı ve Çerkeş'te birçok kişi cezalandırıldı.

TEKKE VE ZAVİYELERİN KAPATILMASI MEZHEPLER VE TARİKATLAR

Şeyh Sait ayaklanması çok önemli bir reformun gerçekleştirilmesine ortam hazırladı. Ayaklanmada din adamlarının ve çeşitli tarikatların oynadıkları rol, tekke ve zaviyelerin kapatılmasına yol açtı.

Mustafa Kemal, Ağustos'ta yaptığı Kastamonu gezisinden sonra konuyu bakanlar kuruluna getirdi. Kurulda Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey'in, "tekke ve zaviyeler bir yana, tarihe mal olmuş kişilerin türbelerinin kapatılmasını anlayamadığını" söylemesi, Mustafa Kemal'in şu yanıtına neden oldu:

"On yıl bekle tüm türbeleri sana vereceğim."

Yasa Tasarısı Konya milletvekili Refik (Koraltan) Bey ve arkadaşlarınca Meclis'e sunuldu. Önemli bir direnişle karşılaşılmadı ve Şapka Yasasının çıkmasından beş gün sonra 30 Kasım 1925'te tekke ve zaviyeler kapatıldı, tüm tarikatların etkinlikleri, şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, naiplik, tarikat halifeliği gibi sanlar yasaklandı.

Tekke ve zaviyeler, tarikatların toplantı ve dinsel tören (ayin) merkezleriydi. Bunlar genellikle tarikatleri gelenlerinin ya da tarikat baş halifesinin dinsel

ve parasal denetimi altındaydılar. Bu irtica yuvalarının kapatılması çok büyük bir atılım olduysa da, tarikatların bugüne değin uzanan ve günümüzde de "işleyen bir çıban" gibi süren etkinlikleri ortadan kaldırılamadı.

Şimdi, mezhep ve tarikatlara özet olarak bir göz atalım*:

Mezhep sözcüğünün Arapça'da kökeni *zehab*'dır. Zehab, "bir düşünce ve kanıya uyma, bir düşünce ve kanıda bulunma ve inanç" anlamlarına gelir.

İslâmiyette ilk ortaya çıkan mezhep *Şia*'dır. Şia sözcüğü Arapça, "uymak" anlamına gelen "müşayaa" dan gelir.

Şia inancına göre Hz. Muhammed, kendisinden sonra İslâm dinini Hz. Ali'ye emanet etmiştir. Ali halife olmalıdır. Ali ve O'nun soyundan gelenler her türlü günahtan uzaktır. Böylece, Ali'ye inanan ve uyan müslümanların kurduğu mezhebe Şia ve bu mezhepten olanlara Şii denilmiştir. Şia, daha sonra Keysaniye, Sabre, Mufaddıla, Zeydiye ve İmamiye gibi kollara ayrılmıştır. *İmamiye*, imamlığı mezhebin temel inançlarından kabul eden ve Hz. Muhammed'den sonra Oniki imamın imamlığına inanmayı koşul bilen bir koldur. İmamiye'ye onikiler mezhebi dendiği gibi, ibadet ve inançta, özellikle İmam Cafer-üs Sadık'ın atalarına ilişkin hadislere dayandığından *Caferiye* adı da verilmiştir.

Alevilik ile Şiiliğin birbirine karıştırılmaması gerekir. Alevilik, Hz. Muhammed'in *ehl-i beyti*'ne (kızı Hz. Fatma, damadı Hz. Ali ve torunları Hz. Hasan, Hz. Hüseyin) ve soyuna gösterilen sevgi ve yandaşlığı savunan tüm grupların genel adıdır. Başlangıçta Ali yanlıları anlamında kurulan Şia-i Ali denilen Şiilik ile daha sonra gelişen Alevilik arasında

---

* Ayrıntılı bilgi için bak. **Gölpınarlı, Abdülbaki; Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar**, İstanbul 1969 ve **Mustafa Kara, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, İstanbul, 1985.

önemli ayrımlar vardır.

Alevilik sözcüğü, günümüzde özellikle Türkiye Aleviliği'ne ilişkindir. Türkiye Aleviliği, Caferiye kolunun temsil ettiği Şiilik'ten temelde ayrımlı bir inanç sistemidir. İlk üç halifeyi tanımama ve *Ehl-i beyt* sevgisi ve yandaşlığı gibi noktalarda Caferilik'le uyuşmakla birlikte, Türkiye Aleviliği'nin tabanında İslâmiyet öncesi Türkleri'nin inaçları ve "İslâm'ın şamanist Oğuzlarca kendi inançlarına göre kavranması" yatar.

Alevileri, Sünnî ve Şiî müslümanlardan ayıran en önemli özellikleri ibadet biçimleridir. Aleviler genellikle namaz kılmazlar. Oruç, hac, zekât gibi kuralları uygulamazlar. Çoğu, yalnız Muharrem ayında on iki gün oruç tutar.

Şiiliğe ve Aleviliğe karşı olan **Sünnîlik**, Hazreti Muhammed'in koyduğu kuralların, söylediklerinin dışına çıkmayan ve Kur'an'a kesinlikle bağlı bir mezheptir. Bu mezhep dört kola ayrılmıştır: Hanefilik, Mâlikîlik, Şafiîlik ve Hanbelilik...

Yüzyıllar önce ortaya çıkan bu mezhepler günümüzde de etkinliklerini sürdürmektedirler.

Vehhâbilik

Vehhâbilik 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin başına sıkıntılar açmış, o dönemde dinsel ve siyasal bir güç olarak önem kazanmış bir mezheptir. Günümüzde de Suudî Arabistan'da gücünü korumaktadır.

Vehhâbilik, 9. yüzyılda kurulan *Zahiriyye* mezhebinden doğmuş ve 18. yüzyılda Arabistan'ın Necid bölgesinde Muhammed İbn Abdülvehhâb tarafından canlandırılmıştır. Muhammed İbn Abdülvehhab, Arabistan'ın etkin emirlerinden Muhammed bin Suud'la işbirliği yaparak Vehhâbiliğin gücünü artırmıştır.

Vehhâbiler 1745-1765 yılları arasında Necid böl-

gesine tümden egemen oldular. Muhammed bin Suud'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Abdülaziz, Vehhâbiliği zor kullanarak yaymak istedi.

Abdülaziz 1802'de oğlu Muhammed bin Suud'u büyük bir orduyla Irak'a gönderdi. Muharrem törenleri sırasında Kerbelâ'ya giren ordu beş bine yakın Şii'yi kılıçtan geçirdi. Hz. Hüseyin'in sandukasını yaktı. Abdülaziz bir yıl sonra Taif'e girerek binlerce kişiyi öldürttü. Mekke ve Medine'yi ele geçirdi. Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu iç ve dış sorunlar nedeniyle tüm bu olaylara seyirci kalıyordu. Ancak İkinci Mahmut Padişah olduktan sonra Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve oğulları Tosun ve İbrahim Paşa'nın çabalarıyla Vehhâbîler geçici bir süre sindirilebildiler.

Yirminci yüzyılın başlarında Vehhâbiler, siyasal önderleri olan Suudiler ve Mekke Şerifleriyle birlikte Osmanlı egemenliğine karşı çıktılar. 1902'de başa geçen İkinci Abdülaziz 1924'te Mekke'yi ele geçirdi. 1926'da Hicaz ve Necid kralı oldu. 1927'de İngiltere'yle imzaladığı Cidde anlaşmasıyla bağımsızlığını ilân etti.

Vehhâbiler'e göre, Tanrı'nın tekliği ve birliği inancı, kalple, dille ve uygulamayla gösterilmelidir. Bunlardan biri eksik olursa o kişi müslüman değildir. Tanrı'dan başkasından yardım dilemek Tanrı'ya ortak koşmak demektir. Peygamber'den bile yardım istenemez. Hele, evliyadan, şeyhten yardım istemek, tövbe etmedikçe öldürülmeyi gerektiren suçlardır. Mürşide (doğru yol gösteren) bağlanmak ve tasavvufa ilişkin düşünce, bid'attır (Hz. Muhammed'ten sonra ortaya çıkan şey).

Vehhâbiler, Kur'an'ın ve Hz. Muhammed'in söylediklerinden başka herşeyi bid'at olarak nitelerler. Türbe yapmak bid'attır. Peygamber'in sakal ve hırkasının ziyaret edilmesi Tanrı'ya ortak koşmak demektir ve yasaktır. Tanrı'dan başka hiçbir şey için

kurban kesilemez. Namazın toplu olarak ve mescidde kılınması gerektiğine inanırlar. Onlara göre dinde akla yer yoktur; asal olan nakildir (akılla bilinmesi olanaksız şey).

Günümüzde Suudi Arabistan'a egemen olan Vehhâbiliğin Türkiye'de de yandaşları vardır.

Bahâîlik

Bahâullah olarak tanınan Mirza Hüseyin Ali tarafından 19.yüzyıl ortalarında kurulan bir mezheptir. GünümüzünTürkiye'sinde de kimi kesimlerde etkinliği vardır ve yayılmasına çalışılmaktadır.

Bahâullah, asıl adı Mirza Ali Muhammed olan ve 1850'de idam edilen Bâbiliğin kurucusu Bâb'ın müridlerindendi.

Ölümünden önce, Mirza Ali Muhammed'in, geleneksel şii inanışına göre 9. yüzyıldan beri gizlendiğine inanılan onikinci ve son imamın habercisi olduğu savları ileri sürümüştü. Ali Muhammed 1844'te son imama açılan "kapı" anlamında kendisini Bâb ilan etti. Ancak, Bâb'lığını benimsemeyen mollarla çatışmak zorunda kaldı. 1847'de tutuklanarak, önce Mahku sonra Şehrik Kalesine kapatıldı. İdamına değin orada tutuldu. 1850'de idam edildi. İdamında, manganın ilk açtığı ateşte yara almaması, yalnızca bağlandığı iplerin kopması tanrısal bir işaret olarak yorumlandı. Açılan ikinci ateşte öldü ve cesedi bir hendeğe atıldı. Birkaç yıl sonra Bahâîler tarafından Filistin'de yaptırılan bir anıt mezara gömüldü. İşte, Bahâiliğin kurucusu olan Bahâullah bu Bâb'ın müridiydi ve Bahâîlik Bâbiliğin yenilenmesinden başka birşey değildi.

Bahâullah, Bâb'ın ölümünden birkaç yıl sonra Bâbî toplumunun önderi oldu. Bâb'ın, geleceğini haber verdiği "kutsal ruh olduğunu ve Tanrı'nın kendisinde

göründüğünü" ilân etti.

Bahâîler, Bahâullah'ın Hz. İsa, Hz. Muhammed, Zerdüşt ve Buda gibi kutsal kişilerinen sonuncusu olduğuna inanırlar. Bu nedenle Bahâîlik bir mezhepten çok bir din niteliğindedir ve Tanrı'nın kendisinde göründüğünü ileri süren Bahâullah da söz ve yazılarıyla bu niteliği doğrular.

Bahâullah'ın uydurduğu bu dinde kıble, Akkâ'dır. Dinsel buyruklarını içeren*Kitabu Akdes* adlı kitabında namazın dokuz rekât kılınacağını bildirir. Sonra buyruk değişmiş ve namaz üç rekâta indirilmiştir. Abdest almak için elleri ve yüzü yıkamak yeterlidir. Su bulunmazsa beş kez "en temiz, en temiz Tanrı adıyla" denilirse abdest alınmış olur. Dinsel buyruklar kadın ve erkek için onaltı yaşına bastığı günden sonra geçerlidir. Hac, yalnız erkekler içindir. Oruç, yılda ondokuz gün, güneşin doğuşundan batışına değin tutulur.

Bahâullah, Bahâîler'e silah taşımayı yasaklamıştı. Ancak, kendisine karşı gelenleri türlü düzenlerle öldürtürdü. Bâb'ın anıt mezarının ve kendi evinin ziyaretini hac olarak kabul ediyordu. Bu arada, yaşadığı çağın özelliklerinden etkilenerek, kurduğu dine çağdaş bir görünüm kazandırabilmek için de buyruklar getirmiştir. Örneğin, ipek elbise giyilebilir. Saç insanın süsüdür; kesilmemeli ancak kulak memelerini de aşmamalıdır. Müzik helâldir. El öpmek yasaktır. Öte yandan, hırsızlık edenin alnına damga vuruması, ev yakanın diri diri yakılması, alkol yasağı, ölünün eline yüzük takılması gibi anlaşılmaz kurallar da Bahâullah'ın tanrısal buyrukları arasındadır.

Bâb'ın başlattığı ve Bahâullah'ın benimsediği Bahâi takviminde bir yıl, on dokuz aydan oluşur. Her ay, on dokuz gündür. Dört de artık gün vardır. Yıl, baharın ilk günü olan 21 Mart Nevruz Bayramı'yla başlar.

Bahâullah'a inanan ve O'nun öğretilerine uymayı kabul edenler, Bahâî toplumuna törensiz olarak alınırlar. Ruhban sınıfı yoktur. Her Bahâî, tek bir eşle evlenmek, evlenirken ana ve babasının olurunu almak, her gün dua etmek gibi buyruklara uymak zorundadır.

Bahâullah'ın en büyük oğlu Abdülbaha'nın ve Abdülbaha'nın oğlu Şevki Efendi'nin Bahâîliğin yayılmasında büyük çabaları olmuştur. Bu çabaların sonucu olarak Bahâîler, ABD'nde, Federal Almanya'da, Avustralya, Uganda ve Panama'da örgütlenmişlerdir.

Batınîlik

Batınîlik, Kur'an'ın batınî (içsel, gizli anlam) yorumuna dayanan düşünce ve inanç sistemidir.

Batınîlere göre, Kur'an'ın dış yüzü (zâhirî) olduğu gibi, iç yüzü de vardır. Kur'an'ı, âyetlerin iniş nedenlerini, Tanrı'nın öğütlerini, hadislerin anlamlarını Tanrı'ya inanmış herkes değişik biçimde yorumlayabilir. Namaz kılandan kılana da ayrım vardır. Namazda kendinden geçen de olabilir, çeşitli düşüncelere dalan da... Kur'an'ın ve yapılmaması buyurulan şeylerin içyüzünü bilen ve bu anlayış düzeyine ulaşan kişi Kur'an'ın dış yüzüne uymak zorunluluğunda değildir. Ona artık, ibadetin gereği yoktur.

Batınîliğin esasları, *"yorum, Peygamber ve imama aşırı inanç, Tanrı'nın kulda görüneceğine inanmak, öteki dünyayı kabul etmeyip, ruhun bir başka varlığa geçtiğine inanmak, sonunda tüm dinsel buyrukların Dünya'nın düzeni için konulduğunu kabul edip tam bir yadsımaya varmaktır."*

Batınîlik, Caferi Şiîliğinden ayrımlı olarak on iki değil, yedi imam kabul eder. Tanrı görüşleri kendilerine özgüdür. Tanrıyı soyutlama görüşünün gereği olarak, Tanrı'nın sıfatlarını kabul etmezler. Örneğin

Tanrı'nın kadir oluşu (herşeyi yapmaya gücünün yetmesi) kendisinin kadir olduğunu değil, güçlülere güç verdiği anlamına gelir.

Evren ve yaradılış konusundaki görüşleri de birçok ilk çağ filozofuyla aynı doğrultudadır. Tanrı önce aklı, sonra da aklın aracılığıyla öz varlığı yaratmıştır. Öz varlık aklın kemalini (yetkinliğini) isteyince harekete gereksinme duyumuş ve gök katları oluşmuştur. Gök katlarının hareketlerinden soğukluk, sıcaklık, kuruluk, yaşlık ve bunlardan da cansız ve canlı varlıklar ortaya çıkmıştır.

Batınîlere göre, ilk aklın yeryüzündeki karşılığı insan-i kâmil (yetkin insan) ve nâtık (konuşan) adını verdikleri Peygamber'dir. İmam da öz varlığın karşılığıdır. Evren nasıl akıl ve öz varlığın etkisiyle hareket ederse, insanlarda Peygamber ile imamın ortaya koyduğu öğretinin etkisiyle hareket ederler. Her Peygamberin öğretisi yedi dönem sürer. Peygamberin kendisi ve sonra gelen altı imam bu yedi dönemi tamamlar. Sonra tanrı yeni bir peygamber gönderir. Bu görüşe göre, Hz. Muhammed ile başlayan dönem, Altıncı İmam Cafer'le sona ermiştir. Sonraki dönem Cafer'in oğlu İsmail ile başlamıştır. Bu, böyle sürüp gidecektir.

Dürzîlik

Dürziliğin İslâmi inançlarla hiçbir ilgisi yoktur. Bu mezhebin inancına göre, Tanrı maddesel olarak, insan biçiminde ortaya çıkmış ama insanların kötülüğü yüzünden gizlenmiştir. İnsanlar kötülükten vazgeçince yeniden ortaya çıkacaktır. Hz. Hamza, Tanrı'nın orununa sahiptir; yaratılanların en yücesidir. Yaratılan ilk varlıktır. Evreni yöneten O'dur. Görünüşte anası, babası vardır, ancak karısı ve çocukları yoktur. Hamza'dan sonra gelen dört kişi

daha vardır. Bu kişiler yaratılışa neden olanlardır. Onlardan sonra gelenler ise bilenler ve bilmeyenler olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bilenler, bilmeyenlere din buyruklarını bildiren kişilerdir. Dürzîlikte, diğer dinden olanlarla görüşmek, dine aykırıdır.

Bu mezhep Fatımî vezirlerinden Hamza ibni Ali tarafından kurulmuştur. Lübnan'ın katolik Arapları olan Maruniler, Dürzîlerin amansız düşmanıdırlar. Türkiye'de sayıları kabarık değildir. En yoğun nüfusa sahip oldukları ülkeler, Suriye ve Lübnan'dır.

Nusayrîlik

Nusayrîlik, 9. yüzyılda Onikinci İmam'ın vekili olduğunu ileri süren Muhammed bin Nusayr tarafından kurulmuştur. Muhammed bin Nusayr kendini Peygamber olarak ilân etmiş ve bu mezhepten olanların istedikleri herşeyi yapabileceklerini öne sürmüştür. Örneğin, Muhammed bin Nusayr'a göre genç erkeklerle evlenmek günah değildir ve bu evlilikte edilgen (pasif) erkek durumunda olmak, o erkek için alçak gönüllülüğün belirtisidir. Nusayr'ın ölümünden sonra mezhep parçalanmış ve 10. yüzyılda Hüseyin bin Hamdan tarafından toparlanmıştır. Hüseyin bin-Hamdan, Nusayrîliğin asıl kurucusu sayılır.

Nusayrîliğin temel inancı Hz. Ali'yi Tanrı tanımaktır. Muhammed Güneştir, Ali ise Ay'dır. Muhammed geceleri Ali'yle birdir. Gündüz O'ndan ayrılır. Ay'da görülen karaltı da Ali'dir. Ancak O'nu yaşarken görmek olanaksızdır. Ruh, bedenden ayrıldığı zaman Ali, Ay olarak görülecektir. Ama öyle bir Ay ki, başında tacı elinde kılıcı olan insan biçiminde bir ay...

Nusayrîler'e göre, Ali, Muhammed'i, Muhammed Selman'ı yaratmıştır. Bu üçlü, hıristiyanlıktaki Tanrı baba, oğul İsa ve Ruh'ül-Kudüs'e (baba ve oğuldan türeyen üçüncü kişi) denk düşer. Bunların yanısıra

Mikdad şimşek ve yıldırımı yaratır. Ebû-Zerr yıldızların devinimini sağlar. Abdullah bin Revâha rüzgârları yönetir ve ruhları alır. Osman bin Mazûn insanlara hastalık ya da sağlık verir. Kanber ruhları cesetlere sokar ki, bunlara eşleri bulunmayan beş kişi anlamına "Eytâm-i Hams" (Beş Yetim) denir.

Nusayrîler, ölen kişinin ruhunun göğe, nurlar âlemine yükseldiğine inanırlar.Ancak, hıristiyan ve musevilerin ruhları hayvan cesetlerine girer.

Dinsel törenlerinde mutlaka şarap içerler ve şarabı kutsarlar. Çocuklarını onsekiz yaşına geldiklerinde mezhebe alırlar. Giriş töreninde "sure" dedikleri Arapça sözler okunur.

Nusayrîler'inTürkiye'de yaşadıkları bölgeler, Antakya, İskenderun, Adana ve Tarsus çevreleridir.

★ ★ ★

Tarik, Arapça'da yol anlamına gelen bir sözcüktür. *Tarikat* da bu sözcükten türemiştir. "Tutulan yol" demektir. Tasavvufta "Tanrı'ya giden yol" olarak kabul edilmiş ve şöyle tanımlanmıştır:

"Olgun bir insan olabilmek ve Tanrı'dan başka tüm ölümlü varlıkların egemenliğinden kurtulabilmek için yetkili bir şeyhin denetiminde kalb ile yürünülen yol"

Tarikatlar üç büyük gruba ayrılmıştır:

1- *Tarîk-i Ahyar* (Hayırlılar yolu): Sürekli ibadet ederek, çile çekerek Tanrı'ya ulaşan hayırlı insanların yolu.

2- *Tarîk-i Ebrar* (Özü, sözü doğru olanları yolu): Dünya zevklerinden kaçınarak, zikirle (Tanrı adını art arda anmak) Tanrı'ya ulaşmaya çalışanların yolu.

3- *Tarîk-i Şuttar* (Şakraklar Yolu): Sevgi, sevi, vecd (zevkle, hayranlıkla kendinden geçme, esrime) ile Tanrı'ya varma yolu.

Tarikatlar da mezhepler gibi Hz. Muhammed'in ölümünden sonra ortaya çıkmışlardır. İslâm dünya-

sında sayılamayacak ölçüde tarikat vardır. Ancak, tarihsel akış içinde Kadirî, Rıfaî, Bedevî, Desûkiy, Sa'di, Şazilî, Halvetî, Celvetî, Mevlevî, Bektaşî ve Nakşibendî gibi tarikatlar ön plana çıkmışlardır.

Anadolu müslümanları arasında etkin olan tarikatlar Mevlevî, Bektaşî, Nakşibendî, Halvetî, Rıfaî tarikatlarıdır. Süleymancılık ve tarikat olmaktan çok ne idüğü belirsiz bir din akımı olan Nurculuk ise yakın bir geçmişte layik Cumhuriyet düzenine direniş amacıyla ortaya çıkmışlardır. Bu arada 1801'de Fas'ta kurulan ve 1930'lu yıllarda Türkiye'ye sıçrayan Tîcaniliği de unutmamak gerekir.

Şimdi, Cumhuriyet düşmanı olan ve Tükiye'nin siyasal yaşantısı üzerinde olumsuz etkinlikleri sürdüren kimi tarikatları kısaca ele alalım. Nurculuk, ilerde, Demokrat Parti dönemine girdiğimizde ayrıca işlenecektir.

Nakşibendilik

Bu tarikat 14. yüzyılda Buhâralı Muhammed Bahâüddin tarafından kurulmuştur. Yüksek sesle zikretmezler. Gizli zikire inanırlar. Zikir temiz elbiseyle, temiz ve kimsenin bulunmadığı bir yerde, özellikle geceleri baş beyaz bir örtüyle örtülerek ve kıbleye karşı oturularak yapılır. Zikirde, önce "ölüm, öldükten sonra yıkanmak, gömülmek, soru meleklerinin gelişi, kıyametin kopuşu, mahşer, öte dünya" düşünülür. Sonra gözler yumulur, yirmi kez Tanrı'ya suçlarının bağışlanması için yakarılır (istiğfar). Bir fatiha okunur, Tanrı'ya duyulan kuşkusuz ve lekesiz sevgi (ihlâs) üç kez tekrarlanır ve art arda Tanrı'nın adı anılır.

Nakşibendiler, tarikatın kurucusu Muhammed Bahâüddin Nakşibend'in, ölüleri dirilttiğine, ölünün selâmını duyduğuna ve duyurduğuna, Hızır'la konuş-

tuğuna ve mevsimsiz meyve yarattığına inanacak ölçüde ilkeldirler.

Nakşibendilik sekiz kola ayrılmıştır. Bu kollardan en yaygın olanları Müceddidiyye ve Halidiyye'dir.

Türkiye'de en çok etkinliği olan tarikatlardan biridir. Layikliğe ve Cumhuriyet rejimine şiddetle karşı çıktıklarından azılı birer Atatürk düşmanıdırlar. Yukarda da belirtildiği gibi çeşitli kollara ayrıldıkları ve tam bir birliktelik göstermedikleri için ortak bir politik tavır içinde değildirler. Örneğin, bir bölümleri 1980 öncesinde Milli Selâmet Partisi'ni desteklerken, önemli bir bölümü de Adalet Partisi'ne oy vermiştir. Son yıllarda ise Anavatan Partisi'nden yana tavır aldıkları, ancak uygulanan faiz politikası ve parti liderinin aile sorunları nedeniyle son ara seçimlerde açık destek vermekten vazgeçtikleri ileri sürülmektedir[184].

Süleymancılık

Süleymancılığın kurucusu bir nakşibendi şeyhi olan Süleyman Hilmi'dir. Süleyman Hilmi 1888'de Silistre'ye bağlı Varatlar köyünde doğdu. Silistre Rüştiyesi'ni (ortaokul) bitirdi. Satırlar köyü medresesinde beş yıl Arapça ders gördükten sonra 1908'de İstanbul'a geldi. 1918'de Süleymaniye Medresesi'nden mezun oldu. Camilerde politik vaızlar verdi.

Süleymancılık, Arapça öğretmek ve Kur'an'ı ezberletmek ilkesine dayalı bir tarikat eğitimine yönelmiştir.

Süleymancılar'a göre, Süleyman Hilmi insanüstü bir kişiliğe sahiptir. O'nun temsil etmediği her şey gerçek dışıdır. Süleyman Hilmi Efendi Hz. Muham-

184 **Şaylan, Gencay: Nakşibendiler, Nurcular, Süleymancılar,** Cumhuriyet Gazetesi (15 Ocak 1987).

med'in tek mirasçısıdır. Hz. Muhammed nasıl peygamberler zincirinin son halkasıysa, Süleyman Hilmi de veliler (ermişler) zincirinin son halkasıdır.

Süleymancılığın temel kuralı Süleyman Hilmi ile gerçekleştirilecek olan *rabıta*'dır. Rabıta, kendini bir bütünlük içinde mürşide teslim etme anlamına gelir. Bu, bir tür beyin yıkama, benliği yok etme işlevidir. Bu işlevde, Süleymancı mürid, kalbini Süleyman Hilmi'nin kalbine bağladığını varsayarak O'nun kalbinden kendi kalbine doğru tinsel (manevi) bir aydınlanmanın aktığına inanır.

Rabıta yapacak mürid önce abdest alır. Üç ihlâs (Ku'an'ın Tanrı'ya olan inanç ve lekesiz sevgiyi anlatan suresi) ve bir fatiha okunur. Bunlar Süleyman Hilmi'nin ruhuna armağan edilir. Sonra Âl-İmran süresinin son ayeti okunur. Daha sonra huzura varılır. Şeyh'e "destur ya Hazret!" denilerek yaklaşılır. Diz, Şeyh'in dizine dayanır ve *nefs-i emmâre*'nin (insana kötülükleri buyuran nefis ve şehvet duygusu) yeri olarak kabul edilen iki kaş arasından kalbe ve oradan da Süleyman Hilmi'nin kalbine hayali bir hat çekilir, iki kalp bağlanmış olur ve böylece müridin kalbi aydınlanır.

Rabıta sürecince nefes kesilir, gözler yumulur ve bu durumdayken dil, damağa değdirilerek ağızda beş kez döndürülebilirse, mürid kendi kalbinin "Allah Allah" dediğini duyar.

Süleymancılık'ta ehl-i rabıta"nın öğrettiği tüm bilgiler birer sırdır. Başkasına açıklamaya kalkan çarpılır ve yok olur. Ehl-i rabıtanın en amansız düşmanı öğretmenler ve inanç sahiplerine yardım etmeyen zenginlerdir. Cumhuriyetin kurucusu Atatürk deccaldır ve en büyük kâfirdir.

Süleymancılar'ın Kur'an kursları üzerinde büyük etkinlikleri vardır ve bu kursların yayılması için büyük çaba göstermektedirler.

Öğrenciler, kurslara yatılı olarak alınır. Aileleri

ve yakın çevreleriyle ilişkileri kesilir. Toplumla olan bağları kopartılır. Korkunç bir beyin yıkama çarkı döndürülmeye başlanır. Öğrenciler para toplamak için bağlara, bostanlara, harmanlara, camilere gönderilir. Kurban bayramlarında öğrenciler deri toplamaya çıkarlar.

Süleymancılar tarikatlarını Kur'an kursları aracılığıyla yayma yolunu tutmuşlardır. Yurt dışında da örgütlenmişlerdir. Almanya'da verilen bir konferans'ta, Süleymancılar'ın, Türkiye'deki Kur'an kurslarında yüzbin öğrenci okuttukları açıklanmıştır.

Süleymancılar, 1980 öncesinde Adalet Partisini, 1983 genel seçimlerinde Anavatan Partisi'ni, son ara seçimlerde ise Doğru Yol Partisi'ni desteklemişlerdir.

Türkiye'de en etkin oldukları bölgeler, Adapazarı, Manisa, Antalya, Isparta ve Kütahya yöreleridir.

Ticanilik

Ticanilik sistemsiz bir gericilik akımıdır. Halvetiyye tarikatının bir koludur. 19 yüzyıl başlarında Fas'ta Ahmed el Ticani tarafından kurulmuştur. En yaygın olduğu ülkeler, Fas, Libya, Senegal, Mısır ve Sudan'dır. Türkiye'ye Kemal Pilavoğlu adında bir gerici eliyle 1930'lu yıllarda sıçramıştır.

1930'da Kemal Pilavoğlu, Medineli Abdülkadir adlı birisinden bu tarikata ilişkin hilafet aldığını öne sürerek gerici eylemlerine girişmiş ve tarikatı Türkiye'de yaymaya çalışmıştır.

Ticanilik, Tanrı emirlerini yerine getirip, peygamberlerin ahlâkını temsil etmek savındadır. Başlangıçta özellikle Ankara'nın Çubuk ve Çorum'un Şabanözü ilçelerinde yayılan bu tarikat Atatürk devrimlerini yadsımak ve layikliği ortadan kaldırmak amacıyla Türkiye'ye sokulmuştur.

Sabah namazından kuşluk vaktine, ikinci nama-

zından yatsıya değin zikreden Ticaniler, Nakşibendiler ve Süleymancılar ölçüsünde bağnazdırlar. Tepkileri açısından ise onlardan çok daha ölçüsüzdürler. örneğin, iki Ticani 4 Şubat 1949'da Büyük Millet Meclisi'nin dinleyici bölümünden -Türkçe ezana tepki olmak üzere- Arapça ezan okumuşlar, daha sonraki dönemde de Atatürk heykellerine saldırılar başlamıştır. Bu saldırıların ilki, 27 Şubat 1951'de Kırşehir'deki Atatürk büstünün parçalanmasıdır. Bu olayı diğer saldırılar izlemiştir.

Kemal Pilavoğlu'nun hapse atılması ve Nurculuğun 1950'li yıllarda büyük etkinlik kazanması Ticaniliğin etkisini yitirmesine neden olmuştur.

Günümüz Türkiye'sinde en etkin gerici akımlar, Nakşibendilik, Süleymancılık ve Nurculuk'tur. Bunların Türkiye'nin siyasal ve sosyal yaşantısında yarattıkları ortamı ve olayları ilerdeki sayfalarda göreceğiz.

İZMİR SUİKASTİ

Tekke ve zaviyeler kapatıldıktan sonra reformlar yolunda hızla yüründüğünü ve yeni düzenlemelere gidildiğini görürüz.

26 Aralık 1925'te uluslararası saat ve takvimin kabul edilmesi önemli bir olaydır. Ardından 17 Şubat 1926'da *"Medeni Yasa"* kabul edildi. İsviçre Medeni Yasası'nın bir çevirisi görüntüsünde olan Medeni Yasa, layikliğe atılan çok büyük bir adımdı. Yasanın gerekçesinden alınan bir iki bölüm bile bunu kanıtlamaya yeterlidir:

"1851 tarihli Mecelle'nin bugünkü gereksinmelere uyan ancak üç yüz maddesi vardır. Mecelle'nin kuralı ve ana hatları dindir. Yasaları dine dayanan devletler kısa bir zaman sonra ülkenin ve ulusun istekleri karşısında doyurucu olamazlar. Çünkü dinler değişmez yargılar ifade ederler.

Ulusal toplum yaşantısının düzenleyicisi olan ve yalnız ondan esinlenmesi gereken ve bu nedenle derlenen bir yasadan Türkiye Cumhuriyeti'nin yoksun bulunması, ne çağdaş uygarlığın gerekleriyle ne de Türk devriminin gerektirdiği anlamla bağdaşabilir."

Özet olarak, bu gerekçeye göre Türkiye Cumhuriyeti'nde uygar halklara artık dinsel esaslar değil, çağdaş kurallar egemen oluyordu. Medeni Yasa layikliğe

yönelişin yanısıra aile hukukunda da büyük değişiklikler yapıyor, miras hukukunda ve malların yönetimi konusunda kadın-erkek eşitliğini getiriyor ve birden çok kadınla evlenmeyi yasaklıyordu.

Tüm bu atılımlar karşısında gelenekçi cephenin Ankara'ya düşmanlığı giderek artıyordu. Bu hava içinde Haziran'a değin gelindi ve ünlü İzmir Suikastı ortaya çıktı.

★ ★ ★

İzmir suikastı kuşkusuz, salt gericilikten kaynaklanan bir hareket değildi. Olayın tabanında İttihatçılar'la Mustafa Kemal anlaşmazlığı, kişisel ve siyasal hırslar, Terakkiperver Parti'nin kapatılmasından doğan intikamcı duygular gibi nedenler vardı; ancak, gelenekçi ve gerici tepkilerden cesaret aldığı da su götürmezdi.

Mustafa Kemal 1926 Haziranı'nın ilk günlerinde Ankara'dan ayrılarak, dinlenmek üzere Mudanya ve Bursa'ya gitmişti. Buralardan İzmir'e geçecekti. İzmir yolunda önce Balıkesir'e varıldı. Tam İzmir'e hareket edilmek üzereyken Mustafa Kemal, İzmir Valisi Kâzım (Dirik) Paşa'dan bir yıldırım telgrafı aldı. Vali, "İzmir'de kendisine bir suikast düzenlendiğini, kimi suçluların yakalandığını ancak İzmir'e gelinmemesini ve beklenilmesini" bildiriyordu.

Suikast, Şevki adında bir motorcu tarafından güvenlik güçlerine bildirilmişti. Önce hareketin içinde olan Şevki, daha sonra paniğe kapılmış ve işin içinden sıyrılmak istemişti. İlk olarak Ziya Hurşit*, yattığı otelde yakalanarak tutuklandı. Yatağının al-

* **Ziya Hurşit** (1892-1926): Trabzon'da doğdu. Babası, Erzurum Kongresi'ne yardımları olan Kadı Hurşit'tir. Almanya'da gemi yapım mühendisliği öğrenimi gördü. Mustafa Kemal, Kadı Hurşit'e duyduğu yakınlık nedeniyle Ziya Hurşit'in 1920'de Meclis'e Lazistan milletvekili olarak girmesini sağladı. Ancak, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra tutucu muhalefet kanadına geçti. Muhalif Trabzon milletvekili Ali Şükrü'nün öldürülmesinden Mustafa Kemal'i sorumlu tutunca 1923'te Meclis dışı bırakıldı. Suikaste katılmasında Mustafa Kemal'e duyduğu kişisel hıncın etkisi büyüktür.

tından bombalar çıktı. Üzerinde üç bin lira para bulundu. Öte yandan diğer bir otelde yatan Laz İsmail, Çopur Hilmi ve Gürcü Yusuf adındaki kiralık katiller de ele geçirildiler.

Ziya Hurşit daha önce de Mustafa Kemal'i öldürmeyi ve bunu Meclis'teki cumhurbaşkanlığı locasında gerçekleştirmeyi düşünmüştü. Ne var ki olay duyulmuş ama elde bir kanıt da bulunmadığından Ziya Hurşit'e dokunulmamıştı. İzmir suikastının elebaşılarından Eskişehir milletvekili Ayıcı Arif'le* tanışması ise yaşamının dönüm noktası oldu.

Hazırlanan plana göre cinayet, Mustafa Kemal'in arabası, Ziya Hurşit'in kaldığı otelin yakınındaki sokağın dönemecine girince silahlar ve bombalarla işlenecekti. Daha sonra Hurşit ve kiralık katiller karışıklıktan yararlanarak kıyıya kaçacaklar ve oradan da Şevki'nin motoruyla Sisam ya da Sakız adasına gideceklerdi.

Ziya Hurşit yakalanınca, suçunu itiraf etti. Kovuşturma geliştirilince suikastın asıl yöneticisinin İzmir milletvekili Şükrü Bey olduğu ortaya çıktı. Eski bir İttihatçı olan Şükrü Bey Osmanlı Devleti döneminde eğitim bakanlığı yapmış, 1923'te CHP İzmir milletvekili olarak Meclis'e girmiş, daha sonra Terakkiperver Parti'ye katılmıştı. Bu arada Terakkiperver Parti'nin kurucularından İsmail Canbulat ve Halis Turgut gibi milletvekilleri de olayla ilgili görülerek tutuklandılar. Böylece Terakkiperver Parti suikaste bulaşmış oluyordu. Bu durum parti ileri gelenlerinin suçlanmasına yol açtı. Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet Bele ve Cafer Tayyar Paşalar tutuklandılar. Tutuklananlar arasında eski Maliye Bakanı Cavit Bey, Dr. Nâzım gibi eski İttihatçılar da vardı.

---

* **Ayıcı Arif:** Mustafa Kemal ile birlikte Samsun'a çıkanlardandır. Ordu Komutanlığı yaptığı sırada çadırında ayı beslediği için Ayıcı Arif olarak anılırdı.

İaşeci Kara Kemal* ve eski Ankara Valisi Abdülkadir hakkında da tutuklama kararı alınmıştı. Ancak ikisi de ortada yoktu.

Sanıkları yargılamak üzere İzmir'de hemen bir İstiklâl Mahkemesi kuruldu. Mahkemenin başkanlığını Ali Çetinkaya yapıyordu. Üyeler Kılıç Ali ve Dr. Reşit Galip, savcı ise Necip Ali Küçükay'dı.

Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar'ın tutuklanmaları kamuoyunda geniş yankılar yaratmıştı. Bunun üzerine Başbakan İsmet Paşa, mahkemeden Paşalar'ın serbest bırakılmalarını istedi. Mahkeme ise "Meclis adına yargı yetkisini kullandığını" belirterek bu kez İsmet Paşa'yı tutuklamaya kalktı. Olay, Mustafa Kemal'e duyuruldu. Mustafa Kemal, İsmet Paşa'nın tutuklanmasını önlediyse de Paşalar yargılanmaktan kurtulamadılar.

Yargılamalar Temmuz ayının ortalarına değin devam etti. Sonunda, İzmir milletvekili Şükrü, İsmail Canbulat, Halis Turgut, Rüştü Paşa, Ziya Hurşit, Hafız Mehmet, Sarı Efe Edip, Kara Kemal, eski Ankara Valisi Abdülkadir, Çopur Hilmi, veteriner Rasim, Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Ayıcı Arif idama mahkûm edildiler ve asıldılar. Kara Kemal ele geçirilememişti. Ne varki, eski iaşe nazırı ipe çekilmektense intihar etmeyi yeğledi. Eski Ankara valisi Abdülkadir daha sonra Trakya'da sınırı geçmek isterken yakalandı ve asıldı.

Paşalar olayla ilgili görülmediler ve Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele, Cafer Tayyar, Mersinli Cemal Paşalar'la milletvekillerinden Faik, Sabit, Halet, Feridun Fikri, Kâmil Zeki, Bekir Sami, Münir Hüsrev ve Besim Necati Beyler aklanarak serbest bırakıldılar.

---

* **Kara Kemal** (1868-1926): Osmanlı hükûmetinde iaşe nazırlığı yaptığı için "iaşeci" olarak anılır. Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'ya adam ve silah kaçırmış, savaştan sonra İstanbul'da ticaretle uğraşmış ve gizli örgütlenmelere girişmiştir. Suikastten sonra yakalanacağını anlayınca intihar etti.

Eski İttihatçılar'dan Cavit, Hilmi Selâhattin, Rahmi, Nail ve Dr. Nâzım Beyler'in duruşmaları, İzmir'deki davadan ayrılarak, İzmir Mahkemesi'nin tamamlayıcı bir evresi olarak Ankara'da yapıldı. Bu arada Hüseyin Cahit Yalçın da sürgünde bulunduğu Çorum'dan getirilerek yargılandı. Yurt dışında bulunan Rauf Orbay ve Adnan Adıvar da sanıklar arasındaydılar.

Ankara Mahkemesi eski Maliye Bakanı Mehmet Cavit, Dr. Nâzım, eski Ardahan Milletvekili Hilmi, İttihat ve Terakki'nin eski sorumlu sekreterlerinden Nail Beyler'i idama mahkûm etti. Yurt dışında bulunan Rauf Orbay on yıl kalebentlikle cezalandırıldı. Hüseyin Cahit Yalçın aklanarak Çorum'a gönderildi.

★ ★ ★

İstiklâl Mahkemelerinin verdiği bu kararlar, yıllarca süren tartışmalara ve kamuoyunda birtakım kuşkuların doğmasına yol açtı. Bu arada Kurtuluş Savaşı önderlerinin tutuklanmaları da yıllarca sürecek tepkilere neden oldu. Olayda, "kurunun yanında yaşın da yandığı ve kimi suçsuz kişilerin idam edildiği" ileri sürüldü. Bu savlar günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

Kimler suçluydu, kimler olayın içinde değildi?... Suçunu açıkça itiraf edenlerin dışında, kişiler üzerinde bir yargıya varabilmek için ne elimizde kesin bir kanıt var ne de böyle bir yetkiye sahibiz. Ancak şu nokta yadsınamaz ki, çeşitli tarihlerde görev yapan tüm istiklâl mahkemelerinin kararlarına hukuk değil, mahkeme üyelerinin duyguları ve sübjektif (öznel) yargıları egemen olmuştur. Salt, mahkemelerin ünlü üyelerinden Kılıç Ali'nin anılarına bir göz atmak bile bu gerçeği anlamaya yeterlidir.

Kılıç Ali, aynen şunları anlatıyor:

"İkinci Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde Afyon Milletvekili Ali (Çetinkaya) Bey'le görevdeydik. Osmaniye'nin Bahçe ilçesinden boylu boslu, irice, levend

gibi gayet güzel bir delikanlı mahkememize gönderilmişti. Askerlikten kaçmış, kendisini izleyen askeri birlikle çarpışmaya girmiş olmaktan sanıktı. Birçok yönlerden inceledik. Kendisini yasanın pençesinden kurtarmak olanağı yoktu. İdamı gerekiyordu.

İdam kararını verdik. Fakat bu karar beni çok üzdü. Aslan gibi gencin durumu gözümün önüne geldikçe geceyi uykusuz geçirdim. Sabah belirlenen saatten daha önce mahkemeye gittim. Baktım, Başkan Ali Bey de vakitsiz denecek kadar erken gelmişti. Sigarasını içiyor, beni bekliyordu. Bana,

– Hayrola Kılıç Ali, niçin erken geldin? dedi. Saklamadım:

– Ali Bey, doğrusunu söyleyeyim, dünkü delikanlıya çok acıdım, üzüldüm. Uyuyamadım, onun için erken geldim, dedim.

Ali Bey de,

– Tuhaf şey... Ben de aynı duyguyla uyuyamadım; yazık, delikanlı cahilliğinin kurbanı oldu, dedi.

Görüşürken telefon çaldı. Telefonda, idam kararını uygulamakla yükümlü, mahkeme üyesi Rize Milletvekili Ali Bey,

– Kararda asılarak idam edileceği yazılı... Oysa, asker olduğu için kurşuna dizilmesi gerekmez mi? Bir yanlışlık olmasın? diye soruyordu.

Rize Milletvekili Ali Bey'e:

– İdamı durdurun ve telefonumuzu bekleyin, dedim ve telefonu kapattım.

Başkan Ali Bey'e:

– Ali Bey, dedim. Biz Büyük Millet Meclisi adına yargı yetkisini kullanan yüksek bir mahkemeyiz. Yetkimiz geniştir. Acaba bu gencin idam cezasını yaşam boyu hapse çeviremez miyiz? Savcı Necip Ali Bey'le, Reşit Galip Bey'i de çağırıp bir görüşsek...

Ali Bey'in onayıyla hemen arkadaşları topladık, görüştük. Kendisinin düzelecek yapıda bir insan olduğu kanısına vararak, idam cezasının yaşam boyu

hapse çevrilmesine karar verdik. Bu kararımızı ivedilikle Rize Milletvekili Ali Bey'e bildirdik.

Kararımız Ali Bey'in eline geçtiği anda, meğer Sarıkışla meydanında askeri tören yapılmış, idam mangası hazırlanmış... Ali Bey'in telefonu üzerine vereceğimiz yanıt bekleniyormuş. Yani, "asılarak mı, yoksa kurşuna dizilerek mi?" sorunun yanıtı...

Karar Ali Bey'e bildirilip okununca başta komutanlar olduğu halde, orada hazır bulunanlar mahkemenin kararını alkışlamışlar ve bu karar mahkûm kadar biz yargıçlarda da vicdanî bir rahatlık uyandırmıştı"[185].

Görülmektedir ki İstiklâl Mahkemeleri'nin adam asmak için elinde bir ölçüt yoktur. Levend gibi güzel bir delikanlıya verilen ceza onları sabaha değin uyutmaz. Böylesine ince ruhludurlar. Ama tipini beğenmedikleri adamın sonu darağacıdır.

185 **Kılıç, Ali: İstiklâl Mahkemesi Hatıraları**, s. 16-17 (1955).

1927 CHP KURULTAYI ve SONRASI

Cumhuriyet Halk Partisi'nin 15 Ekim 1927'de toplanan Kurultay'ı bir ideolojinin biçimlenmesi açısından, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihindeki en önemli olaylardan biriydi[186]. Kurultay'da Atatürk ünlü Büyük Söylevi'ni verdiği gibi, önemli ilkeler getiren yeni bir tüzük de kabul ediliyordu.

Tüzüğün gerekçesinde, partinin kuruluş amaçlarının ve ilkelerinin açıklığa kavuşturulmasından söz edilmekteydi. Tüzük, partinin cumhuriyetçi, halkçı, ulusçu olduğunu, din ve devletin kesinlikle birbirinden ayrılması gerektiğini vurguluyordu. Ayrıca, Atatürk de parti başkanı olarak bir bildiri yayınlamıştı. Bu bildiride Atatürk, CHP'nin cumhuriyetçi, halkçı, ulusçu ve *layik* olduğunu söylüyordu.

Atatürk'ün bildirisi parti tüzüğünden daha ilerici bir nitelik taşıyordu. Örneğin, tüzük din ile politikanın ayrılmasından söz ederken, Atatürk layikliği temel ilke olarak ele alıyordu[187]

Bu önemli kurultaydan sonra, birbirini bütünleyen iki devrime, layikliğe ve harf devrimine doğru hızla yol alınmaya başlandı. 1928 yılı Ocak ayı başlarında Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Ankara Türkocağı salonunda Mustafa Kemal'in isteğiyle Latin harflerine ilişkin bir konferans verdi. Şubat

186 **Kongar, Emre: Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, s. 144 (1979).
187 **Kongar, Emre: a.g.y.**, s. 145.

ayında İstanbul'da hutbe (cuma ve bayram namazlarında mimberde okunan dua ve verilen öğüt) ilk kez Türkçe olarak okundu.

Nisan ayı başlarında Anayasa'dan dinle ilgili maddenin çıkarılmasına ilişkin girişimler başladı. 10 Nisan 1928'de İsmet Paşa ve yüzyirmibir arkadaşının önerileriyle "Türkiye Devleti'nin dini, İslâm dinidir" diyen ikinci madde ve Ahkâm-ı Şer'iyenin (İslâm şeriatına ilişkin hükümler) Meclis'in görevleri arasında bulunduğunu belirten yirmialtıncı madde Anayasa'dan çıkarılarak, layiklik yasallaştırıldı. Meclis'te milletvekillerinin and içme biçimi değiştirildi.

İsmet Paşa ve arkadaşlarının değişiklik önergesinde gerekçe, *"ulusal egemenliğin gerçekleşmesini sağlayan en ileri devlet biçiminin layik ve demokratik cumhuriyet olduğu ve bu nedenle layik devlet ilkesine aykırı maddelerin Anayasa'dan çıkarılması gerektiği"* doğrultusunda kaleme alınmıştı.

Ayrıca, gerekçeye göre, din ve devlet ayrılığı dinsizliğin desteklenmesi değil, dinin yöneticiler elinde alet olmaktan kurtarılmasıydı.

Böylece 10 Nisan 1928'de Türkiye Cumhuriyeti Devleti hukuksal olarak layikleştirilmiş oldu.

Harf Devrimi

Atatürk'e göre, layikliğin kabulünden sonra harf devrimine yönelmek kaçınılmaz bir zorunluluktu.

İslâmiyeti kabul ettikten sonra İslâm uygarlığını benimseyen Türkler, dinsel nedenlerle, kutsal sayılan Arap alfabesini kullanmaya başlamışlardı. Oysa, Türkçe'nin fonetiği Arapça'nın fonetiğine uymadığı için Arap harfleri dilimizin seslerini verememişti. Ünlüleri az olan Arapça'nın fonetiğine göre oluşturulmuş birtakım ünsüzler de Türkçe için gereksiz ve yazımı güçleştirici işaretlerdi. Bu nedenle kırsal ke-

sim, öğretilmesi güç olan Arap alfabesiyle yapılan öğretimden uzak kalmıştı. Halkın yüzde sekseni okuryazar değildi.

Dilimizden Arap harflerini atma düşüncesi ilk kez ondokuzuncu yüzyılda ortaya atılmıştı. Daha, Sultan Abdülaziz döneminde Münif Paşa, Padişaha yazı konusunda reform içeren bir dilekçe sunmuş ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de verdiği bir konferansta Arap harflerini yeni bir biçimde düzenleyerek Türkçe yazıyı kolaylaştırmak düşüncesini ileri sürmüştü. Ayrıca, Azerbaycanlı yazar Ahundzade Fetih Ali 1863'te İstanbul'a gelerek, Sadrazam'a alfabenin yeniden düzenlenmesine ilişkin bir rapor vermişti. Rapor Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye tarafından incelendi ve uygulamasının "eski İslâm yapıtlarının unutulmasına neden olacağı" gerekçesiyle geri çevrildi.

Meşrutiyet döneminde Hüseyin Cahit, Abdullah Cevdet ve Rasih Nuri (İleri) Latin harflerine dayanan bir Türk alfabesinin kabul edilmesini istiyorlardı. Enver Paşa da Birinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce daha çok orduda kullanılan bir alfabe geliştirmeye çalıştı. Bu sistemde, Arap harfleri birbirine bitiştirilmeden, ayrık olarak yazılıyordu. Ancak, savaşın çıkması bunun uygulanmasını önledi.

Cumhuriyet'in ilânından önce basında ve Meclis'te Lâtin harflerinin kabulüne ilişkin tartışmalar başlamıştı. Bu arada 17 Şubat 1923'te İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nde işçi delegeler Arap alfabesinin değiştirilmesi konusunda görüşlerini içeren bir raporu Kongre başkanlığına sundular. Başkan Kâzım Karabekir *"İslâm birliğini bozacağı"* gerekçesiyle raporun görüşülmesine bile izin vermedi.

Konu, 25 Şubat 1924'te Büyük Millet Meclisi'ne getirildi. İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu Meclis kürsüsünden "Arap harfleri, Türk dilini yazmaya elverişli değildir" diyordu. Meclis'teki bu tartışma basına da yansıdı. Hüseyin Cahit, Yunus Nadi, Falih

Rıfkı, Abdullah Cevdet ve Ahmet Cevat (Emre) harf devrimini savunan yazılar yazdılar. Fuat (Köprülü), Cenap Şehabettin, İbrahim Alâettin (Gövsa), Halit Ziya (Uşaklıgil), Zeki Velidi (Togan) ve Ali Canip (Yöntem) gibi yazarlar ise Arap harflerinin kalmasından yanaydılar.

Konu, 1928'e değin bir köşede bırakıldı. 23 Mayıs 1928'de uluslararası rakamların kabulünden bir gün önce, Eğitim Bakanı Mustafa Necati'nin önerisiyle, Bakanlar Kurulu, Latin harfleri konusunu incelemek üzere, ünlü yazarlar ve aydınlardan oluşan bir kurul (Dil Encümeni) seçti. Bu kurul kırk bir sayfalık bir rapor hazırlayarak Ağustos başında Atatürk'e sundu. Ancak devrim, direnişle karşı karşıyaydı. Başlangıçta Başbakan İsmet Paşa bile direniş içindeydi. İsmet Paşa şunları söylüyordu.

"Okuma yazma güçlüğü, tüm devlet yaşantısını felce uğratacak bir devrimi gerektirecek bir zorunluluk sayılabilir mi? Ulusların uygarlık açısından ileri ya da geri olmaları yazılarının kolaylık ya da güçlüğü ile ölçülemez.

Yüzyıllardan beri kullanılan yazı, bundan sonra da pek âlâ devam edebilir. Bilginler, tüm okur-yazar kişiler, hece sınıfı çocuklarına dönecekler. Yazı değişirse kütüphaneler dolusu elyazısı ve basma yapıtlardan nasıl yararlanılacak?"

İsmet Paşa'nın direnci Atatürk'ün kararlılığı karşısında daha sonra kırılacak, ancak yine de Atatürk'e "harf devriminin aşamalı olarak yapılması gerektiğini, halkın ve çeşitli kurumların böyle bir değişikliğe birdenbire ve kolayca ayak uyduramayacaklarını" söyleyecektir. Atatürk'ün bu görüşe yanıtı, *"aşamalı devrim olmaz"* biçimindedir.

Harf devrimine, o zamanki adı *Darülfünun* olan İstanbul Üniversitesi ve Eğitim Bakanlığı Tâlim ve Terbiye Dairesi bile karşı çıkıyorlardı. Ancak, Atatürk'ün kararı kesindi. 9 Ağustos'ta İstanbul'da Gül-

hane Parkı'nda düzenlenen bir şenlikte halka şöyle seslenıyordu:

"Arkadaşlar, bizim ahenkli, güzel, zengin dilimiz yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Yeni harfleri çabuk öğreniniz. Her vatandaşa, kadına, erkeğe, köylüye, çobana, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bu görevi yaparken düşününüz ki bir ulusun yüzde onu, yüzde yirmisi okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmezse, bu ayıptır."

Bu konuşmadan sonra bir "alfabe seferberliği" ilân edildi ve yeni harfleri öğrenme konusunda yurt çapında bir çabaya girişildi. 25 Ağustos'ta Ankara'da toplanan Dördüncü Muallimler Birliği Kongresi'nde öğretmenler yeni harfleri öğretmek için and içtiler. Başlangıçta devrime karşı olan İsmet Paşa 13 Eylül'de Malatya'da yeni harflere ilişkin bir konuşma yaptı. İsmet Paşa bu kez, *"Bu denli hayırlı ve güçlü bir atılımın niçin bugüne değin geri bırakıldığını geleceğin eleştiricilerine anlatmak kolay olmayacaktır"* diyordu.

Sonuçta "Latin harflerini kullanma yasası" 1 Kasım 1928'de Büyük Millet Meclisi'nde hiçbir direnişle karşılaşmadan kabul edildi.

Ortaçağın karanlıklarında yaşayan bir toplum, yüzünü çağın aydınlığına çevirmişti...

SERBEST FIRKA'NIN DOĞUMU VE ÖLÜMÜ

Serbest Fırka'nın kurulduğu 1930 yılında ülkenin genel tablosuna, "CHP'ne ve hükûmete karşı duyulan bir hoşnutsuzluk havası" egemendi. Bunun da çeşitli nedenleri vardı.

Öncelikle söylenebilir ki, Cumhuriyet Halk Partisi, halkın partisi haline gelememişti. Atatürk, Çankaya'da dil ve tarih konularında yoğun çalışmalar yapıyor ve bir süredir eskisi gibi halkın içinde görünmüyordu. Artık, halkın karşısında daha çok hükûmet ve parti vardı. Üstelik gerçekleştirilen üst yapı reformları halkın büyük bir kesimine ulaştırılabilmiş değildi. Hükûmet halktan çok, parti örgütüyle bağlantı halindeydi. Parti ise halktan kopmuş durumdaydı. Halkın dışında, dar bir bürokrat hizip ile, bu hizbe ancak seçim ve çıkarları nedeniyle bağlı olan dar bir taşralı yandaşlar kadrosundan oluşuyordu[188].

Öte yandan, Dünya ekonomik bunalımının Türkiye üzerindeki etkisi açık biçimde görülmekteydi. Bir tarım ülkesi olan Türkiye bu yıllarda tam anlamıyla yoksulluğa sürüklenmişti[189]. Köylü, en ilkel koşullarda ve kredi açısından ağır bir sömürü altında çalışıyordu. Karadeniz, Ege, Akdeniz bölgelerinde fiyatlar

188 **Aydemir, Şevket Süreyya: Tek Adam**, Cilt 3, s. 386 (1965).
189 **Yetkin, Çetin: Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, s. 24 (1982).

sıfıra düşmüş gibiydi. Buna karşın mal, alıcı bulamıyordu. Özellikle dışsatımla geçinen kent ve kasaba orta sınıfları bunalım içindeydiler. İşte, "Serbest Fırka Olayı" denilen güdümlü demokrasi deneyimi böyle bir dönemde başlatılmıştır.

★ ★ ★

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu Yalova'da Atatürk'le Fethi Okyar arasında planlandı.

Fethi Okyar, o zamanlar Paris Büyükelçisi'ydi. 1930 yılı Temmuz ayında iznini geçirmek üzere Türkiye'ye gelmişti. Fethi Bey Atatürk'ün yakın arkadaşıydı. Yalova'da bulunan Atatürk'e saygılarını sunmak üzere 23 Temuz 1930 günü, İstanbul'dan Yalova'ya geçerek yemekte Gazi'nin konuğu olmuş ve Yalova'da kalmaya başlamıştı[190]

Konuk kaldığı süre içinde Fethi Bey, Atatürk'e Fransa ve İngiltere'deki çok partili siyasal yaşantıdan söz ediyor, ülkenin ekonomik durumunun dışardan çok kötü görüldüğünü söylüyor ve İsmet Paşa Hükümetinin ekonomik politikasını eleştiriyordu.

Yalova'daki konukluğunun altıncı günü, Fethi Bey bir sürprizle karşılaştı. Atatürk, kendisine muhalif bir parti kurmasını öneriyor ve şunları söylüyordu:

– Ülkede muhalif bir parti kurmak gerekir. Böyle bir parti oluşturulursa Meclis'te tartışma daha serbest olur. Örneğin, siz böyle bir partinin başına geçerseniz bildiklerinizi Meclis'te rahatça söylersiniz. Böylelikle uygulamada görülen birçok yanlışlığın da önünü almak olanağı yaratılır[191]

Ancak, şu noktaya parmak basmak gerekiyor ki, Fethi Bey'in başkanlığında bir muhalif parti kurulması düşüncesi Atatürk'ün o gün kafasında doğan bir tasarım değil, çok daha önce verilmiş bir karardır. Hatta İsmet Paşa'nın da bunu bildiğine ilişkin pekçok

190 **Okyar, Fethi: Üç Devirde Bir Adam (Hatıralar)**, s. 377 (1980).
191 **Okyar, Fethi: a.g.y.**, s. 388.

kanıt vardır[192].

Serbest Fırka ile Terakkiperver Fırka'nın ortaya çıkışları arasında bir benzerlik bulabilmek olanaksızdır. Terakkiperver Fırka Atatürk'ün atılımlarına karşı bir tepki olarak doğmuş, Serbest Fırka ise Atatürk'ün desteği ve güdümüyle kurulmuştur[193]. Ancak, daha sonra gelişen olaylarda, Terakkiperver Parti'nin çevresini saran tutucu ve gerici kitlelerin Serbest Fırka'yı da destekledikleri görülecektir.

Atatürk, oluşturulacak muhalefetin başına niçin Fethi Bey'in gelmesini istemiştir?

Fethi Okyar (1880-1943), Atatürk'ün okul yıllarından beri yakın arkadaşıydı. Harp Okulu'nu bitirdikten sonra Bolayır'da birlikte olmuşlar, Sofya'da birlikte çalışmışlardı. Kurtuluş Savaşı döneminde ve Cumhuriyet'in ilânından sonra Atatürk'ün güvenini hiç yitirmemiş, ayrıca kısa bir süre başbakanlık da yapmıştı. Atatürk'le hiç çatışmaya girmemiş bir dosttu ve siyasal kişiliği ve deneyimleriyle, kurulacak bir partinin önderliğini yürütebilirdi.

Atatürk ve Fethi Bey, İsmet Paşa'nın ve CHP Genel Sekreteri Saffet Arıkan'ın da bulundukları bir görüşmede, partinin kuruluşundan önce karşılıklı mektuplaşmak konusunda anlaştılar. Hazırlanan plana göre, Fethi Bey, Cumhurbaşkanı'na bir mektup yazarak, *"Cumhuriyet Halk Partisi'nin malî, ekonomik, iç ve dış politikalarının karşısında yer alacak ayrı bir parti kurmak istediğini"* bildirecek ve resmen izin isteyecekti. Atatürk de başvuruya vereceği yazılı yanıtla partinin kuruluşunu onayladığını bildirecekti.

Planlandığı gibi de oldu... Fethi Bey'in başvurusuna Atatürk mektupla şu yanıtı veriyordu:

"Cumhurbaşkanı bulunduğum sürece, Cumhurbaşkanlığın üzerime verdiği yüksek ve yasal görevleri, hükûmette olan ve olmayan partilere karşı âdil

192 **Yetkin, Çetin: Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, s. 32 (1982).
193 **Kongar, Emre: Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, s. 173 (1979).

biçimde ve yansız olarak yapacağıma ve layik Cumhuriyet esası içinde partinizin her türlü siyasal etkinlikleri ve akımlarının bir engele uğramayacağına inanabilirsiniz"[194].

Mektuplar, daha önce kararlaştırıldığı gibi, Anadolu Ajansı aracılığıyla basına ulaştırıldı. Basın, 11 Ağustos'ta Fethi Bey'in, 12 Ağustos'ta Cumhurbaşkanı' nın mektuplarını yayımladı.

Parti dar bir kadroyla kuruldu. Genel başkanlığa Fethi Bey, genel sekreterliğe Nuri (Conker) Bey seçildiler. CHP'den ayrılan ve Serbest Fırka'nın kurucuları arasında yer alan milletvekillerinin kimileri kendi istekleriyle, kimileri de Atatürk'ün isteği üzerine partiye girmişlerdi. Kurucular şu adlardan oluşuyordu: Ağaoğlu Ahmet (Kars), Dr. Reşit Galip (Aydın), Talât (Ankara), Senih Hızıroğlu (Bursa), Nakiyeddin Yücekök (Elazığ), Tahsin Uzer (Erzurum), Mehmet Emin Yurdakul (Şebinkarahisar), Ali Haydar Yuluğ (İstanbul), Süreyya İlmen Paşa (İstanbul), İbrahim Süreyya Yiğit (Kocaeli), Ali Galip (Niğde), Refik İsmail Kakmacı (Sinop), Rasim Öztekin (Bilecik).

Atatürk'ün isteğiyle partide görev alanlar, Ağaoğlu Ahmet, Ankara milletvekili Talât, Dr. Reşit Galip, Tahsin Uzer, Rasim Öztekin ve Mehmet EminYurdakul'du... Kendiliklerinden katılanlar ise Ali Haydar Yuluğ, Senih Hızıroğlu, Refik İsmail Kakmacı ve Süreyya İlmen Paşa'ydı[195].

Atatürk, parti genel sekreterliğine Nuri Conker'in gelmesini istemişti. Nuri Conker (1881-1937) denilebilir ki Atatürk'ün en yakın arkadaşıydı. Selânik'te aynı mahallenin çocukları olarak büyümüşler, aynı askerî okullarda okumuşlar, Hareket Ordusu'nda, Libya savaşlarında, Çanakkale savaşlarında ve Kurtuluş Savaşı'nda birlikte olmuşlardı. Kısacası, önder kadrosu Atatürk'e çok yakın insanlardan oluşan bir

194 **Yetkin, Çetin: Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**,s. 35 (1982).
195 **Yetkin, Çetin: a.g.y.**, s. 54, 57-63.

muhalefet partisi kuruluyordu. Ancak, bu önderlerin İsmet Paşa'ya aynı duyguları besledikleri söylenemezdi. Fethi Bey, Nuri Conker ve Ağaoğlu Ahmet, İsmet Paşa'ya ve güttüğü politikaya muhalefetleriyle tanınıyorlardı. Ankara milletvekili Talât ve İstanbul milletvekili Ali Haydar Beyler de hükûmeti devamlı eleştirenler arasındaydılar.

Programda partinin, "vatandaşların refahına, malî ve ekonomik her türlü girişimlere engel olan hükûmet müdahalelerini kabul etmeyeceği, ekonomik yaşantının gelişmesinde her türlü serbest girişimcinin yanında olduğu" belirtiliyor ve "köylüye, çiftçiye çok ucuz faizle para verileceği, tefeciliğin ortadan kaldırılacağı" önemli bir ilke olarak vurgulanıyordu. Ayrıca, "Türk parasının değerini saptamak için önlemler almak ve Türkiye'de yatırım yapmak isteyen yabancı sermayeye yol açmak" partinin başlıca amacıydı. Programın ilk maddesinde "cumhuriyetçiliğe, milliyeçiliğe ve laiklikğe bağlılık ilkesi" yer almıştı.

Fethi Okyar'ın İzmir Gezisi

Parti hızla örgütlenmeye başlamıştı. Bu arada Fethi Bey partili arkadaşlarıyla birlikte, İzmir başta olmak üzere Ege bölgesinin bir bölümünü kapsayan bir geziye çıkmaya karar verdi. Acaba halkın Serbest Fırka'ya yaklaşımı ne olacaktı?... İlgi mi, tepki mi?...

Fethi Bey ve arkadaşları halkın ters bir tepki koymasından kaygılanıyorlardı. Bir muhalefet partisi olarak ilk kez halkın karşısında, Gazi'nin partisi ve o partinin hükûmeti eleştirilecekti. İkircikli bir hava içinde 3 Eylül 1930'da İstanbul'dan İzmir'e vapurla hareket edildi. Bu arada Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Fethi Bey'den önce İzmir'e vararak havayı yoklamış, kendine göre bir değerlendirme yaparak Atatürk'e bir telgraf çekmiş ve "İzmir'de halkın Fethi

Bey'e karşı olduğunu, gelirse hakarete uğrayacağını, bu geziden vazgeçmesi" gerektiğini bildirmişti.

Oysa, İzmir'e bu kaygıların tam tersine bir hava egemendi. İzmir sokaklara dökülmüş, limana yığılmış, Fethi Bey'i bekliyordu. Vapur rıhtıma yaklaştığında, binlerce insandan "yaşasın Gazi, yaşasın Fethi Bey, yaşasın Serbest Fırka" haykırışları yükseldi. Vapurun çevresini yüzlerce kayık sarmıştı. Kayıklardan vapura çıkanlar Fethi Bey'e sarılıyorlardı. Bu kucaklamalar sırasında Fethi Bey fenalık geçirdi ve ceketi yırtıldı. Bu arada denize düşenler, ezilenler oldu. Bir polis halk tarafından denize atıldı.

Vapurdan çıkıldıktan sonra rıhtımla cadde arasındaki yirmi-otuz metrelik yol ancak yarım saatte alınabildi. Otele giderken bindikleri otomobil binlerce el tarafından havaya kaldırılıyordu. Otele varıldığında otomobilin camları kırılmış, tavanı çökmüştü. Binbir güçlükle otele girebilen Fethi Bey balkondan halka seslenerek, dağılmalarını ve ertesi gün vereceği söylevi dinlemeye gelmelerini söyledi. Kalabalık "yaşasın Gazi, yaşasın Fethi Bey" haykırışları arasında dağıldı.

Gösterilerin bitmesinde sonra, Fethi Bey ve arkadaşları İzmir yöneticilerini yerlerinde ziyaret etmek istediler. Ne var ki Vali Kâzım (Dirik) Bey yerinde yoktu. Otele döndüklerind ise Vali'den Fethi Bey'e bir yazı geldi. Bu yazıda Vali, güvenliği sağlamakta güçlük çektiğini, bu nedenle Fethi Bey'in ertesi gün vereceği söylevden vazgeçmesi gerektiğini bildiriyordu. Bunun üzerine Fethi Bey hemen Atatürk'e bir telgraf çekmek istedi. Ancak bu kez de postane, telgrafı kabul etmiyordu. Saatlerce uğraşıldı ve Fethi Bey'in ısrarları sonucunda Vali telgrafın çekilmesine izin verdi.

Gazi, bu telgrafı ivedilikle yanıtladı:

"İzmir'de Serbest Fırka Başkanı Fethi Beyefendi Hazretleri'ne (kopyası Başbakan'a, İçişleri Bakanı'na, İzmir Valisi'ne):

Anlıyorum ki, sana söylevini verdirmek istemiyorlar. Fakat sen her ne olursa olsun söylevini vereceksin ve rastladığın herhangi bir engeli bana bildireceksin.

Güvenliğin sağlanması için Başbakan, İçişleri Bakanı ve İzmir Valisi gereken önlemleri almakla yükümlüdürler.

GAZİ"

Ertesi gün halk Fethi Beyi dinlemek üzere toplanmaya başladı. Ne var ki, aynı gün *Anadolu* gazetesinin 5 Eylül 1930 tarihli sayısında Serbest Fırka'ya hücum eden bir yazının yayımlanması, Serbest Fırka yandaşı kitlelerin gösterilerine neden oldu. Cumhuriyet Halk Partisi İl Başkanlığı binası önünde yapılan protesto gösterilerinde, CHP'li Sabri Bey'in, binadan halka "namuzsuzlar" diye bağırması kitlelerin öfkesini doruğa çıkardı. Bina taşlandı. Ardından Anadolu gazetesi basımevine doğru yola çıkıldı. Basımevini koruyan polislerin halka ateş açması sonucu on dört yaşında bir öğrenci vurularak öldü[196]. Halk arasında yaralananlar oldu. Tüm bu olaylara karşın kitleler dağılmadı. Fethi Bey'in kaldığı otele yüründü. Öldürülen öğrencinin ölüsü, Fethi Bey'in ayakları dibine bırakıldı. Çocuğu taşıyan yaşlı baba, Fethi Bey'e,

– İşte size bir kurban! Başkalarını da veririz, dedi. Kurtar bizi kurtar!...

Manzara gerçekten düşündürücüydü. Sekiz yıl önce İzmir'i düşman çizmesinden kurtaran adam şimdi Çankaya'dan İzmir'i ezik bir yürekle seyrediyor olmalıydı... Sekiz yıl önce kurtardığı insanlar şimdi Fethi Bey'e "kurtar bizi" diye haykırıyorlardı.

Fethi Bey söylevini, 7 Eylül'de ellibini aşan bir topluluk önünde verdi. Söylev sırasında İsmet Paşa'yı yeren sloganlara ve İsmet Paşa'nın resimlerinin yırtılmasına Fethi Bey karşı çıktı. Paşa'nın ülkeye olan

196 **Ağaoğlu, Ahmet: Serbest Fırka Hatıraları**, s. 37 (1969).

hizmetlerini anımsattı.

★ ★ ★

Fethi Bey ve arkadaşları İzmir'den ayrılıp Manisa, Aydın ve Akhisar'da örgütlenme çabalarına giriştikten sonra Ankara'ya döndüklerinde ilk işleri Atatürk'ü ziyaret etmek oldu. Gazi üzgün görünüyordu. Hele Fethi Bey'e ve Nuri Conker'e söyledikleri oldukça cesaret kırıcıydı:

"Ben iki partiye de yardım edeceğimi söylemiştim. Görüyorsunuz ki siz benim yardımıma muhtaç değilsiniz. Halk hep size doğru akıyor. Desteğe öteki parti (CHP) muhtaçtır"[197]

Bu arada devrim ve reformların karşısında yer alan güçlerin, basında ve çeşitli kesimlerde Serbest Fırka'yı desteklemeleri parti önderlerini güç durumda bırakıyordu. Bu destek CHP'lilerin büyük tepkisine neden oluyor ayrıca Atatürk'le Serbest Fırka arasında giderek artan bir uzaklaşmaya yol açıyordu.

Belediye seçimleri bu hava içinde 23 Eylül 1930'da yapıldı. Serbest Fırka Samsun dışında, hiçbir ilde başarı elde edemedi. Ancak, parti yöneticileri, seçimlerde valilerin hemen her yerde baskı yaptıklarını ileri sürüyorlardı. Yalan da değildi... Bu savlar, varolan siyasal gerilimi daha da artırmıştı. Fethi Bey ve arkadaşları konuyu Meclis'e getirerek, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya hakkında gensoru açılmasını istediler. Meclis'te hırçın tartışmalar oldu. Refik Koraltan ve Rasih Kaplan, Serbest Parti'yi, gericileri desteklemek ve Atatürk'ün kişiliğini kötüye kullanmakla suçladılar[198].

Bu arada genel seçimler yaklaşıyordu. Halk birkaç ay sonra sandık başına gidecekti. Başlangıçta, Mustafa Kemal'in seçimlerde yansız kalacağı ve "blok" denen bir sistemin uygulanacağı ileri sürülüyordu. Buna göre, Cumhurbaşkanı'nın adı her iki parti listesinin

197 **Aydemir, Şevket Süreyya: Tek Adam,** Cilt 3, s. 399 (1965).
198 **Özek, Çetin: Türkiye'de Gerici Akımlar,** s. 183 (1964).

de başında yer alacaktı ve listelerin ikisi de Atatürk tarafından düzenlenecekti. Ancak, Cumhuriyet Halk Partisi buna şiddetle karşı çıktı. Aslında Atatürk de artık Serbest Fırka'dan desteğini çekmişti. Gelişen olaylar sonucunda Atatürk'ün genel seçimlerde yalnız Cumhuriyet Halk Partisi'ni destekleyeceği bildirildi.

Bu durumda Serbest Fırka'nın işi zordu. Bu arada Atatürk'ün Fethi Okyar'a "seçimlerde CHP'ni destekleyeceğini" söylemesi sonun başlangıcını oluşturdu. Fethi Bey ve arkadaşları Atatürk'e karşı bir uğraş vermek niyetinde değildiler.

Serbest Fırka önderleri toplanıp, konuyu enine boyuna görüştüler. Yönetim Kurulu, partinin kendisini dağıtmasına karar verdi.

Kararlaştırıldığı gibi yapıldı. Serbest Cumhuriyet Fırkası 17 Kasım 1930'da tarihe karıştı.

★ ★ ★

Serbest Fırka'nın kurdurulması nedenleri üzerinde birçok görüş ileri sürülmüştür.

O dönemi yaşamış politikacıların bir bölümüyle, kimi yazarlar, Atatürk'ün "içtenlikle, çok partili rejime geçmek istediğini" ve bu nedenle partinin kurulduğunu ileri sürerler.

Kimi görüşlere göre Serbest Fırka, hükümetin denetlenebilmesi için kurulmuştur. Hükümetin Meclis'te CHP milletvekillerince eleştirilmemesi nedeniyle bir muhalefet partisinin Meclis içi varlığına gereksinme duyulmuş ve parti bu gereksinmeden doğmuştur. Atatürk'ün Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ün kendisine:

"Devrim esasları dışındaki sorunlarımızı olanaklar ölçüsünde en iyi, en verimli hal çarelerine bağlamalı... Bu, ancak karşılıklı açık, serbest, ciddi ve içtenlikli tartışmalarla sağlanabilir. Bu nedenle biz bir an önce, Meclis'te böyle bir cihaz, serbest bir eleştiri ve tartışma cihazı yaratmaya bakmalıyız" dediğini yazar[199].

Serbest Fırka'nın "toplumun siyasal eğilim ve tepkisini saptamak ve gericilik hareketlerini ortaya çıkarmak için kurulduğunu ileri sürenler de vardır. Örneğin Yakup Kadri bu konuda şu görüşleri ileri sürmektedir:

"Sanıyorum ki Atatürk bir muhalefet partisinin kurulmasına yol açarken, o keskin sezgi gücüyle sezinlediği yeraltı gericilik hareketlerini meydana çıkarmak amacını gütmüştü ve bununla, aynı zamanda devrim düzeninin ülkede yerleşmiş olduğu kanısına düşmüş bulunan Halk Partisi ile hükümeti uyarmak istemişti"[200].

Bu görüşe katılmak oldukça zordur...

Savunulan bir başka düşünce, "CHP'nin denetlenmesi ve bir muhalefet partisi karşısında CHP'nin kendisine çeki düzen vermesi" için Serbest Fırka'nın kurulduğudur. Bu da kabul edilmesi güç bir görüştür...

Kimi siyasal çevreler ise partinin kuruluş nedenini "Atatürk ile İnönü arasında o günlerde oluşan siyasal gerginliğe" bağlamışlardır. Bu savlara göre, İsmet Paşa'nın Atatürk karşısında giderek ağırlık kazanması, hatta ilerde cumhurbaşkanlığını ele geçirme olasılığı Atatürk'ü ürkütmüş ve Atatürk gelecekteki siyasal güvencesini Serbest Fırka'da aramıştır.

Bu, gerçeklikle bağdaşamayacak bir görüştür. Atatürk o dönemde gerek ilerici çevrelerde, gerek Cumhuriyet Halk Partisi içinde gücünün ve saygınlığının doruğuna varmış, karizmatik bir liderdi. Mareşal Fevzi Çakmak'ın buyruğunda olan ordudan tam destek alıyordu. Bu tür oyunlara girmeye hiç gereksinmesi yoktu. İsteseydi bir işaretle İsmet Paşa'yı başbakanlıktan alır ve görevi, çok güvendiği Fethi Okyar'a verirdi.

Atatürk'ün, Serbest Fırka'yı, güdümlü de olsa çok partili bir rejimi gerçekleştirmek için kurdurduğunu

199 **Soyak, Hazan Rıza: Atatürk'ten Hatıralar**, Cilt 2, s. 408 (1973).
200 **Karaosmanoğlu, Yakup Kadri: Politikada 45 Yıl**, s. 104 (1968).

söylemek, herhalde en gerçekçi görüşün ifadesi olacaktır. Falih Rıfkı'nın bu konudaki düşünceleri gerçeği yansıtması açısından ilginçtir:

"Akla en yakın gelen tanı bence şudur: Bu rejim en sonunda normalleşecekti. Tek partili bir meclis rejimi birgün sona erecekti. Acaba rejimin normalleştirilmesi, Atatürk sağ ve tüm otoritesiyle ayaktayken kendisi tarafından sağlanamaz mıydı? Böyle bir denemede Atatürk'ün muhalefet partisini inanmadığı kişilere bırakması kuşkusuz tehlikeli olurdu. Atatürk, Cumhuriyet Halk Partisi'nin lideri olarak kalmalı ve Serbest Fırka da, O'nun yüksek hakemliğini tanımalıydı. Asıl önemlisi, Serbest Fırka, devrim düzenine Cumhuriyet Halk Partisi kadar bağlı kalmalıydı. Devrim düzeni dışındaki türlü sorunlar, ekonomi, maliye, tarım ve ticaret işleri iki parti arasındaki tartışmaları besleyebilirdi"[201].

Mahmut Goloğlu "toplumdaki genel hoşnutsuzluğun gerçek nedenini Atatürk'ün de gördüğünü, bu konuda alınacak tek doğru önlemin çok partili bir rejime geçmek olduğuna inandığını" söyler[202].

Taner Timur'da konuya gerçekçi bir biçimde yaklaşır:

"Takrir-i Sükûn Yasasının çıkışından itibaren burjuva demokratik hak ve özgürlüklerinin kısıtlanması ve ekonomi politikasının vergiler ve tekeller kanalıyla yoksul kitlelerin sırtından yürütülmesi, siyasal iktidarın ve iktidarın görünürdeki sahipleri olan bürokratların halk katındaki saygınlığını azaltmıştı. Bu nedenle 1929 ekonomik krizi patladığı zaman iktidarın önünde iki yol vardı: Ya demokratik hak ve özgürlüklerin geri verilmesiyle rejimi yumuşatmak, ya da büsbütün sertleştirmek... Birinci yol Serbest Fırka'nın 1930'da kurulmasıyla denendi"[203].

---

201 **Atay, Falih Rıfkı: Çankaya**, s. 463 (1969).
202 **Goloğlu, Mahmut: Devrimler ve Tepkileri**, s. 276 (1972).

Yalnız burada değinilmesi gereken bir nokta var... Evet, rejimi yumuşatma yoluna gidilmiş ve çok partili bir siyasal yaşantıya girmek içtenlikle istenilmiştir. Ancak, topluma siyasal hak ve özgürlükler verilememiştir.

★ ★ ★

Serbest Fırka'nın kurulmasıyla birlikte Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı ortaya çıkan tepkiler çeşitli yorumların ve savların ileri sürülmesine neden olmuştur. Kimilerine göre Serbest Fırka bir gericilik hareketidir. Kimilerine göre, olay, ekonomik bunalım içinde kıvranan kitlelerin doğal bir tepkisidir. Kimilerine göre de, otoriter bir yönetime başkaldırma eylemidir.

Kanımca, Serbest Fırka'nın dayandığı tabanın CHP'ne gösterdiği büyük tepki çeşitli ögeleri içeren bir olgudur. Olaylara tek yönlü bakmak bizi yanlışlığa götürür.

Serbest Fırka'nın önderleri kuşkusuz gerici değildiler. Cumhuriyet ilkelerine ve layikliğe bağlıydılar. Bunu yadsımak insafsızlık olur. Ancak, tabandaki gelişmelere engel olmaya güçleri yetmedi.

Daha önce de belirttiğim gibi Serbest Fırka'nın kurulduğu günler ekonomik koşullar açısından köylünün ezildiği, orta sınıfın bunalıma düştüğü bir dönemdi. Halk bu nedenle siyasal iktidardan memnun değildi. Ayrıca, iktidarın halka bağlantısı demek olan CHP, halkın partisi haline gelememiş, üstelik halktan kopmuştu. Gerçekleştirilen üst yapı reformları da halka ulaştırılabilmiş değildi. Bu arada devrim düşmanı gerici kitleler pusudaydı. Gerici olmayıp, Cumhuriyet rejimini benimseyen ama CHP'nin gidişini beğenmeyenlerin sayısı da az değildi. İşte, Serbest Fırka'nın dayandığı tabanın tepkisinde, tüm bu olgular birlikte yatar.

---

203 **Timur, Taner: Türk Devrimi ve Sonrası**, s. 193 (1971).

Ancak, parti çevresinin, tıpkı Terakkiperver Fırka'nın kuruluşunda görüldüğü gibi, çok kısa bir süre içinde gericiler tarafından sarılması Fethi Okyar ve arkadaşları için büyük şanssızlık olmuştur.

Burada bir noktayı açıklağa kavuşturmakta yarar vardır:

Serbest Fırka'nın halk kesiminde kazandığı desteğin, çoğunluğunu okuma yazma bilmeyen ve çağın gerisinde kalmış bir toplumun demokrasi özleminden kaynaklandığını ileri sürmek bir aymazlıktan başka birşey değildir.

Bugün de Türkiye'de sırtından hırkası alınmış halk yığınları, onbinlerce kişilik kitleler halinde, dini sömürmekten öteye marifetleri olmayan ve ülkeyi bugünlere getirmiş olan siyasal önderlere alkış tutmaktadırlar. Demokrasiye geçimizden bu yana, kırk küsur yıldır, yapılan her seçimde sandıktan sağcılar çıkmış, her seçim minderinde ilerici partilerin sırtı yere yapışmıştır. *"Toplumumuzun bir bölümünün"* geri kalmışlığını kabul etmek zorundayız. Romantik Ecevit'in dediği gibi, "halk, parlamentonun ilerisinde" olsaydı, Demirel bu ülkede on yıla yakın başbakanlık yapamaz. Özal,iktidar koltuğunda oturamazdı.

Menemen Olayı

Halifeliğin kaldırılmasına ve Cumhuriyetin ilânına tepki gösteren ve devrimlere karşı sık sık güç denemesine girişen gericiler, Serbest Fırka'nın kuruluşunda iktidara karşı girişilen gösterilerden de cesaret alarak, partinin kapanmasından kısa bir süre sonra 23 Aralık 1930'da Menemen'de bir ayaklanma girişiminde bulundular.

Nakşibendi tarikatından Laz İsmail Hoca'nın kışkırtmalarıyla kendini mehdi ilan eden ve Manisa'da

gizli toplantılar düzenleyen Derviş Mehmet adında gözü dönmüş bir nakşibendi yobazı, ortamı elverişli bulunca, müridleri Sütçü Mehmet, Mehmet Emin, Şamdan Mehmet, Nalıncı Hasan, Ramazan ve Küçük Hasan'la birlikte Menemen köylerini dolaşmaya ve "din elden gidiyor" yaygarasıyla köyler halkını ayaklandırmaya başladı. Paşaköy'de silahlanan yobazlar, buradan bir göçmen köyü olan Bozalan'a geçtiler. Dağda kaldıkları kulübede onbeş gün zikirle vakit geçirdikten sonra köyde tekbir getirerek gösteri yapmaya başladılar. Daha sonra Kese köyüne geçtiler. Derviş Mehmet burada, İstanbul'u sardıklarını ve sekizyüzbin kişiye yakın güçleri olduğunu söylüyordu. Tüm isyancılar köyde buluşarak Menemen'e yürüdüler.

Menemen'de sabah namazı kılındıktan sonra Derviş Mehmet camide toplanan halka Ankara hükümetini düşürüp, İkinci Abdülhamid'in oğlu Selim'i halifeliğe getireceğini bildirdi. Halkın da katılmasıyla olay, kısa sürede bir ayaklanma niteliğine büründü. İsyancılar yeşil bir bayrak altında hükümet konağına yürüdüler. Devriş Mehmet konağın önünde bir konuşma yaparak, herkesin şapkalarını çıkarıp, kendisiyle birlikte zikretmelerini istedi. Olayı haber alan Jandarma Alay Komutanı, askerliğini yedek subay olarak yapan Mustafa Fehmi Kubilay komutasındaki küçük bir birliği ayaklanmayı bastırmakla görevlendirdi.

Mustafa Fehmi Kubilay (1906-1930), terzi çıraklığı yaparken Antalya Öğretmen Okulu'nun sınavlarını kazanmış, Antalya ve İzmir'de okuduktan sonra Bursa Öğretmen Okulu'nu bitirmiş, Cumhuriyet ilkelerine bağlı bir gençti.

Hükümet Konağı'nın önüne gelen Kubilay, Derviş Mehmet'ten teslim olmasını istedi. Ancak, isyancılar laha önce davranarak ateş açtılar ve Kubilay'ı yaraladılar. Bu durum askerlerin kaçmasına neden oldu

ve yobazlar yerde yaralı yatan Kubilay'ın başını, bin kişiyi aşkın bir kalabalığın tekbir sesleri arasında testereyle kestiler. Kubilay'ın başı, yobazların taşıdığı yeşil bayrağın mızrağına geçirildi. Esnaftan bir yahudi, başın mızrakta iyi durabilmesi için istenen ipi hemen bulup getirdi. Sokaklarda yeşil ve kara bayraklar dalgalanıyor, Menemen tekbirlerle inliyordu.

Kubilay'ın kanını içen Derviş Mehmet halka, "Halife sınırda bizi bekliyor; kalkın, müslümanlığı kurtaralım" diye haykırıyordu. Bu arada isyancılar iki de bekçi öldürmüşlerdi.

Ayaklanmanın böylesine trajik boyutlara varması üzerine olay yerine daha güçlü bir birlik gönderildi. Birliğin başındaki subay, Derviş Mehmet'in üzerine kurşunları yağdırınca Dünya'ya mehdi olarak geldiğini ilan eden yobaz yere yapışıverdi.

Olayın duyulmasından sonra olağanüstü toplantıya çağrılan Bakanlar Kurulu Menemen, Manisa ve Balıkesir'de sıkıyönetim ilân etti. Ayrıca suçluların yargılanması için Korgeneral Mustafa Muğlalı'nın başkanlığında bir askeri mahkeme kuruldu.

Büyük Millet Meclisi'nin 1 Ocak 1931'de yaptığı toplantıda Başbakan İsmet Paşa, olayı "yüzyıllardır dini politikaya alet eden tüm hareketlerin bir yinelenmesi" olarak niteliyor ve "bu zavallılar layikliğe karşı gelerek şeriat istemektedirler. Gerçekte ise çıkarlarını yitirmişlerdir, onu istiyorlar" diyordu.

Atatürk, olayı rejime yönelik bir hareket olarak görüyor ve Serbest Fırka'yı desteklemiş olan *Son Posta* ve *Yarın* gibi gazetelerin olayla ilişkileri bulunup bulunmadığını bilmek istiyordu.

Soruşturmalar, Derviş Mehmet'i kışkırtan Laz İsmail Hoca'nın İstanbul'da bulunan nakşibendi tarikatı şeyhleriyle bağlantısını ortaya çıkardı. Nakşibendi şeyhi Hoca Esat, Şeyh Halit, Hoca Saffet ve Hoca Esat'ın oğlu Mehmet Ali'nin ayaklanmanın hazırlanmasında başrolü oynadıkları anlaşıldı.

Duruşmalarda yüzlerce kişi yargılandı. Kutb-ül aktâp (kutupların kutbu) olarak anılan Hoca Esat duruşmalar sırasında tutukevinde öldü. Başlarında Hoca Saffet, Şeyh Halit, Mehmet Ali ve Laz İsmail'in bulunduğu yirmi sekiz kişi idam edildi.

★ ★ ★

Menemen olayı hazırlayıcılarının ölümle cezalandırılmaları nakşibendileri sindirmedi. Olaydan üç yıl sonra Kozanlı İbrahim ve yandaşları Bursa'da Türkçe ezanı protesto ederek, "şeriat isteriz" sesleri arasında bir yürüyüş yaptılar. Yürüyüşe Bursa halkının önemli bir bölümü de katıldı. 1935'te Siirt'te Şeyh Halit ve oğlu Abdülkuddûs, şeriat adına bir ayaklanma girişiminde bulundular. 1936'da İskilip'te Ahmet Kalaycı, yeni bir din sistemi ortaya koyduğunu ileri sürerek olaylar çıkarttı. Tüm bu hareketler iktidarın sert ve kesin tutumuyla en şiddetli bir biçimde bastırıldı. Bundan sonra irtica yılanı pusuya yattı. Demokrat Parti 1950'de iktidara gelinceye değin, şeriatçılar yuvalarından çıkmadılar.

CUMHURBAŞKANLIĞI KOLTUĞUNDA İNÖNÜ

Atatürk'ün ölümünden bir gün sonra 11 Kasım 1938'de Cumhurbaşkanlığına İnönü'nün seçilmesini kimse yadırgamadı. İnönü, Cumhuriyet'in kuruluşundan Celâl Bayar'ın başbakanlığa getirilişine değin (25 Ekim 1937) geçen süre içinde Atatürk'ün en yakın çalışma arkadaşı olmuştu. Seçim çok doğaldı...

İnönü, özellikle dış siyasa açısından güç bir dönemde görev alıyordu. Kendisi de bunu açık biçimde belirtir:

"1938 Kasım'ında cumhurbaşkanlığına seçildikten sonra karşı karşıya kaldığımı varsaydığım sorunlar şunlardı:

Dış Dünya'nın yeryüzü ölçüsünde çatışmaya gittiğini kesin bir inanışla görüyordum. Ufukta beliren bu çetin fırtınayı selâmetle geçirmek beni en çok düşündüren sorundu.

Dış ilişkilerimiz kararsız ve temelsizdi. Sovyetler'le ilişkilerimiz gölgeli, Naziler'le ilişkilerimiz kuşkulu ve Batı Dünyası ile ilişkilerimiz de temelsizdi.

İç politikada bir huzur düzenine gereksinmemiz vardı. Ve bu sorun benim gözümde ivedi bir sorundu. Devletin dış ve iç işlerini inanılır bir düzeye oturtmak ilk görevdi.

1930'dan sonra bir ekonomik plan uygulamaya başlamıştık. Son sonucunu yakından henüz bilmiyordum. Zihnimi işgal eden sorunlar bunlardı."

Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye yeni bir dönemin eşiğindeydi... Üst yapı reformları korunacak ve alt yapı reformlarına gidilebilecek miydi?...

Bu sorunun yanıtı kocaman bir *"hayır"* olmuştur.

Üst yapı reformlarının gerçekleşmesinde büyük hizmetleri olan İnönü bir devrimci miydi?

Değildi... Kuşkusuz tutuculuğundan da söz edilemez. O, sadece uygar ve çağdaş kafalı bir dengeciydi. Reformların yapılmasında Atatürk'ten aldığı buyrukları uygulayan, Cumhuriyet'in en kritik günlerinde O'na yardımcı olan bir başbakan, bir ikinci adamdı.

Anadolu'da bağımsızlık savaşına atılan ilk adımlar döneminde İnönü'nün, İstanbul'da, harekete karşı aldığı tavır, Kâzım Karabekir'e yazdığı olumsuz mektuplar, Amerikan mandası yanlısı olduğu günler ve zamanı gelince keskin zekâsıyla, Mustafa Kemal Paşa'ya katılma gereğini kavrayıp Ankara'ya geçişi, O'nun olaylara bakış açısını belirleyen önemli bulgulardır.

İnönü'nün izlediği devletçi politika kimilerince devrimcilik olarak yorumlanmıştır. Devletçiliğin devrimcilik olduğu savına ancak gülüp, geçilir...

Aslında devletin ekonomik politikasına 1923'ten bu yana İzmir İktisat Kongresi yön vermiştir. Bu politika, devlet eliyle kapitalist üreten devletçiliği doğurdu. Bu açıdan, özel girişimci Bayar'ın karşısında İnönü'yü devletçi kişiliğiyle devrimci kabul etmek büyük yanılgı olur.

İnönü, dengeci olduğu içindir ki, iktidarda olduğu sürece çevresinde toplanan tutucu ve faşist eğilimli yöneticilerin mutlu azınlık yararına olan etkinliklerini ve faşizan uygulamalarını önleyememiştir. O, ancak iktidardan düşüp, muhalefete geçtikten sonra Kemalist ilkeleri koruma çabası içinde olmuş ve bu

dönemde özellikle lâyiklik ilkesinden hiç ödün vermemiştir.

İnönü'nün iktidar olduğu yıllarda CHP'nin, üst yapı reformlarından geriye çark ettiği, alt yapı reformlarını ise baltaladığı yadsınamaz bir gerçektir. Bu tutum, ilerdeki yıllarda Türkiye'yi büyük açmazlara sürükleyecek ortamları hazırlayan önemli bir nedendir.

Gericilik denince, salt dinsel gericilik kavramına saplanmamak gerek. Toplumun uyanmasını istememek, halkın sömürülmesine göz yummak da gericiliktir. Aslında, dinsel gericilerle, kravatlı gericiler birbirleriyle bütünleşmek zorundadırlar. Bu açıdan CHP'nin özellikle 1945-1950 yılları arasında güttüğü politika 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti'ye geriye giden yollara sapmak cesaretini vermiştir.

★ ★ ★

İnönü'nün cumhurbaşkanlığına seçilişini izleyen günler içinde gelişen olaylarda, CHP Dördüncü Olağanüstü Kurultayı'nın yeri önemlidir.

Kurultay, 26 Aralık 1938'de Ankara'da toplandı. Gündemdeki tek madde, CHP genelbaşkanının seçimine ilişkindi. Kurultay Başkanı Celâl Bayar'dı. Başkanlık divanında sekreter üye olarak Adnan Menderes oturuyordu.

Başkanlığa verilen önergenin metni oldukça ilginçti:

"1- Partinin kurucusu ve ebedi Başkanı Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Kemal Atatürk'tür.

2- Partinin değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü'dür.

3- Partinin değişmez başkanlığı aşağıdaki üç biçimde boşalabilir:

a) Vefat,

b) Görev yapamayacak hastalık,

c) İstifa.

Önerge alkışlar arasında oybirliğiyle kabul edildi. Daha sonra Başbakan Celâl Bayar şu açıklamayı

yaptı:

"Genel Başkanımız, Millî Şefimiz, Cumhurbaşkanımız İsmet İnönü, müstesna bir lütuf olmak üzere bendenizi Genel Başkan Vekilliğine tayin buyurdular... Kendilerine arz-ı şükran ederim"[204].

Kurultayın İnönü'ye bağlılık telgrafını da genç sekreter üye Adnan Menderes okudu:

"Partimizin değişmez Genel Başkanlığına seçilen Türkiye Devleti'nin büyük Cumhurbaşkanı ve kahraman Türk Ordusu'nun yüce Başbuğu, Millî Şef İsmet İnönü'ye Büyük Kurultay'ın yürekten saygı ve bağlılığının arzına karar verilmesini ve bu kararın kendisine sunulmasını, derin saygılarımızla öneririz"[205].

İnönü, CHP'nin değişmez Genel Başkanı ve Türkiye'nin Millî Şef'i ilân edilmişti. Buna akıl erdirebilmek zordu. Herhalde Almanca değil, Türkçe konuştuğumuz için İnönü'ye *Führer* demiyor, Millî Şef diyorlardı.

İnönü ile Bayar arasındaki bahar havası uzun sürmedi. İnönü, "müstesna bir lütuf olmak üzere" parti genel başkan vekilliğine atadığı Celâl Bayar'ı 25 Ocak 1939'da başbakanlıktan aldı ve yerine Refik Saydam getirildi. Saydam bu görevde İnönü'nün güvenilir adamı olarak ölümüne değin kaldı (Ekim 1942).

Eski Dostlar Sahnede

İnönü'nün cumhurbaşkanlığındaki ilk genel seçim Mart 1939'da yapıldı. Seçimlerden önce kamuoyunu şaşırtan bir olayla karşılaşıldı. Seçmenlere ilan edilen ve İnönü tarafından saptanan milletvekili adayları listesinde, o güne değin köşelerine çekilmiş olan eski Kurtuluş Savaş önderlerine de yer verilmişti. Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay

204 **Aydemir, Şevket Süreyya: İkinci Adam,** Cilt 2, s. 39-40 (1967).
205 **Aydemir, Şevket Süreyya: a.g.y.,** s. 40.

ve Fethi Okyar listedeydiler. Her ne kadar Cebesoy'un son yıllarda Atatürk'e yeniden yakınlaştığı bilinmekteyse de, özellikle Karabekir'in politikaya döneceği umulmuyordu. Bir başka şaşırtıcı olay da, Atatürk ve İnönü'ye yıllarca ağır biçimde saldırmış olan Hüseyin Cahit Yalçın'ın listede yer almasıydı. İnönü, bu davranışını şöyle açıklıyordu:

"İç işlerde yeni bir politika gerekliydi. Bu politika gerginlikleri ciddi olarak giderme ya da yumuşatma yönünde olacaktı. Eski kırgınlıkları kaldırmak için ciddi olarak çalışmak kararındaydım. Zaten benim Cumhurbaşkanı seçilmem için Atatürk'ün çevresinde kararsız bir hava esmişti. Atatürk'ün hastalığı döneminde iyiden iyiye oluşan iç huzursuzluk için ne yapacağım, nasıl bir yol tutacağım kuşkuları ortaya çıkmıştı. Eski kırgınlık dediğim zaman, Terakkiperver ve Serbest Fırka girişimlerinden kalan huzursuzlukları amaçlıyorum.

Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı arkadaşları olan eski önder kişileri küskünlüklerinden çıkarıp, toplum yaşantısına yeniden sokmayı görev saydım."

Cebesoy 1939 seçiminden sonra Saydam hükümetinde bayındırlık bakanı oldu. Saydam'ın ölümüyle iş başına gelen Saraçoğlu hükümetinde de görevini 1943'e değin sürdürdü. 1943-1946 yılları arasında ulaştırma bakanlığı yaptı. 1948'de Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na seçildi. Kâzım Karabekir ise 1946-1948 yılları arasında Meclis Başkanlığı yaptı.

İnönü, eski arkadaşlarını birlikte olmaya çağırırken Onlar'a şunu söylediğini anlatır:

"Atatürk'ün kişiliğiyle uğraşılmayacaktır..." Buna karşı çıkanlara susturucu yanıtım şu olmuştur:

"Eğer Cumhuriyeti ve devrimleri korumak ve devam ettirmek düşüncesindeysek, Atatürk'ü korumak görevdir.

1939 seçimlerinde milletvekili aday listesine Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya gibi Atatürk'ün yakın

çalışma arkadaşları alınmamışlardı.

İnönü, gerçekten büyük bir dengeciydi...

Köy Enstitüleri ve Kravatlı Gericiler

Köy Enstitüleri, köylerin kalkınmasına yönelik, köylere öğretmen yetiştiren, yalnız köylerden öğrenci alan ve iş eğitimi ilkelerine göre çalışan yatılı eğitim kurumlarıydı.

Enstitüler, 1940'ta kuruldu. O dönemde Türkiye'deki köy sayısı yaklaşık kırk bin dolayındaydı. Bunların ancak beş bininde okul bulunuyordu. Çoğu üç sınıflı olan bu okullarda çalışan öğretmenlerin sayısı yedi bine yakındı. Yaygın bir eğitim ve öğretim atılımına girişmek zorunlu görünüyordu.

İnönü, enstitülerin kuruluşundan birkaç yıl sonra 1946 Ekim'inde yaptığı bir konuşmada, *"tüm siyasal ve askeri yaşantımdaki görevlerin hiçbirini önemsemeden diyebilirim ki, öldüğüm zaman Türk Ulusu'na iki yapıt bırakmış olacağım. Bunlardan biri köy okulları, diğeri çeşitli siyasal partilerdir"* diyordu[206]. Ne var ki Köy Enstitüleri, düzenin çıkarcı ve tutucu güçlerince daha İnönü iktidardayken, İnönü'nün gözleri önünde yozlaştırıldı, işlerliğini yitirdi ve Demokrat Parti eliyle de yok edildi.

Köy Enstitüleri'ne ilişkin uygulama Hasan Âli Yücel'in 1938'de bakan olmasından sonra enstitülerin mimarı İsmail Hakkı Tonguç'un* tasarladığı biçimde geliştirildi.

Bu uygulamada, devletin mali koşulları göz önünde bulundurularak öğretmenlere az ücret verilecek,

---

206 **Avcıoğlu, Doğan: Türkiye'nin Düzeni**, s. 238 (1969).

* **Tonguç, İsmail Hakkı** (1897-1960): Tuna kıyısındaki Silistre ilinin Tataratmaca köyünde doğdu. Anadan gelen soyu Dobruca'da yerleşmiş olan Türkler'e, baba soyu Kırım'dan göçmüş bir Tatar ailesine dayanıyordu. Tonguç, ilkokulu köyünde, ortaokulu Silistre'de bitirdiktensonra öğrenimini tamamlamak için çoğu yaya geçen uzun ve zorluklarla dolu bir yolcu-

buna karşılık ev, geçimine yetecek ölçüde toprak, tohum, tarım aleti, koşum ve gelir hayvanı sağlanacak, öğretmenler ve enstitüler hem üretici olarak çalışacaklar, hem de eğitim ve öğretim etkinlikleri sürdürülecekti.

Köy Enstitüleri Yasası 17 Nisan 1940'da kabul edildi. Ancak, yasa daha tasarı biçimindeyken eşrafın ve tutucu bürokratların tepkisiyle karşılaşmıştı. Meclisteki görüşmelerde ikiyüzyetmişsekiz kabul oyuna karşılık yüzkırksekiz kişinin oylamaya katılmayışı bu tepkinin bir belirtisiydi.

Yasaya göre başlangıçta Türkiye on dört bölgeye ayrılıyordu. Her bölgede bir enstitü açılacaktı.

Kuruluş sırasında enstitülerin barınacakları doğru dürüst bir bina bile yoktu. Kimi yerlerde çadır kurularak işe girişildi. Enstitüler, öğrencilerle öğretmenlerin işbirliği ve alınteriyle kuruluyordu. Birkaç yıl içinde onbeşbin yatılı öğrenciye yetecek yediyüze yakın bina yapıldı. Yollar, sebze ve meyve bahçeleri oluşturuldu. Enstitü çevreleri bağlarla, koruluklarla, spor ve oyun alanlarıyla donatıldı.

Öğrenciler günde sekiz, haftada kırk dört saat çalışıyorlardı. Bunun yirmi iki saati kültür derslerine, on bir saati tarım ders ve uygulamalarına on bir saati de marangozluk, demircilik ve yapım işleri gibi tek-

---

luktan sonra İstanbul'a geldi. Bir köy çocuğu olarak Maarif Nazırı Şükrü Bey'le görüşmeyi başararak, göçmen olduğunu, okumak istediğini söyledi ve Kastamonu Öğretmen Okulu'na parasız yatılı olarak girdi. Daha sonra İstanbul Öğretmen Okulu'nu bitirdi. Yirmi arkadaşıyla birlikte ileri eğitim görmek üzere Almanya'ya gönderildi. Resim-el işleri, beden eğitimi ve iş eğitimi konularında seminer ve kurslara katıldı. Kurtuluş Savaşı sırasında ve savaştan sonra 1925 yılına değin Eskişehir, Konya, Adana, Ankara öğretmen okullarında resim -el işleri ve beden eğitimi öğretmenliği yaptı. 1932'de Gazi Eğitim Enstitüsü resim-el işleri bölümünü kurdu. 1935 yılında İlköğretim Genel Müdürü oldu. 1946'ya değin kaldığı bu görevde Köy Enstitüleri atılımını gerçekleştirdi. Ne var ki gerici güçler,Tonguç'un 1946'da Talim Terbiye üyeliğine oradan da Ankara Atatürk Lisesi'ne öğretmen olarak atanmasını sağladılar. 1950'de nedensiz olarak Bakanlık emrine alındı. Tonguç karşılıksız olarak bu ülkeye hizmeti ilke edinmişti. Dürüstlüğün ve özverinin simgesi bir insandı.

nik derslere ve etkinliklere ayrılmıştı.

Uzun sayılmayacak bir dönem içinde Akçadağ, Aksu, Akpınar, Arifiye, Beşikdüzü, Cilavuz, Çifteler, Dicle, Düziçi, Ernis, Gölköy, Gönen, İvriz, Kepirtepe, Kızılçullu, Ortaklar, Pamukpınar, Pazarören, Pulur ve Savaştepe gibi, köylerde enstitüler kuruldu. Ayrıca 1943'te Ankara yakınlarında, Hasanoğlan'da bir Yüksek Köy Enstitüsü açıldı. Enstitülerin başına Halit Ağanoğlu, Hürrem Arman, Süleyman Edip Balkır, Şevket Gedikoğlu, Rauf İnan, Enver Kartekin, Şerif Tekben gibi aydın ve değerli eğitimciler getirildiler.

Bu coşkun dönemde Cumhurbaşkanı İnönü, İsmail Hakkı Tonguç'un başarısını kutluyor ve 18. Nisan 1945'te Ulus gazetesinde yayınlanan "İlköğretimin Yeni Yılı" başlıklı yazısında, *"Geçen yıl ülkede ikiyüzellisekiz bölge okulu açıldı. İşlikleri ve programlarıyla bir küçük teknik okulun yerini tutan bölge okullarına verdiği önemden ve elde ettiği başarıdan dolayı İlköğretim Genel Müdürü Hakkı Tonguç'a teşekkür borçluyum diyordu*[207]

İsmail Hakkı Tonguç, birlikte yaptıkları bir gezide İnönü'nün Koçhisar yolunda kendisine *"Köy Enstitüleri'nden çıkacak ve köylerde çalışacak gençlerin ötesinde, yüzelli-ikiyüzbin kişilik bir tarımcı kadrosu yetiştirmesi gerektiğini ve bu işe hızla girişmesini"* söylediğini belirtir[208]

Ne var ki, İnönü'nün Tonguç'a verdiği destek giderek azalmaya başladı. CHP içindeki sağ kanadın gücünü artırması, enstitüler konusunda İnönü'ye sürekli baskı yapması İnönü'yü Tonguç'tan uzaklaştırmaya başlamıştı. CHP'nin kravatlı gericileri, Cumhurbaşkanı'nı "enstitülerde rejimi tehlikeye düşürecek sol çalışmalar yapıldığına" inandırmaya çalışıyorlardı.

---

207 **Tonguç, Engin: Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç**, s. 279 (1970).

208 **Tonguç, Engin: a.g.y.**, s. 281.

Şimdi, enstitülerin yok edilmesine yol açacak bu gelişmeleri Engin Tonguç'tan dinleyelim:

"Enstitü yöneticilerinin çoğu sürekli olarak denetim altında tutulmakta, hareketleri, konuşmaları saptanarak belli bir açıdan yorumlanmakta ve İnönü'ye ulaştırılmaktaydı. Tonguç bunun farkındaydı. Üzerinde en çok durulanlardan birisi de Hasanoğlan Köy Enstitüsü Müdürü Rauf İnan'dı. Ankara'nın kimi ilçelerinde öğretmenler ve halkla yaptığı konuşmalar bu yönden saptanarak yukarılara ulaştırılmış ve Rauf İnan'ın müdürlükten alınması için İnönü'ye baskı yapılmıştı.

Bir gece Tonguç Çankaya'ya yemeğe çağrıldı. Yemekte O'ndan başka Başbakan Saraçoğlu, Milli Eğitim Bakanı Yücel vardı. İnönü birden, Rauf İnan'ı çok beğendiğini, tanıdığı en çalışkan enstitü müdürlerinden birisi olduğunu anlatmaya başladı ve O'nun bu çalışmalara karşılık üst dereceye yükseltilmesi gerektiğini, bakanlığa müfettiş olarak alınmasının doğru olacağını belirtti. Bu sözler Tonguç'a söyleniyordu. Başbakan ve Milli Eğitim Bakanı ile konunun daha önce görüşüldüğü anlaşılmaktaydı. Çünkü onlar da İnönü'nün söylediklerine katılıyorlardı.

İnönü, Tonguç'un da onayını almaya çalışıyordu. Tonguç durumu kavramıştı. Üst dereceye yükseltmek, beğenmek perdesi altında yapılmak istenen şey, Rauf İnan'ı kızağa çekmek, aktif görevden almaktı. Ve ilk kezdir ki İnönü İlköğretim Dairesi'nin personel politikasına karışıyordu. Bu, aralarındaki işbirliği yönünden bir dönüm noktasıydı. Sorun ustaca düzenlenmişti. Kendisine, iyi elemanlarından birisini feda ederek işin içinden sıyrılmak olanağı verilmekteydi. Direnirse, çalışmalarıyla kendisini göstermiş bir iş arkadaşının ilerlemesini önlemiş bir duruma bile düşecekti.

Ama O, direnmek yolunu tuttu. İnönü'ye verdiği karşılık masanın havasını buza çevirdi:

– Bir kez kelle vermek yolunu tutacak olursanız, günün birinde sıra sizin kellenize de gelecektir.

İnönü, konuyu değiştirmeye, işi şakaya dönüştürmeye çalıştı. O gece bu konu bir daha açılmadı. Ama birkaç gün sonra da Tonguç'un direnişine karşın Rauf İnan müfettişliğe alındı. Bu, İnönü'nün Tonguç'u desteklemediği, O'nun kanısının aksine karar verdiği ilk olaydı ve sonun başlangıcıydı"[209].

Çok partili rejime geçişle birlikte CHP'nde sağ kanat iyice güçlenmişti. İnönü de parti içindeki gücünü pekiştirmek için sağ kanatla işbirliği halindeydi. Bu koşullar altında Hasan Âli Yücel Milli Eğitim Bakanlığı'ndan ayrılmak zorunda bırakıldı. Bakanlığa gerici Reşat Şemsettin Sirer getirildi.

Sirer'in bakanlığa getirilmesinden hemen sonra Tonguç, Sirer'le birlikte çalışamayacaklarını söyleyerek, başka bir göreve atanmasını istedi. Ancak Sirer, Tonuç'un boynuna sarılarak, "sen bu görevden ayrılırsan ben meslektaşlarımın önüne ne yüzle çıkarım" diyor ve Tonguç'un görevinde kalmasını istiyordu. Ne var ki, kısa bir süre sonra aralarında doğal olarak, önemli düşünce ayrılıkları başgösterdi. Sirer'in gerçek yüzü ortaya çıktı. Bakanlık orununda aralarında çıkan çok sert bir tartışmada Sirer, Tonguç'a "senin, çoluk çocuğunla birlikte belini kıracağım" diye bağırıyordu[210].

Tonguç, 21 Eylül 1946'da İlköğretim Genel Müdürlüğü'nden ayrıldı. O gün bugündür, Türkiye'de eğitim ve öğretimi, bir iki örnek dışında gerici ve tutucu eller yönetiyor.

★ ★ ★

Hitler rejimine hayranlığıyla tanınan Reşat Şemsettin Sirer'in 1947 yılında çıkarttırdığı yasalarla, enstitü öğretmenlerine toprak verilmesi güçleştiriliyor, enstitülere dağıtılmış kitaplar, aletler, hayvan-

209 **Tonguç, Engin: a.g.y.**, s. 291-292.
210 **Tonguç, Engin: a.g.y.**, s. 293.

lar ve çeşitli gereçlerin geri alınması yoluna gidiliyordu. Öğretmen, köyün yapımcısı değil, okuma yazma öğretmekten öte hiçbir işe karışmayan, tutucu bir bürokrat haline getirilmek isteniyordu[211] 1947 ve 1948'de çıkarılan yasalarla köylünün okul yapımı yükümlülüğünden çıkartılması sağlandı.

Böylece, *"23. maddesi ile köylülerin ve enstitülerin ortak işletmelere girişmeleri olanağını getiren, 62. maddesi ile de üretim ve tüketim kooperatifleri kurulmasını, bu yolla köylünün örgütlendirilmesini öngören"* ve toprak ağalarını çileden çıkaran Köy Enstitüleri Yasası budanıyor, budanıyordu...

29 Nisan 1947'de Köy Enstitüleri için yeni bir yönetmelik hazırlandı. Buna göre, artık öğrenciler okul yönetimine etkin olarak katılamayacaklardı. Ayrıca, öğrencilerin dersler dışındaki çalışmaları sınırlandırılmıştı.

9 Mayıs 1947 tarihli genelge ile kız ve erkek öğrencilerin birlikte eğitim görmeleri ve çalışmaları yasaklandı. 20 Mayıs 1947 tarihli genelgeyle de öğrencilerin okuma özgürlüğü yok edilerek "kendi düzeylerine uygun" kitaplar okumaları kararlaştırıldı ve Milli Eğitim Bakanlığınca Dünya klâsiklerinden yaptırılmış çeviriler enstitülerin kitaplıklarından toplattırılarak yaktırıldı (tıpkı günümüzde, Anavatan iktidarının kitap yaktırması gibi).

1948'de öğretim programı değiştirildi. İş eğitimi kaldırılarak, enstitüler klasik okullar haline getirildi. Aynı yıl enstitülerin beyin kadrosunu üreten Yüksek Köy Enstitüleri kapatıldı. Tüm bu uygulamalar, İnönü'nün gözleri önünde yapılıyordu.

Köy Enstitüleri, Meclis içindeki ve Meclis dışındaki toprak ağalarıyla, CHP'nin kravatlı gericilerinin işbirliği sonucunda işlevini yitirdi ve 1950'den sonra, iktidara gelen Demokrat Parti eliyle tümden

211 **Avcıoğlu, Doğan: Türkiye'nin Düzeni**, s. 239 (1969).

yok edildi.

★ ★ ★

Köy Enstitüleri girişimini kimi yorumcuların ileri sürdüğü gibi, "CHP'ne militan yetiştirmek", "köylüyü köyüne hapsetmek", "köylüyü en ağır işlerde çalıştırıp, sömürmek" biçiminde yargılara bağlamak, tarihsel gelişime ve o günlerin koşullarına gerçekçi bir gözle bakmamak demektir.

Yarım yüzyıldır Köy Enstitüleri'ne bitip tükenmeyen bir öfkeyle saldıran sağcıların yanısıra, romancı Kemal Tahir'in, *Bozkır'daki Çekirdek* adlı romanında, enstitüleri ağır biçimde eleştirmesi değişik savlara pek meraklı olan kimi sol çevrelerde Kemal Tahir'i doğrulayan yankılar yaratmıştır.

Hemen her konuya çarpık bir bakış açısıyla yaklaşan Kemal Tahir, romanının arka kapağında görüşlerini şöyle özetler:

"Bizdeki toplumsal ve siyasal koşullar içinde Köy Enstitüleri, köylü çocuklarının çile çekme ve azla yetinme yatkınlıklarından yararlanarak, en ağır işlerde gaddarca çalıştırılıp sömürülmelerinden başka bir sonuç veremezdi. Nitekim bu deneme, son hesaplaşmada, biz Türk aydınlarının, halk düşmanlığımızı değilse bile, halka hiç acımadığımızı kanıtlamıştır"[212].

Kemal Tahir, romanda *"sosyalist bir toplum düzeni kurulmadan ülkeyi salt eğitim yoluyla düzeltmeye, köyü canlandırmaya kalkışmak büyük bir aldatmacadır"* tezini ortaya koymuştur. Bu kez, bugün için de geçerliğini koruyan doğru bir sav gibi görünürse de, Köy Enstitülerini o günün koşullarıyla birlikte bu tezin kılıfı içine koymak ve Tonguç'un bir aldatmacaya giriştiğini ileri sürmek büyük haksızlıktır.

Herşeyden önce, girişimin tasarımı Tonguç'un ka-

212 **Kemal Tahir: Bozkırdaki Çekirdek** (1967).

fasında doğmuştu ve hareketin başında Tonguç vardı. Tonguç gibi ilerici, namuslu, solcu bir eğitimci, faşist eğilimli bir yönetim döneminde köyü aydınlatacak insanları yetiştirme fırsatını yakalamıştı. O, daha 1937'lerde, *"istediğimiz nitelikte on bin öğretmen yetiştirelim, bakalım bir Bakan koltuğunda rahat oturabilir mi?"* diyordu[213].

Köy Enstitüleri girişimini irdelemek için *"enstitülerin kuruluş nedenlerini değil, yıkılış nedenlerini"* ele almak yeterlidir.

Köy Enstitüleri'nin yıkılışında baş rolü, "Anadoluculuk" adı verilen ve CHP içinde kök salan akımla, Toprak ağalarının işbirliği oynadı.

Anadolucu grubun siyasal düşünceleri ırkçı ve faşist ilkelerden kaynaklanmakla birlikte, bunlar ırkçılardan ayrımlı olarak birleşmiş bir siyasal gruplaşma, bir hareket ya da bir parti olmamışlar, yine ırkçılardan ayrımlı olarak, Halk Partisi'ni karşılarına almamışlar, tersine Halk Partisi'nin içine sızma, yayılma ve partiye egemen olma yoluna gitmişlerdir[214].

Anadoluculuk, Türkiye'de işçi sınıfının ve sol hareketlerin gelişmesini önlemeye yönelik bir görüştü...

1940-1945 yılları arasında Alman eğitimiyle yetişmiş ya da o eğitimin etkisinde kalmış kimi kara aydınlar CHP'ne girerek, partinin ve devletin yüksek katlarına tırmandılar. Bunlara göre, "Türkiye bir tarım ülkesiydi ve öyle de kalmalıydı. Türkiye asla bir sanayi ülkesi olmamalı köylü topraklandırılmalı ve kırsal alanda "köylü aile işletmeleri" temel ögeyi oluşturmalıydı. Köylüye çıkrık, tezgah dağıtılmalı, küçük sanatlar öğretilmeliydi. Köylü aileleri, gereksinmelerini bu işletmelerle karşılamalıydılar. Köylerde okullar açılmalıydı; ama köy enstitüleri değil...

213 **Arman, Hürrem: Köy Enstitüleri ve Bozkırdaki Çekirdek**, Forum Dergisi, sayı 344, s. 15-17 (1.8.1968).
214 **Kirby, Fay: Türkiye'de Köy Enstitüleri**, s. 322-326 (1962).

Böylece köylerin ve kasabaların küçük burjuvazisi ile kentlerin ticaret burjuvazisi işçi sınıfının ve sol hareketlerin gelişmesini önlemiş olacaktı. Ayrıca, sanayide değil tarımda ve köy işletmeciliğinde gelişmiş bir Türkiye, bir sanayi ülkesi olan Almanya için bulunmaz bir pazar ve hammadde kaynağı olacaktı[215].

Reşat Şemsettin Anadolucu grubun eğitim alanındaki sözcüsüydü. Bu grubun "köylüyü topraklandırma" ilkesi başlangıçta toprak ağalarına hiç sevimli gelmediyse de, daha sonra tüm kara güçler Köy Enstitüleri'ne karşı işbirliği içinde oldular.

Anadolucular, ırkçılar, toprak ağaları CHP içindeki tutucular ve Köy Enstitüleri'ne yöneltilen komünistlik suçlamaları... Tüm bunlarla savaştı Tonguç ve sonunda yenildi. Ama kuşkusuz O da, "çözümlenmesi gerekli başlıca sorunun temelde yattığını" en az Kemal Tahir ve müridleri kadar biliyordu.

Mahmut Makal Olayı

Köy Enstitüleri'nin yok edilmesi bir yana, giderek öyle bir döneme girildi ki, köy gerçeklerinden söz etmek dahi CHP iktidarınca suç sayıldı. Bunun ilginç örneklerinden biri Mahmut Makal'ın yaşadığı olaydır.

Makal 1930'da Aksaray'ın Demirci köyünde doğan ve orta öğrenimini İvriz Köy Enstitüsü'nde yapan bir köy çocuğuydu. Enstitüyü bitirdikten sonra köyüne yaya on saat uzaklıktaki Nirgüz köyü ilkokulunda öğretmen oldu. Bu arada *Varlık* dergisine köy yaşantısını dile getiren yazılar gönderiyordu. Yazılar, gördüğü ilgi üzerine Ocak 1950'de kitaplaştırıldı ve büyük yankılar uyandırarak üç ayda dört kez basıldı.

Bizim Köy adını verdiği kitabında Makal, köylülerin güç yaşam koşullarını, yoksulluklarını, geri kalmışlıklarını güçlü bir gözlemle anlatıyor ve yalın-

215 **Boran, Behice: Türkiye ve Sosyalizm Sorunları**, s. 32-33 (1968)

ayak başıkabak, yarı aç yarı çıplak, bit içinde yüzen, çorapsız gezen bir köy tablosu çiziyordu.

O günlerde Türk aydınının Anadolu'ya ilişkin bilgisi romantik imajların pembe bulutları içindeydi. *Bizim Köy*'ün aydınlara yeni bir "köy kavramı" getirmesi ve köy gerçeğinin tartışılmaya başlanması Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının öfkesine yol açtı.

Bir köy çocuğu kalkmış, köyüne ilişkin yalanlar düzüyor ve dolaylı olarak CHP yönetimini eleştiriyordu.

Kitabın yayımlanmasından kısa bir süre sonra Makal'ın evi basıldı, kitaplarına el kondu ve Makal tutuklandı. El konulan kitaplar arasında Moliere'den çeviriler, yerli romanlar da vardı.

Bu tutuklama karşısında basın konuyu ele alınca CHP iktidarı savunmaya geçmek gereğini duydu. Niğde Valisi İbrahim Tevfik Kutlar bir açıklama yaparak, Makal'ın kitabı nedeniyle değil, Niğde Halkevinde yaptığı bir konuşmadan ötürü tutuklandığını ileri sürdü. Kitabı Vali de okumuş ve beğenmişti ancak, biraz abartılı bulmuştu. Çünkü Vali Bey köye gitmiş ve köy çocuklarıyla görüşmüştü. Hepsinin ayağında çorap ve ayakkabı, üzerlerinde düzgün giysiler vardı[216].

Ortaya atılan savlara göre, Makal gece kurslarına gittiği Halkevi'nde öğrencilere "şimdiki zamanda zenginler çocuklarını okutuyor, fakirlerin çocukları okuyamıyor, fakat iki üç yıl sonra yeni bir devlet kurulacak, o zaman zengin, yoksul, simitçi, berber, demirci, hep birlikte okuyacaklar" demişti...

Makal 30 Mart 1950'den 29 Nisan 1950'ye değin tutuklu kaldı. Ancak olayın tepkilere neden olması ve Demokrat Partililer'in de bunu kullanması üzerine 29 Nisan'da suçsuz görülerek salıverildi. Seçimler yaklaşıyordu...

Makal'ın tutukluluğu sırasında Cumhuriyet Gaze-

---

216 **Cumhuriyet Gazetesi, 60. Yıl Özel Eki,** 9 Mayıs 1984.

tesi, Ferdi Öner'i Makal'la konuşmak üzere Niğde'ye gönderdi.

Hapishane müdürünün odasında yapılan görüşmede, yirmi yaşındaki Makal, yaşam öyküsünü anlattıktan sonra şunları söylüyordu:

"Yazılarımdan gocunanlar gitsin, köyleri görsünler. Bunlar balı bilmeyen köylü olur muymuş? Çorapsız gezen köylü çocuğu var mıymış? Köyde bit bulunur muymuş? diyorlar. Gitsinler de görsünler..."

Toprak Reformu ve Milletvekili Ağalar

Cumhuriyet'in kuruluşundan 1940'lı yıllara değin köylüyü topraklandırmak sorunu zaman zaman ele alınmakla birlikte çözüm getirecek bir uygulamaya geçilebilmiş değildi. Örneğin, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya 1933'de Nüfus Genel Müdürlüğü'ne "toprakların tapusuz bölümünün devlet eline verilmesini öngören" bir tasarı hazırlatmıştı. Bu tasarıyla toprak ağalarının elinde bulunan toprağın önemli bir parçası hazinenin olacak ve toprağa gereksinme duyan yoksul çiftçiye toprak dağıtılacaktı. Ancak, tasarı Tarım Bakanlığı ve Devlet Şûrası (Danıştay) tarafından geri çevrildi.

İkinci tasarı Mardin milletvekili Ali Rıza Erten'e CHP Meclis Grubu'nca hazırlatıldı. Ne var ki grup, daha sonra bu girişimden vazgeçti.

1941-1942 yıllarında Tarım Bakanı Muhlis Erkmen yeni bir tasarı üzerinde çalıştıysa da, sonuca ulaşamadı. Sonunda Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu döneminde, 1945 yılında Toprak Yasası, Meclis'teki büyük direnişe karşı çıkartılabildi. Ama hiçbir zaman uygulanmadı.

Şimdi, 1945'te çıkarılan bu yasanın öyküsünü özetleyeme çalışalım:

1942'de Tarım Bakanlığı'na getirilen Şevket Raşit Hatipoğlu (1898-1973) İstanbul Halkalı Yüksek Ziraat

Okulu'nu bitirdikten sonra uzmanlık eğitimini Almanya'da yapmıştı. Tarımın teknik konularından çok, toprak politikası üzerinde çalışmaları vardı. Yayınladığı *"Toprak Dergisi"* dar bir çevreye seslenmekle birlikte, toprak politikasını bilimsel bir biçimde ele almak düşüncesini işliyordu.

Şevket Raşit'in 1932'de Almanya'dan Türkiye'ye döndüğünde karşılaştığı tabloyu kendisinden dinleyelim:

"Ortada toprak reformuna ilişkin hiçbir düşünce bulamadım. Meclis'te yer alan ve sahnede görünen tanınmış politikacılar, tarımcılar, örneğin Muhlis Bey, Atatürk Çiftlikleri Müdürü milletvekili Tahsin Coşkan, Yaşar ve Hamdi Beyler gibi tarımcı milletvekilleri bu konu açılınca, "Aman sakın ha!" diyorlardı. Belki de bir yönden Atatürk'ün de büyük çiftçi, çiftlikler sahibi olmasını düşünerek konudan kuşkulanmış olabilirlerdi.

Mesleğimiz ülkede teknisyen yetiştirmekti. Ama ekonomi ve sosyal politika anlayışı yoktu. Daha doğrusu, adam yoktu. Hepsi teknik ayrıntılar üzerinde bocalıyorlardı.

Hatta tarım işlerinin bakanlığı bile bir işleve sahip değildi. O zaman Tarım Bakanlığı, Ekonomi Bakanlığı bünyesindeydi. Kabinede şöyle böyle, yalnız Şükrü Saraçoğlu, ancak yüzeyde bir tarımsal sosyalizm havası içinde yaşıyordu. Sadece İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın bu konuda bilinçli sayılabilecek duyguları vardı. Bir gün bana, "Delikanlı, Muğla'ya git, Muğla'ya... Orada göreceksin ki insanların mezarları bile ağaların mülkiyetinde", diye konuştu. Refik Saydam'da da bir oranda belirginleşmiş bir toprak işleri anlayışı vardı. İsmet Paşa davayı eline alınca, O da Şefinin ardında, toprağa dayanan aşırı mülkiyeti yıkmak hedefini güder görünüyordu.

Gerek son zamanlarda konuyu ele alan İsmet Paşa'nın, gerek Saydam'ın görüşlerine, Doğu'daki sonu

gelmez isyanların etkili olduğu düşünülebilir. Çünkü Onlar, bu isyanlardan gerçekten çok çektiler. Ama gene de, bu toprağa dayanan aşırı mülkiyeti yıkmak düşüncesi, ancak büyük çiftliklerin köylüye dağıtılması sınırını geçmiyordu. Tarım Bakanı Muhlis Bey ise, "Aman, reform sözcüğünü söyleme, yalnız çiftçiyi topraklandırmaktan söz et" derdi.

Atatürk'ün yakın çevresinde olan Tahsin Coşkan'a göre, çiftçi yalnız hazine arazisinden topraklandırılacaktı. Yani, büyük çiftliklere ve ağa, bey mülklerine dokunulmayacaktı[217].

Şevket Raşit bu ortam ve koşullardan geçerek 1942 yılında Tarım Bakanı oldu.

"Çiftçiye toprak dağıtılması ve çiftçi ocaklarının kurulmasına ilişkin" yasa tasarısı 14 Mayıs 1945'te geçici komisyonda görüşülmeye başlandı. Tasarı daha komisyona gelmeden, kimi milletvekilleri arasında tepkiler başlamıştı bile... Meclis dışında da yoğun eleştiriler ve direnişler vardı.

Tasarı, komisyondan geçip Meclis'e geldiğinde, toprak ağası milletvekillerinden ve batakçı çiftlik ağalarının sözcülerinden oluşan güçlü bir cephenin şiddetli direnişiyle karşılaştı. Adana milletvekili Cavit Oral, Aydın milletvekili Adnan Menderes, İçel milletvekili Refik Koraltan, Eskişehir milletvekili Emin Sazak, Diyarbakır milletvekili Şeref Uluğ direniş cephesinin öncülüğünü yapıyorlardı.

Eskişehir'in büyük toprak ağalarından Emin Sazak, milletvekillerine, *"yahu, yapmayın, tek bu yasadan vazgeçin, ben toprağımdan şu kadar bin dönümünü hükümete bağışlayayım"* diyordu.

Ne var ki Tarım Bakanı Şevket Raşit kararlıydı. İnönü ve Başbakan Saraçoğlu arkasındaydılar. O sıralarda İnönü'nün, "batakçı toprak ağasının kökünü kazıyacağım" sözü Meclis'te dilden dile dolaşmaktay-

217 **Aydemir, Şevket Süreyya: İkinci Adam,** Cilt 2, s. 332-334 (1967).

dı.

Aslında tasarı daha komisyondayken kuşa çevrilmişti. Birçok madde çiftçiye toprak dağıtılmasını önleyecek biçimde değiştirilmişti. Tasarının yozlaştırılması için en büyük çabayı Ege'nin toprak ağası Adnan Menderes gösteriyordu.

Tasarının komisyonda didiklenmesi İnönü ve Saraçoğlu'nu harekete geçirdi. Bir gece Çankaya'da Kütahya milletvekili Alâattin Tiritoğlu'nun da katıldığı bir toplantıda İnönü ve Saraçoğlu tasarıyı kurtarmak için yeni bir maddenin hazırlanması görüşünü ileri sürdüler. Tiritoğlu maddeyi kaleme aldı. İnönü, üzerinde düzeltmeler yaptı ve böylece yasada yerini alacak olan ünlü 17. madde tasarıya eklenmiş oldu. Maddenin metni şuydu:

"Topraksız ya da az topraklı olan ortakçılar, kiracılar ya da tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgede 39. madde gereğince esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak koşuluyla yukarda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak yoluyla kamulaştırılır.

Sahibine bırakılacak toprak elli dönümden aşağı olamaz.

Bu madde hükmünün uygulanmasında 15. ve 16. madde hükümleri işlemez.

Geçici mevsim işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz."

Madde, ılımlı bir tasarının içinde yer alacak ilerici, hatta devrimci bir nitelik taşıyordu. Şöyle ki:

Verimli toprakların bulunduğu bir bölgede çiftçiye örneğin yirmi dönüm toprak dağıtılacaksa, toprak sahibine bunun üç katı olan altmış dönüm bırakılacak ve geri kalan toprak, onu işleyen ortakçılara ve tarım işçilerine verilecekti.

Maddedeki "kamulaştırılır" hükmü, komisyonda "kamulaştırılabilir" biçiminde yumuşatılmasına karşın komisyon sözcüsü Adnan Menderes görevin-

den istifa etti.

Direnmeler karşısında İnönü, yasayı Meclis'e doğrudan getirmeye çekiniyordu. Bu nedenle dolambaçlı yollarla ve kulis yapılarak yasa, milletvekillerinin çoğuna imzalatıldı ve Meclis'e getirilebildi.

Toprak Yasası'nın görüşülmesi sırasında, direnişçi milletvekillerinin yasayı eleştirirken ortaya koydukları görüşler o günlerin parlamentosunu ve CHP'nin o dönemdeki yapısını yansıtması açısından ilginçtir.

Büyük toprak ağası Adana milletvekili Cavit Oral tasarı üzerindeki görüşlerini açıklarken, "Türkiye'nin, yetmiş beş milyon insanı barındıracak ölçüde toprağı olduğunu, toprak darlığı diye birşeyden söz etmenin olanaksızlığını" savunuyor ve tasarının, içerdiği aşırı düşünceler nedeniyle ülkenin tarımsal ve sosyal yaşantısını zedeleyeceğini, tarım ve üretim kaynaklarını bozacağını ileri sürüyordu.

İçel milletvekili Refik Koraltan düşünce ve inanç özgürlüğünden yana olduğunu söylüyordu. O'na göre, devletçi bir partide, liberal düşünce çerçevesi içinde düşünce ve inanç özgürlüğü ekonomik çıkarların savunulması demekti. Geniş toprak sahipleri, çıkarlarını savunmak için ellerindeki toprakları kimseye vermemek için özgür olmalıydı. Topraksız ve az topraklı köylü toprak reformu isteyerek, geniş toprak sahiplerinin özgürlüklerini yok etmemeliydi[218].

Eskişehir milletvekili Emin Sazak, topraklarının elden çıkması olasılığı karşısında çılgına dönmüştü. Şunları söylüyordu:

"İnsanların çamurunu değiştiremeyiz... Birisi komutan olur, mareşal olur, öbürü de nefer olur. Hepsini mareşal yapamayız. Arkadaşlar, bu amele işi tüm köyleri altüst eder. Çiftçiler kendilerini bir oranda kurtarır. Ama bu ilke kabul edilince, yarın amelenin,

218 **Tuna, Necdet: Toprak Reformu Nasıl Engellendi?** (1945-1971), **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Kasım 1976.

şu apartmanın bir odasını istemek de hakkı olacaktır. Böyle bir ilke kabul ediyoruz, birader!..."

Sazak'ın feryadı Meclis'in tavanını deliyordu. Üzerinde milletvekili hırkası bulunan bu toprak ağası, duygularını kanlı gözyaşlarıyla dile getirmekteydi:

"Elli dönüm gibi bir şeye inince, benim gibi acısını duyup da deli olmamanın olanağı yoktur..."

Sazak'ın Türk köylüsüne ilişkin düşüncelerini, bir Meclis üyesi ancak yüzü kızararak dinleyebilirdi:

"Komisyonun çalışması bittikten sonra hükûmetten son ek madde geldi. Toprak dağıtılması bu yerde oturan amele için de kabul edildi. Orada rica ettim. Bu kötüye varır dedim. Çünkü çiftçi, yasa çıktıktan sonra ameleye izin verir dedim. Çünkü hükûmet de bilmem ne yapıncaya değin çiftlik sahibi onu bedava besleyecek. Hükûmet, elinden alacak o adama verecek. Hem nasıl bir adama toprağı veriyor?... En âciz, en miskin ve beceriksiz bir adama... Bir arkadaşımız Muğla'dan bilmem şöyleymiş, böyleymiş diye söz etti. Allah rızası için Yüce Meclis buradan Eskişehir'e değin baksınlar, kim efendi kim toprak sahibidir?... Yarıcılıkla çalışanlar, bir bakın, toprak sahiplerinden daha müreffeh (bolluk içinde, varlıklı) değil midir?...

Aydın milletvekili Adnan Menderes ise tasarının hazırlayıcılarını faşistlikle suçluyor ve şöyle diyordu:

"Tasarıdaki ve gerekçedeki çiftçi ocakları kurmak ve çiftçiliği meslek haline getirmek ekseni çevresindeki düşünce ve hükümlere gelince... Sabrınızı fazla tüketmemek için bu konuyu uzun boylu incelemeksizin diyebilirim ki, ocak kurumu ileriye değil geriye bakan bir zihniyete dayanmaktadır. Çiftçiliği meslek haline getirmek düşüncesi de modern ekonomik yaşantının gerektirdiği işbölümü kavramıyla açıklanamaz. Bunlar, nasyonal sosyalist rejimin "iskân toprak yasası" olan *Erhof Yasası*'ndan hemen he-

men aynen kopya edilmiş düşünce ve hükümlerdir."

Toprak Yasası, Büyük Millet Meclisi'nde 11 Haziran 1945'te kabul edildi. Ne var ki, 17. madde hiçbir zaman uygulanmadı. Yasanın birçok maddesi de kâğıt üzerinde kaldı. Bu arada hiç beklenmeyen birşey oldu. Yasayı hazırlayan Şevket Raşit Hatipoğlu bir süre sonra Tarım Bakanlığı'ndan ayrıldı ve yerine Faik Kurdoğlu getirildi. İki yıl sonra da Cavit Oral, tarım bakanı oldu.

Bu, Milli Eğitim Bakanlığı'na Hasan Âli'nin yerine, Köy Enstitüleri düşmanı Şemsettin Sirer'in getirilmesine koşut bir olaydı.

Toprak Yasası'nın engellenmesi için Meclis'te haftalarca İnönü'ye ve Saraçoğlu hükümetine karşı savaş veren bir toprak ağasına İnönü tarafından ödül olarak Tarım Bakanlığı koltuğu veriliyordu.

Toprak reformuna direniş hareketi Demokrat Parti'nin kuruluşunu hazırlayan nedenlerden biri oldu. Büyük ticaret çevrelerini temsil eden "İş Bankası grubu'nun" önderi Celâl Bayar'la, toprak ağalığından kapitalist çiftçiliğe yol almakta olan Adnan Menderes[219], Emin Sazak ve Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu gibi toprak ağaları, toprak reformuna karşı çıkan Refik Koraltan ve tutucu Fuat Köprülü ilerde kurulacak Demokrat Parti'nin önder kadrosunda yer alacaklardı.

Ne ilginçtir ki, yoksul köylüye bir avuç toprağı çok gören Demokrat Parti önderleri 1950 seçimlerinde, ezici çoğunluğunu yoksul köylünün oluşturduğu kitlelerin oylarıyla iktidara geleceklerdi.

---

219 **Avcıoğlu, Doğan: Türkiye'nin Düzeni**, s. 237 (1969).

ÇOK PARTİLİ DÖNEME GEÇİŞ

Çok partili rejime geçiş iç ve dış gelişmelerin zorunlu sonucuydu.

O dönemde İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği zorunlu önlemler ve o günlere değin izlenen devletçi uygulamalar önemli bir sermaye birikiminin belirli ellerde toplanmasına neden olmuş ve belirgin bir kapitalist sınıf ortaya çıkmıştı. Savaş ekonomisinin, özellikle dışalım (ithalat) mallarında yarattığı arz daralması sonucu, karaborsa ve vurgunculuk yaygın bir hale gelmiş ve kent ticaret burjuvazisinin eline büyük paralar geçmişti[220]. Ayrıca, 1940'lı yılların sonuna doğru büyük toprak sahipleri de artık kapitalistleşme sürecine girmişler ve bunlarla yeni gelişmekte olan burjuvazi arasında toplumsal, ekonomik ve siyasal bir birlik oluşmuştu[221].

Öte yandan, kırsal kesimde genç köylülerin uzun süre silah altında tutulmaları üretimi düşürmüştü. Büyük toprak sahipleri düşük üretimin kendilerine sağladığı olanaklardan yararlanarak ürünlerini yüksek fiyatla değerlendiriyorlardı.

Savaş ekonomisi, işçi, köylü ve memur yığınla-

220 **Çavdar, Tevfik: Demokrat Parti, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,** Cilt 8, s. 2062 (1984).

221 **Kongar, Emre: Türkiye'nin Toplumsal Yapısı,** s. 179 (1979).

rını alabildiğince yoksullaştırmıştı. Bu katmanlarda siyasal iktidara karşı gözle görülür bir tepki vardı. Ayrıca, savaş gerekçe gösterilerek tam bir baskı rejimi kurulmuş, basın denetim altına alınmış, grev yasaklanmış, polise olağanüstü yetkiler verilmişti. Kırsal alanda jandarma dayağından geçilmiyordu.

Tüm bu koşullar yeni bir siyasal partinin doğuşunu hazırlamaktaydı.

Yurt içi çalkantıların yanısıra, Batı dünyası, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminde Türkiye'yi, demokrasiye geçiş konusunda baskı altında tutuyordu. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri Türkiye'deki tek parti rejimine tepki göstermekteydi. Üstelik Türkiye'ye yardımı öngören Truman Doktrini'yle, Amerikan emperyalizminin kanatları altına girmeye başlamıştık. Amerikan Senatosu'nda ve Temsilciler Meclisi'nde ise Türkiye'ye yapılacak yardım, "tek partili ve antidemokratik bir ülkenin kalkındırılmasının yanlışlığı" gerekçesiyle yoğun biçimde eleştiriliyordu.

Bu nedenle İnönü, savaştan sonra toplanan San Fransisco Konferansı'na giden Türk Kurulu'nun Başkanı Hasan Saka'ya "demokrasiye gittiğimizi açıklama" yetkisini vermiş ve Saka, Reuter Ajansı aracılığıyla, Türkiye'nin bu niyetini Batı kamuoyuna duyurmuştu[222].

★ ★ ★

Çok partili rejime yöneliş, 7 Haziran 1945'te Meclis'e verilen bir önergeyle önce CHP içinde başlatıldı. Celâl Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü tarafından hazırlanan ve tarihe "Dörtlü Takrir" olarak geçen bu önergede "demokratik ilkelerin daha geniş biçimde uygulanması, yurttaşların hak ve özgürlüklerinin bir anayasa gereği olarak sağlanması" isteniyordu.

---

222 **Karpat, Kemal: Türk Demokrasi Tarihi**, s. 127 (1967).

Önergenin, toprak reformuna ilişkin görüşmelerin hemen ardından verilmiş olması bir rastlantı değildi.

Önerge, CHP Meclis Grubu'nun 12 Haziran 1945 tarihli toplantısında okundu ve geri çevrildi.

Bu olaydan sonra Fuat Köprülü ve Adnan Menderes *Vatan* gazetesinde, hükümeti ve Cumhuriyet Halk Partisi'ni eleştirmeye başladılar. Bu, parti grubunda büyük tepkilerin doğmasına neden oldu ve Köprülü'yle, Menderes 21 Eylül 1945'te CHP'den çıkarıldılar. Bu kararı eleştiren Koraltan'ın da bir süre sonra partiyle ilişkisi kesildi. Bu arada Bayar, 28 Eylül 1945'te milletvekilliğinden istifa etti.

Gelişmeler, iki karşıt düşüncenin basında tartışılmasına yol açtı.

CHP'nin sözcüsü olan *Ulus*'la Falih Rıfkı Atay ve *Vakit* gazetesinde Hakkı Tarık ve Asım Us kardeşler Celâl Bayar ve arkadaşlarını şiddetle eleştiriyorlar, Serteller'in başında bulunduğu sol çizgideki *Tan* ile liberal Ahmet Emin Yalman'ın *Vatan*'ı, ikinci bir partinin kurulmasını, burjuva demokratik devrimini tamamlama yolunda atılmış bir adım olarak övüyordu.

Bayar, milletvekilliğinden istifa ettikten sonra yeni bir parti kurmak için eyleme geçti. Bu arada Zekeriya Sertel ile ilişki kurarak Tan gazetesinden yararlanmak istedi. O günleri Sabiha Sertel şöyle anlatır:

"Bayar'la Tevfik Rüştü Aras bir gün Moda'daki evimize geldiler. Tevfik Rüştü milletvekili değildi ancak, Bayar grubuya birlikte çalışıyordu. Bana bir dergi çıkartmak niyetinde olduklarını, bu derginin benim tarafımdan çıkarılmasını söylediler ve "sermayesini vermeye de hazırız" dediler.

Celâl Bayar'a bu derginin hedefinin ne olacağını, yeni bir parti kurmak niyetinde olup olmadığını sordum. Bayar şu yanıtı verdi:

– Bizim hedefimiz, ülkede yarım kalan demok-

rasi devrimini tamamlamaktır. Yasalarda Anayasa'ya aykırı olan maddelerin kaldırılması, üniversiteye özerklik tanınması, özgürlükleri boğan polis yasasının değiştirilmesi, Meclis'te muhalif partilere denetim hakkının tanınması için savaşacağız. Yeni bir partinin kurulması için çalışıyoruz. Dergi bu prensipleri savunacaktır.[223]

Bayar, solcu Sertel'e bunları söylüyor ve demokrasi yolunda işbirliği öneriyordu.

Ne var ki Demokrat Parti iktidara geldikten sonra tüm bu ilkelerin tam tersine bir yol izlenerek bir baskı rejimi kurulacak, gericiliğe omuz verilecek, üniversite özgürlüğü bir yana, üniversite profesörleri bir işaretle bakanlık emrine alınacak, Meclis'te muhalif partilerin denetim hakkının yok edilmesi için "tahkikat komisyonları" kurulacaktı...

Aynı günlerde Fuat Köprülü, İstanbul'da Akbıyık'ta, deniz kıyısındaki büyük konağında Sabiha Sertel'e şöyle diyordu:

"Bugün halkımız özgürlüğe susamış bir durumdadır. Biz bu özgürlükleri, eşitlik haklarını sağlamak için ortaya çıktık. Vatandaşların yalnız yasa karşısında eşit olmaları yetmez. Bir yanda büyük servetler yapan, halkı soyan gruplar gelişirken, geniş kitlelerin açlık ve sefalet içinde sürünmesi en büyük eşitsizliktir. Biz bunu önlemeye çalışacağız"[224].

Evet, Demokratlar bu eşitsizliği önlemeye çalışacaklar ama birkaç yıl sonra, Adnan Menderes'in ünlü deyişiyle "her mahallede bir milyoner yaratmakla" övüneceklerdi.

Sabiha Sertel'ni, o dönemde destek vermeye çalıştığı Celâl Bayar'a ilişkin, yıllar sonraki yargısı şudur:

"Bayar iktidara geldikten sonra bu sözlerini tümden unuttu. İnönü diktatörlüğünden daha güçlü bir

223 **Sertel, Sabiha: Roman Gibi**, s. 275 (1970).
224 **Sertel, Sabiha: a.g.y.**, s. 296.

diktatörlüğe geçti. Büyük toprak sahiplerinin, ticaret burjuvazisinin temsilcisi olduğunu kanıtladı ve bu yüzden yıkıldı[225]

Tan Olayı

Tek parti rejiminin baskıları, CHP'nin ekonomik ve siyasal politikası, *Tan* gazetesi için başlıca eleştiri konularıydı. *Tan*, CHP iktidarına karşı demokrasiyi ve sosyalist düşünceyi savunuyordu. Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'yı tutan ve faşizmi öven yayın organlarına karşı güçlü bir savaşım vermişti.

Tan'ın etkin muhalefeti hükümeti çileden çıkarıyordu. İktidar, *Tan*'a karşı, kendi politikasının yanında olan gazeteleri kışkırtıyor, bu tür yayın organları da hükümetin desteğini arkalarına alarak, sol basını susturmak üzere gençliği eyleme itiyorlardı.

Örneğin, 3 Aralık 1945'te Hüseyin Cahit Yalçın'ın, *Tanin* gazetesinde sayfayı baştan başa kaplayan büyük puntolarla dizilmiş "Kalkın Ey Ehli Vatan" başlıklı yazısı gençliği ayaklanmaya çağırıyordu.

Hüseyin Cahit şöyle diyordu:

"Büyük vatansever Namık Kemal'in sesi bugünün parolasıdır. Kalkın ey ehli vatan! Savaşım başlıyor ve başlamak gerek. Çünkü en azgın ve insafsız bir propagandanın Türk vatandaşlarının ruhuna hergün en yakıcı, karamsar ve umut kırıcı bir propaganda zehirini dökmesine izin veremeyiz. Bir vatan sahibi olmak ve bu vatanın içinde özgür ve bağımsız yaşamak isteyen her Türk bu propagandaya karşı koymak zorundadır.

Görüşler dergisini açıp da, Bayan Sertel'in *Zincirli Hürriyet* makalesini okuduğum zaman sayfayı süsleyen bu kıpkızıl demirlerle bize nasıl bir özgürlük

225 **Sertel, Sabiha: a.g.y.**, s. 275.

hazırlamak istediklerini hemen anladım. Bayan Sertel, "Özgür insanlar toplumunun en büyük parolası, geniş halk kitlelerinin çıkarı için gerekirse, kişisel çıkarlarında özveride bulunmaktır" diyor. Komünist edebiyatı üzerinde çalışmamış olanlar bu satırların altında gizlenen anlamı gözden kaçırabilirler. Geniş halk kitlelerinin çıkarı adına özgürlüklerin feda edildiği yer Rusya'dır.

Bunları susturmak için, yanıt vermek hükümete düşmez. Söz, eli kalem tutan gazetecilerin ve özgür vatandaşlarındır."

Tanin'de bu yazının yayımlanmasından bir gün sonra 4 Aralık 1945'te *Tan Matbaası* yerle bir edildi. Çeşitli kaynaklar, hareketin CHP İstanbul İl örgütünce düzenlendiğini, ileri sürer. Bu kaynaklara göre, CHP İstanbul il yöneticileri 3 Aralık akşamı öğrenci yurtlarına, ertesi sabah *Tan* gazetesini kınamak amacıyla bir gösteri yapılacağını bildirmişti.

4 Aralık sabahı İstanbul Üniversitesi bahçesi fokurdayan bir kazan gibiydi. Bahçede toplanmaya başlayan öğrencilerin ellerinde bayraklar vardı. Kimi öğrenciler Atatürk ve İnönü'nün çerçeveli resimlerini taşıyorlardı. Her zaman olduğu gibi Atatürk, kravatlı gericilerin ellerinde bir perde, bir sömürü aracı oluyordu.

Hareketin, başını ırkçı ve faşist öğrenciler çekiyordu. Ne olduğunu, nereye niçin gittiklerini bilmeyen binlerce öğrenci de faşistler tarafından kullanılıyordu.

Saat 9.30'da topluluk, Üniversite bahçesinden çıkarak, Beyazıt Meydanı'ndan Çarşıkapı'ya doğru yürüyüşe geçti. Kalabalığa halktan da katılanlar oldu... Binlerce kişinin hedefi *Tan* basımeviydi. Yürüyüş sırasında önce, Cağaloğlu yokuşunun başında bulunan ve sol yayınlar satan ABC Kitabevi birkaç dakika içinde yok edildi. Daha sonra *Tan* gazetesine ulaşıldı. "Kahrolsun komünizm, kahrolsun Serteller,

yaşasın Türkiye Cumhuriyeti" diye bağıran kalabalık, taşlarla, demirlerle kapıları ve pencereleri kırarak basımevine girdi. Gazetenin rotatifi, linotip dizgi makinaları, tüm dizgi gereçleri, masalar, sandalyeler paramparça edildi. Gazetenin kağıt deposundan çıkartılan bobinler Babıâli yokuşundan Sirkeci'ye doğru yuvarlanıyordu.

Bu sırada *Tan*'ın sahiplerinden Halil Lütfî Dördüncü, gazetenin tam karşısındaki Hofer İlâncılık Şirketinin penceresinden olayı içi sızlayarak izliyordu. Bu arada aynı yerde bulunan*Tanin* gazetesi yazı işleri müdürü Murat Sertoğlu durumu, telefonla *Tanin* başyazarı Hüseyin Cahit'e bildirmekteydi. Halil Lütfü, telefon başındaki Murat Sertoğlu'na, *"Hüseyin Cahit'e söyle* dedi, *31 Mart irticaında kendi başına neler gelmişse, benim başıma da onlar geliyor..."*

Anımsanacağı gibi, 31 Mart hareketinde gericiler, Hüseyin Cahit'in başında bulunduğu *Tanin*'i yerle bir etmişler ve öldürmek için Hüseyin Cahit'i aramışlardı.

Tan'ın yıkımı saat 10.30'da sona erdi. Bundan sonra topluluk köprüyü geçerek, Beyoğlu'nda bulunan sol görüşlü *Yeni Dünya* gazetesine yöneldi. Kısa sürede gazetenin basımevi yok oldu. Daha sonra Fransızca yayın yapan sol görüşlü *La Turquie* gazetesiyle *Görüşler* dergisi ve *Berrak Kitabevi* un ufak edildi.

Bu arada, sabah saat 10.00 sularında yayımlanan *Akşam* gazetesi, olayı *"bu sabah gösteriler üzücü sonuçlar verdi"* başlığıyla kamuoyuna duyurmuştu. Bunu haber alan topluluk bu kez de *Akşam*'ı yıkmak için harekete geçti. Ancak, gazetenin yazı kurulu, göstericilere "bir yanlışlık yapıldığı ve bu yanlışlığın hemen ikinci bir baskı yapılarak düzeltileceği" güvencesini verince saldırı durdu.

Göstericiler daha sonra *Tasvir* gazetesine geldiler. Burada Orhan Seyfi Orhon, Ziyat Ebuzziya, Peyami Safa ve Cihad Baban gibi sağcı yazarları görmek iste-

diler. Ancak yazarların hiçbiri orada yoktu.

Daha sonra Tanin gazetesine gidildi. Hüseyin Cahit için sevgi gösterileri yapıldı. Öğleden sonra ortalık durulmuştu ve tüm yaşamı boyunca herşeye muhalif olan hasta ruhlu Hüseyin Cahit, hedefine ulaşmıştı...

Ertesi gün, 5 aralık 1945'te tüm gazetelerde olayla ilgili olarak sıkıyönetim komutanlığının şu bildirisi yayımlanıyordu:

"Dün, 4 Aralık 1945 salı günü üniversite öğrencilerinin bir bölümü, iki basımeviyle birkaç kitabevine saldırmışlar ve bu hareketlerine engel olmak isteyen hükümet ve kolluk güçlerini dinlemeyerek tasarladıkları suçu işlemişlerdir.

Bunlar hakkında derhal kovuşturma ve soruşturmaya başlanmıştır. Bu çok üzücü olay kesinlikle görmezlikten gelinmeyecektir. Bu ve benzeri hareketlerin şiddetle karşılık göreceği ve bu gibi kitle toplantılarının yasak edilmiş bulunduğunu bildirir ve uyarırım."

Ne var ki, suçlular ortaya çıkarılamadı ve kimse cezalandırılmadı. Tersine, kısa bir süre sonra Sertel-ler tutuklandılar.

Sıkıyönetim bildirisinin yayınlandığı günlerde, İstanbul Sıkıyönetim Savcısı olan Kâzım Alöç yıllar sonra olaylara ilişkin ilginç açıklamalarda bulundu. Alöç, 12 Nisan 1967 tarihli *Yeni Gazete*'de "İfşa Ediyorum" başlığı altında şunları söylüyordu:

"Tan gazetesini basan üniversitelilerin başında, şimdi CHP'nin milletvekillerinden ve eski bakanlarından olan Ali İhsan Göğüş vardı.

Olaylardan sonra Emniyet Müdürlüğü'nde, Tan basımevini basan göstericilere ÇHP Müfettişi Alâattin Tiritoğlu sigara ikram ediyor, hatırlarını soruyordu."

Olaylardan sonra Sabiha ve Zekeriya Sertel'in Türkiye'deki gazetecilik yaşantıları sona erdi. 1950'

de yurt dışına çıkarak uzun yıllar Paris'te ve Bakû'da yaşadılar. Sabiha Sertel 1968'de Bakû'da öldü. Zekeriya Sertel'in ülkesine dönmek için yaptığı başvurular sürekli geri çevrildi. Ancak Danıştay kararıyla 4 Mart 1977'de Türkiye'ye döndü. Ancak ortama yabancılaşmıştı. Bir süre sonra Amerika'ya gitti. Oradan Paris'e geçti ve 1980'de Paris'te öldü.

★ ★ ★

1940'lı yıllar, özgür düşünceye karşı CHP iktidarının sürdürdüğü baskı rejimini belgeleyen sayfalarla doludur.

O dönem, Aziz Nesin, Rıfat Ilgaz, Orhan Kemal, Hasan İzzettin Dinamo, Abdülkadir Meriçboyu (A. Kadir), Ömer Faruk Toprak, Ahmet Arif gibi yazar ve ozanların şimdi adını anımsayamadığım birçok ileri düşünceli kişinin hapislere atıldığı sürgünlere gönderildiği, itilip kakıldığı ve 1938'de hapse giren Nazım Hikmet'in yıllarca zindanlarda çürütüldüğü bir dönemdi. Kimi çevreler bu faşist uygulamaları, İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği koşullara bağlayarak, o günlerin siyasal iktidarlarını aklamaya çabalarlar. Oysa, baskı rejimi savaş bittikten sonra da olanca acımasızlığıyla sürdürülmüştür. 1948'de öldürülen ve ölüsü Kırklareli'nin Sazara köyü yakınlarında bulunan öykücü-yazar Sabahattin Ali'nin, ileri sürüldüğü gibi Ali Ertekin adındaki bir serseri eliyle mi yoksa polis tarafından mı öldürüldüğü, günümüze değin tartışma konusu olmuş ve cinayet henüz net biçimde aydınlığa kavuşmamıştır.

Demokrat Parti Kuruluyor

28 Eylül 1945'te milletvekilliğinden istifa eden Celâl Bayar, 3 Aralık 1945'te de Cumhuriyet Halk Partisi'nden ayrıldı.. Bayar, basın özgürlüğünün genişletilmesi için verdiği önergenin geri çevrilmesini par-

tiden ayrılışının gerekçesi olarak gösteriyordu. Oysa, birkaç aydan beri yeni bir parti kurma girişimleri içindeydi.

Demokrat Parti Milli Şef döneminde kurulan ilk siyasal parti değildi. Daha önce tanınmış işadamlarından Nuri Demirağ, Milli Kalkınma Partisi adında bir parti kurmuştu. Ne varki, 18 Temmuz 1945'te kurulan bu örgüt bir etkinlik gösteremeden tarihe karıştı.

Demokrat Parti 7 Ocak 1946'da kuruldu. O tarihte hükûmetin başında Şükrü Saraçoğlu bulunuyordu. Programa liberalizm ve demokrasi görüşleri egemendi. Ayrıca, *serbest seçim, dini politikaya alet etmemek(!), özel girişime önem vermek ve sendikaların kuruluşunu özendirmek* gibi ilkeler programın ana çizgilerini oluşturuyordu.

Öte yandan, cumhuriyetçilik, ulusçuluk, layiklik, devrimcilik, halkçılık ve devletçilik, Kemalizmin altı ilkesi olarak Demokratlarca da benimseniyordu. Parti önderleri böylelikle Kemalizme bağlılıklarını göstermiş oluyorlardı.

Parti programı, Cumhuriyet Halk Partisi programından gerek ekonomik açıdan gerek kişisel hak ve özgürlükler yönünden daha liberal gibi görünüyorsa da, genelde CHP'den çok ayrı nitelikte bir partinin kurulduğu izlenimini yaratmamıştı. Bu açıdan Halk Partisi ileri gelenleri programı hoşnutlukla karşıladılar. örneğin, Necmettin Sadak 9 Ocak 1946 tarihli *Akşam* gazetesinde *"Demokrat Parti'ye Hoşgeldin Deriz"* başlıklı yazısında bu hoşnutluğu şöyle dile getiriyordu:

"Programın ilk okuyuşta yarattığı etki Cumhuriyet Halk Partisi ilkelerinden pek ayrımlı olmadığıdır. Halk Partisi'nin altı oku gibi, Demokrat Parti de cumhuriyetçi, layik, devrimci, halkçı, devletçi, ulusçudur...

Devletçilik konusunda, iki program arasında he-

men hemen bir ayrım yoktur. Aynı açıksızlık aynı belirsizlik yeni partinin programında da göze çarpıyor.

Demokrat Parti ülkede yeni bir devlet sistemi, yeni bir sosyal meslek, bir devrim programı getirmek savında değildir. Bu partinin hedefi, aynı ana ilkeler çerçevesinde hükûmet ve yönetim mekanizmasında yenilik ve düzeltmelere yöneliktir."

Oysa, Demokrat Parti kurucularının, parti kurulduktan sonra karşılaştıkları en büyük sorun, partilerinin CHP'nden ayrımlı nitelikte bir kuruluş olduğunu kanıtlamaktı.

Partinin kurucu önder kadrosunu, ünlü *Dörtlü Takrir*'i imzalayan Celâl Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü oluşturuyordu. Genel Başkanlığa Bayar seçilmişti.

Demokrat Parti'nin kuruluşunu izleyen günlerde CHP siyasal düzeni liberalleştirmek doğrultusunda yeni düzenlemelere gidiyordu. Çıkarılan yasalarla, iki dereceli seçim yöntemi kaldırılıyor ve tek dereceli kapalı zarflı seçim ilkesi kabul ediliyordu.

5 Mayıs 1946'da, yeni düzenlemelerin gereği olarak dernekler yasası değiştirildi. Yeni yasaya göre artık, dernek ve siyasal parti kurmak isteyenlerin hükûmetten izin almak yerine, hükûmete haber vermeleri yeterliydi. Bu arada yerel ve genel seçimlerin yenilenmesine karar verilerek genel seçimler bir yıl öne alındı ve seçim tarihi 21 Temmuz 1946 olarak saptandı.

Yeni dernekler yasasının getirdiği olanaklar çerçevesinde sol partilerin kurulması da gündeme gelmişti. 14 Mayıs 1946'da Türkiye Sosyalist Partisi bu hava içinde kuruldu. Bunu, 20 Haziran 1946'da Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'nin kuruluşu izledi. Ancak bu partilerin yaşamları uzun sürmeyecek, 16 Aralık 1946'da sıkıyönetim her iki partiyi ve bu partilerin çıkarttıkları gazete ve dergileri kapatacak ve yöneticilerini tutuklayacaktı.

Partilerin kapatılışında dış politikaya ilişkin nedenler, özellikle Sovyetler'in Boğazlar ve Doğu Anadolu'ya ilişkin istemlerinin rol oynadığı ileri sürülmekteydi.

Bu arada, Demokrat Parti'nin kurulmasından sonra oluşan demokrasi havasında islâmcı akımlar da kadrolaşıyor ve siyasal partiler biçiminde su yüzüne çıkıyordu. Artık bundan böyle din, günümüze değin politikaya alet edilecekti.

1946'da kurulan dinci partilerden Sosyal Adalet Partisi'nin ana ilkesi Dünya müslümanları birliği düşüncesini güçlendirmekti. Çiftçi ve Köylü Partisi, Arıtma Korunma Partisi ve İslâm Koruma Partisi gibi kuruluşlar da, islâm dayanışması, islâmı yüceltmek düşüncesiyle yola çıkmışlardı. Bu partilerden, Arıtma Korunma Partisi 12 Mart 1947'ye değin yaşayabildi. Diğerleri, kuruldukları yıl olan 1946'da kapatıldılar. 1947'de kurulan Türk Muhafazakâr Partisi 1952'de kapandı. 1949'da ortaya çıkan Toprak-Emlâk ve Serbest Teşebbüs Partisi Süreyya İlmen Paşa ve arkadaşlarının kurdukları gelenekçi bir partiydi. Ne var ki, bu da etkinliğini sürdüremedi.

★ ★ ★

Çok partili rejimde ilk genel seçimler, 21 Temmuz 1946'da yapıldı. CHP'nin üç yüz doksan altı milletvekiline karşılık Demokratlar altmış iki milletvekili çıkarabilmişlerdi. Bağımsızlar yedi üyelik almışlardı. Kurtuluş Savaşı önderlerinden eski Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak da Demokrat Parti listesinden bağımsız İstanbul milletvekili olarak Meclis'e girmişti.

Seçim sonrasında siyasal ortam çok gergindi. Demokratlar seçimlere hile karıştırıldığını ileri sürüyorlardı. Öfkelerinde pek haksız da değillerdi.

Bu gerginlik giderek sürdü. Meclis'in 1947 yılındaki oturumlarında doruk noktasına ulaştı. Çok partili rejimin geleceği kuşkulu bir görünüm almıştı. Bu-

nun üzerine Cumhurbaşkanı İnönü, tarihe "12 Temmuz Beyannamesi" adıyla geçecek olan ünlü bildiriyi yayınladı.

İnönü, bildiride "Cumhurbaşkanı olarak kendisini her iki partiye karşı eşit sorumlulukta gördüğünü" söylüyor ve yansızlığını ilân ediyordu. *Vakit* gazetesi yazarlarından Asım Us'a göre, İnönü duruma doğrudan el koymasaydı, Demokrat Parti sona ermiş olacaktı[226]

12 Temmuz bildirisi İnönü ile Başbakan Recep Peker arasında gerginliğe neden oldu. Seçimlerden sonra Saraçoğlu'nun yerine Başbakanlığa gelen Peker, Demokratlara karşı çok katı bir tutum içindeydi. Peker'in daha önce, 18 Aralık 1946'da bütçe görüşmeleri sırasında, Demokrat Parti sözcüsü Adnan Menderes'in konuşmasını, kürsüye çıkıp "mariz (hastalıklı) bir psikopat ruhun ifadesi" olarak değerlendirmesi başta Celâl Bayar olmak üzere tüm Demokrat milletvekillerinin Meclis'i terketmelerine ve dokuz gün oturumlara katılmamalarına neden olmuştu.

Peker, 12 Temmuz bildirisinin yayınlanmasından iki ay sonra başbakanlıktan ayrıldı ve yerine Hasan Saka getirildi.

Bu arada Cumhuriyet Halk Partisi içinde yine birtakım şaşılacak işler oluyordu. 14 Kasım 1947'de toplanan CHP'nin Yedinci Kurultayı'nda gelenekçiler "layikliği yumuşatma" önerisiyle ortaya çıkıyorlardı. Gelenekçiler, insanlar arasındaki sosyal dayanışmanın dinle sağlanabileceğini ileri sürüyorlar, dine önem verilmesi ve ilgi gösterilmesi, yeni kuşakların yetişmesinde "manevi bir gıda olan" dinden yararlanılması gerektiği görüşünü savunuyorlardı[227]

Hamdullah Suphi, Sinan Tekelioğlu, Şükrü Nay-

---

226 **Us, Asım: Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım**, s. 720 (1966).

227 **Sencer, Muzaffer: Dinin Türk Toplumuna Etkileri**, s. 142-143 (1968).

man ve Yusuf Ziya Kösemen gibi partililer CHP'nin devrimci tutumunu sert görerek, bu tutumun değiştirilmesini öneriyorlar ve layikliğin ülkemizde yanlış anlaşıldığını ve dine devletin el koyduğunu ileri sürüyorlardı[228].

Ne var ki kurultay bu görüşleri benimsemedi. Layiklik güçlü bir biçimde savunuldu ve olay Hamdullah Suphi'nin partiden istifasıyla son buldu.

Solcu Profesörler ve CHP

Hasan Âli Yücel'in yerine Milli Eğitim Bakanlığı'na getirilen Reşat Şemsettin Sirer'in gerici etkinlikleri salt Köy Enstitüleri'ni yıkmakla kalmamış, Sirer üniversiteye de el atmıştı.

Yeni Bakan, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi profesörlerinden Pertev Boratav'a, Doçent Niyazi Berkes ve Doçent Behice Boran'a kancayı takmıştı. Bu öğretim üyelerinin fakülteden atılmaları için bir kampanya başlatıldı.

Önce *Ulus* gazetesinde, otuza yakın fakülte öğrencisine, Boratav, Berkes ve Boran'ı istemediklerine ilişkin açık bir mektup yayımlattırıldı. Bu arada tüm fakültelerin öğrencileri kışkırtılıyor, Ankara'daki Demirtepe Halk Partisi Ocağı'nda verilen konferanslarda ilerici akımlara karşı koşullandırılıyorlardı[229].

Kışkırtmalar sonuç vermekte gecikmedi. 27 Aralık 1947'de bu profesörlere ve doçentlere kürsü verdiği bahanesiyle, Üniversite Rektörü'ne karşı bir gösteri düzenlendi. Yüzlerce öğrenci sokaklara döküldü. Rektör Şevket Aziz Kansu, gösteriler sırasında öğrenciler tarafından linç edilmekten zor kurtuldu.

Olaydan sonra saldırganlar değil, saldırıya uğra-

228 **Özek, Çetin: Türkiye'de Gerici Akımlar**, s. 189 (1964).
229 **Sertel, Sabiha: Roman Gibi**, s. 363-364 (1970).

yanlar suçlu görüldüler. Öğretim üyeleri görevlerini kötüye kullanmak savıyla mahkemeye verildiler. Yargılama sonucunda Pertev Boratav aklandı. Behice Boran ve Niyazi Berkes ise suçlu görüldüler. Ancak Yargıtay, kararları bozdu, Berkes ve Boran da aklandılar.

Ne var ki, olay noktalanmamıştı. Millet Meclisi'nde ilerici profesörlere karşı açılan kampanya sürdürülüyordu. Behçet Kemal Çağlar, Fahri Kurtuluş, Emin Soysal gibi milletvekilleri kampanyanın en hareketli kişileriydiler.

Bu hava içinde Boratav, Boran, Berkes ve yirmi bir öğretim üyesinin kürsülerinin kaldırılmasına karar verildi.

Türkiye'nin eğitim, öğretim ve kültür yaşantısına vurulan bu darbe Meclis'te alkışlarla karşılanıyordu.

Kürsüleri ellerinden alınan öğretim üyelerinin bir bölümünün yurt dışına gitmek ve yabancı ülkelerde çalışmak zorunda bırakılmaları Türkiye'nin düşün yaşantısı için büyük şanssızlıktı.

Pertev Boratav, üniversiteden ayrıldıktan sonra bir süre işsiz kaldı. 1948-1952 yılları arasında, ABD' nin Stanford Üniversitesi'ne bağlı Hoover Kitaplığı' nın Türkiye bölümünü kurdu. Türk folklorunun Dünya çapında uzmanı olan bu değerli bilim adamına Fransa kucak açtı. 1952'de Fransa'ya gitti ve Fransız Ulusal Bilimsel Araştırmalar Merkezi'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı. Bu tarihten günümüze değin Türk halk yazını üzerinde birçok yapıt verdi. Fransızca, Macarca ve Almanca olarak kaleme aldığı yapıtlarla Batı Dünyası'na Türk kültürünü tanıtmaya çalıştı. 1975'te Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi'nde, Boratav'ın adı ve Kongre'ye sunacağı bildiri Kültür Bakanlığı'nın buyruğuyla programdan çıkarıldı. Bu tutum Kongre'ye katılan yabancı ülkeler delegelerinin tepkilerine yol açtı. Ne var ki, yabancılar, 1940'lı yıllar-

dan bu yana, Türkiye'yi yönetenlerin surat ve adlarının değiştiğini ama kafalarının değişmediğini bilmiyorlardı.

Boratav gibi Niyazi Berkes de yurt dışına çıkmaktan başka yol bulamadı. O da Kanada'ya gitti. Mc Gill Üniversitesi'nde 1952'de sosyoloji profesörü oldu. Uzun yıllar burada çalıştıktan sonra emekliye ayrıldı ve İngiltere'ye yerleşti. Türkiye'nin ekonomi tarihine ve sosyal sorunlarına ilişkin geniş çalışmalar yaptı.

Behice Boran'ın yıllar boyu çektiği çileleri ise ilerdeki sayfalarda göreceğiz...

Millet Partisi'nin Doğuşu

Türk siyasal yaşantısında Millet Partisi'nin kendine özgü bir yeri vardır.

Demokrat Parti'nin içinde erken gelişen huzursuzluklar ve iç çekişmeler bu partinin doğumunu hazırlamıştır.

Millet Partisi islâmcı ve tutucu akımın bir siyasal örgüt biçiminde ortaya çıkışının önemli bir örneğidir.

12 Temmuz bildirisinin yayınlanmasından sonra Demokrat Parti önderlerinin İnönü'ye karşı daha yumuşak bir tutuma girmeleri partinin Meclis Grubunda ve Meclis dışı örgütlerinde hoşnutsuzluklara neden olmaktaydı. Giderek, bu hoşnutsuzluk ileri boyutlara varan parti içi çekişmelere dönüştü. 7 Şubat 1948'de DP Meclis Grubu'nda grup başkanlığı seçiminde çıkan ağır tartışmalar ipleri kopma noktasına getirdi. Muhalefet partisinin parti içi disiplini ciddi bir biçimde sarsılmaktaydı. Bunun üzerine emekli general Sadık Aldoğan, Osman Nuri Köni, Necati Erdem, Mithat Sakaroğlu, Ahmet Kemal Silivrili, Yusuf Kemal Tengirşenk, Emin Sazak, Enis Akaygen, Ahmet Tahtakılıç, Ahmet Oğuz ve Hasan Dinçer gibi millet-

vekilleri Demokrat Parti'den çıkarıldılar.

Bu milletvekilleri daha sonra, 1948 Mayıs ayında Meclis'te "Müstakil Demokratlar Grubu'nu" kurdular. Bu oluşum yeni bir partinin kurulacağını gösteriyordu.

Müstakil (Bağımsız) Demokratlar Grubu, Meclis dışından destek görünce partinin kuruluşuna doğru hızla yol alınmaya başlandı. Bu arada Demokrat Parti önderleriyle sıcak ilişkiler içinde olmayan bağımsız İstanbul milletvekili Mareşal Çakmak da Müstakil Demokratlar Grubu'na koşut bir tutum içindeydi. Mareşal'in halk kitleleri üzerindeki etkinliği ve saygınlığı nedeniyle bu olgu, kurulacak yeni bir partinin gücü açısından büyük önem taşımaktaydı.

Olaylar hızlı bir biçimde gelişti ve 20 Temmuz 1948'de Millet Partisi adıyla yeni bir partinin kurulduğu açıklandı.

Partinin kurucuları arasında Mareşal Fevzi Çakmak, Hikmet Bayur, Enis Akaygen, Kenan Öner, Mustafa Kentli, Sadık Aldoğan, Osman Nuri Köni, Yusuf Kemal Tengirşenk, Ahmet Tahtakılıç, Ahmet Oğuz, Hasan Dinçer, Reşat Aydınlı, Osman Bölükbaşı, Enver Kök ve Suphi Batur gibi adlar yer almaktaydı.

Kadro, başlangıçta halkta etkinlik yaratacak bir güçte olduğu izlenimini yaratıyordu. Özellikle, kurucular arasında Mareşal Çakmak'ın yer alması Demokrat Parti önderlerinde ciddi endişeler yaratmıştı. Ne var ki, Demokratlar kısa bir süre sonra bu endişelerinde yanıldıklarını göreceklerdi.

Parti kurucuları başlangıçta parti genel başkanlığına Mareşal Çakmak'ı getirmeyi düşünmüşlerdi. Ancak, Çakmak'ın görevi kabul etmemesi üzerine Hikmet Bayur* genel başkanlığa getirildi. Mareşal de partinin onursal başkanı oldu.

---

* **Bayur, Hikmet** (1891-1980): İstanbul'da doğdu. Son Osmanlı sadrazamlarından Kâmil Paşa'nın torunudur. Galatasaray Lisesi'nde ve Paris Üniversitesi'nde öğrenim gördü. Türkiye'ye dön-

Millet Partisi'nin sosyo-ekonomik sorunlara çözüm getirmeyi amaçlayan doğru dürüst bir programı yoktu. Toplumda ahlâkı egemen kılmak, aile kurumunu yüceltmek, halka ve gençliğe ulusal duyguları aşılamak partinin başlıca ilkeleriydi. Programın 7. maddesine göre, "Parti, sosyal düzenin oluşumunda inançların, ahlâkın, geleneklerin, örf ve âdetin büyük paylarını tanır; bunlar sık sık değişmezler ve devletin etkisi dışında kalırlar" deniliyordu. 8. maddeye göre, "Parti, din kurumlarına ve ulusal geleneklere saygılıydı". 12. maddede ise, "laiklik kabul edilmekle birlikte din işlerinin ayrı bir örgüt eliyle yürütülmesi ve bu örgütün özerk olması" isteniyordu. Program ayrıca ilk ve ortaöğretimde din derslerinin zorunlu kılınmasını öngörüyordu.

Dine ve geleneklere sarılarak kurulan Millet Partisi'nin başından ilginç serüvenler geçti.

Parti, 1950 Genel Seçimlerinde tek milletvekilliği kazanabilmiş ve Kırşehir'den Osman Bölükbaşı'yı Meclis'e sokabilmişti. Bu sonuç örgütte büyük huzursuzluklara yol açtı. 1950'de yapılan kongrede genel başkanlığa Mustafa Kentli getirildi. Ancak bu değişiklik de bir canlanma sağlayamadı ve 1952'de Enis Akaygen genel başkan oldu. Bu arada 1952 kongresinde meydana gelen olaylar kamuoyunda yankılar yarattı. Delegelerin bir bölümü Atatürk'ün kabrine çelenk koymak istemediklerini açıkça söylemişlerdi.

---

dükten sonra Galatasaray Lisesi'nde öğretmenlik yaptı. İzmir'in işgali üzerine Anadolu'ya geçerek, Salihli'deki direniş cephesine katıldı. TBMM'nin açılışından sonra 1 Ekim 1920'de Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Genel Müdürü oldu. Lozan Konferansı'nda danışman olarak bulundu. 1923'te Kâbil Büyükelçiliğine getirildi. İki kez Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğine atandı. 1933'te Manisa milletvekili olarak Meclis'e girdi. Aynı yıl milli eğitim bakanı oldu. Bakanlıktan ayrıldıktan sonra Ankara ve İstanbul Üniversitesilerinde "Devrim Tarihi", "Hint Tarihi derslerini verdi. 1948'de Millet Partisi'nin kuruluşunda yer aldı. 1952'de bu partiden ayrıldı ve 1954, 1957'de Demokrat Parti listesinden bağımsız Manisa milletvekili olarak yeniden Meclis'e girdi. 27 Mayıs 1960'tan sonra Demokratlarla birlikte Yassıada'da yargılanarak hapse mahkûm edildi. 1963'te serbest bırakıldı ve siyasal sahneden çekildi.

Parti giderek irticaa kayıyordu.

1953'te Osman Bölükbaşı genel başkanlığa getirildi. Savcı, "partiyi din devletinin geri getirilmesini amaç edinmekle" suçluyordu.

Millet Partisi 27 Ocak 1954'te Ankara 3. Sulh Ceza Mahkemesi tarafından kapatıldı. Kararda "partinin, dini esasa dayanan ve amacını saklayan bir kuruluş" olduğu belirtiliyordu[230].

Ne var ki, 1954 genel seçimlerine birkaç ay kalmıştı. Kırşehir milletvekili Bölükbaşı hemen kolları sıvayıp, Cumhuriyetçi Millet Partisi adı altında yeni bir parti kurdu. Örgütün yalnız adı değişmişti.

Bölükbaşı, 1954 seçimlerinde de Kırşehir'den Meclis'e girdi. Seçimlerden sonra parti, siyasal sahnede bir etkinliği olmayan Cumhuriyetçi Köylü Partisi'yle birleşerek, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi adını aldı. Bu parti Osman Bölükbaşı'nın başkanlığında tam bir kişi partisi niteliğine büründü. Ancak, 1960'lı yıllara kadar varlığını sürdürmeyi başardı. 1961 genel seçimlerinde Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi Meclis'e altmış beş milletvekili, Cumhuriyet Senatosu'na da on altı üye getirerek önemli bir ağırlık kazanıyordu.

1962'den sonra partide yeniden iç huzursuzluklar belirdi. 1965'te Osman Bölükbaşı bir bölüm üyeyle birlikte partiden ayrılarak, yeniden Millet Partisi'ni kurdu. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi kısa bir süre sonra Alparslan Türkeş tarafından ele geçirildi ve adı *Milliyetçi Hareket Partisi* oldu.

Çeşitli aşamalardan sonra ilk adına dönen Millet Partisi 1965 seçimlerinde otuz bir milletvekilliği kazanabildi. Giderek gücünü yitiren parti, 1969 seçimlerinde altı milletvekili çıkarabilmişti. Bölükbaşı da siyasal etkinliğinden çok şeyler yitirmiş durumdaydı. 1971'de partinin genel başkanlığına eski genelkur-

230 **Feroz ve Bedia Turgay Ahmad: Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi**, s. 118 (1976).

may başkanlarından Cemal Tural getirildi. Tural'ın başında bulunduğu bir partinin eriyip yok olması kaçınılmaz bir sonuçtu. Nitekim öyle de oldu.

Genel Seçimlere Giden Yollar

Demokrat Parti'nin kurulması ve siyasal iktidara karşı yasal bir muhalefetin gelişmesi gerici çevrelerin Cumhuriyet Halk Partisi'ne ve layikliğe saldırmaları için uygun bir ortam yaratmıştı.

Özellikle *Sebilürreşad* dergisinde Ali Fuat Başgil, Eşref Edip, Yusuf Ziya Kösemen, Hüseyin Saruhan ve *Selâmet*'te Ömer Rıza Doğrul ve Hamdullah Suphi Tanrıöver dinsiz CHP'ne ateş püskürüyorlardı.

Bu çevrelere göre, layiklik maskesi altında din elden gitmişti. Camiler kapatılmış, ülkede bir ahlâk bunalımı yaratılmıştı. CHP dinsizdi ve getirdiği sistem, ülkede dinsizliği gerçekleştirmeyi amaçlayan bir sistemdi.

Yine bu çevrelere göre, Kur'an yazısıyla yazı yazmak yasak edilerek ulusal kültürün yok edilmesi yoluna gidilmişti. CHP iktidarları din eğitimini engelleyerek dinsiz kuşaklar yetiştirme çabası içinde olmuşlardı. Türkiye hıristiyanlaştırılmak isteniyordu. Din düşmanı devrimciler, Türk'ün moral değerlerini yıkıyorlardı.

Bir anayasa profesörü olan Ali Fuat Başgil, "Arap harflerinin kaldırılmasıyla Türk bilim ve din yaşantısının ruhsuz ve köksüz bir biçim aldığını, bu nedenle eski harflerin öğretilmesinin zorunlu olduğunu" yazmaktaydı[231].

Bu saldırılar Demokrat Parti'nin de çok işine geliyordu. Halk Partisi ise yaklaşan seçimlerde gelenekçilerin Demokratlar'a verecekleri oyların hesabı

231 **Başgil, Ali Fuat: Memleket Tefekkür Hayatına İndirilen Ağır Bir Darbe, Sebilürreşad,** No. 15 (1948).

içindeydi. Bu nedenle de gelenekçi kesimin yanağını hafiften okşamaya başlayacaktı.

Bu ortamda İnönü, seçimlere yeni bir kabineyle gitmek gerektiğini düşünüyordu. Hasan Saka hükûmeti iyice yıpranmıştı. Ayrıca Saka, hazırlanacak yeni seçim yasası konusunda parti grubuyla anlaşmazlık halindeydi.

15 Ocak 1949'da Saka başbakanlıktan ayrıldı. 16 Ocak'ta Şemsettin Günaltay'ın başbakanlığa getirildiği açıklandı. Yeni kabinede o dönemin genç ve ılımlı politikacılarına da yer verilmişti. İsmail Rüştü Aksal, Nihat Erim, Cemil Sait Barlas ve Kemal Satır partinin ılımlı kanadının önde gelen kişileriydiler. Öte yandan toprak ağası Cavit Oral tarım bakanı olarak yeni kabinede de koltuğunu koruyordu. Çalışma bakanlığına, Köy Enstitüleri'nin yıkıcısı Reşat Şemsettin Sirer, milli eğitim bakanlığına da tutucu Tahsin Banguoğlu getirilmişti.

★ ★ ★

Şemsettin Günaltay (1883-1961), seçimlerin yargı organlarının denetiminde yapılmasını sağlayan seçim yasasını çıkarttığı ve hükûmet baskısından uzak bir genel seçimi gerçekleştirdiği için her zaman övgüyle anılmıştır. Birçok kaynakta O'nun dindar ancak, dengeli ve ılımlı kişiliğinden söz edilir. Örneğin Şevket Süreyya Aydemir, Günaltay'ı "aydın, araştırıcı, aynı oranda çalışkan bir insan ve politikada, dinde ve ulusçulukta tutucu olmayan bir düşün adamı" olarak niteler[232].

Günaltay'ın demokrasiye yaptığı hizmet kuşkusuz yadsınamaz Ancak, çıkarılan seçim yasasının başbakanlardan çok İnönü'nün isteği ve buyruğu doğrultusunda hazırlandığı da bir gerçektir.

Yadsmamayacak ikinci bir gerçek daha vardır ki, o da, CHP'nin dinsel alanda Atatürk reformlarından

232 **Aydemir, Şevket Süreyya: İkinci Adam,** Cilt 2, s. 472 (1967).

geriye çark ettiği dönemin Günaltay'ın başbakanlığında yaşanmış olmasıdır.

Gençliğinde medrese eğitimi gören ve sarıklı bir molla olan, daha sonraki yıllarda İstanbul Darülfünunu'nda (Üniversite) Türk Tarihi dersleri veren ve İslâmiyete ilişkin araştırmalarıyla tanınan Günaltay'ın başbakanlığı sırasında geriye atılan ilk adım, din derslerinin seçimli olarak ilkokullarda okutulmaya başlanması oldu. Daha sonra imam-hatip kursları açıldı. İlâhiyat Fakültesi kuruldu. Atatürk'ün 30 Kasım 1925'te kapattığı türbeler yeniden açıldı.

Günaltay tüm bu çabalarına karşın yine de tutucu çevrelere yaranamıyordu. Çünkü bu çevrelere göre O, CHP'nin başbakanıydı. Türkiye'yi dinsizleştiren CHP'nin...

Günaltay bu konudaki üzüntülerini Meclis'te şu ilginç sözlerle dile getirmekteydi:

"İlkokullarda din dersleri okutturmaya başlayan hükûmetin başkanıyım. Bu ülkede müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkatmak için imam-hatip kursları açan bir hükûmetin başkanıyım. Bu ülkede müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir hükûmetin başkanıyım... Bana kimse müslümanlığa kasteden adam diye hitap edemez. Ben bilerek inanan bir müslümanım"[233].

Mareşal Çakmak'ın Ölümü ve Hortlayan İrtica

1950 yılının Nisan ayı siyasal gerginliğin doru-ğa ulaştığı bir dönemdi... 14 Mayıs'ta genel seçimler yapılacaktı.

---

233 **Feroz ve Bedia Turgay Ahmad: Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi**, s. 54-55 (1976).

Millet Partililer seçimlere Mareşal Fevzi Çakmak'ın onursal başkanlığında girmeyi büyük bir avantaj olarak görüyorlardı. Ne var ki Mareşal, 10 Nisan 1950'de İstanbul'da öldü.

Mareşal'in cenaze töreni tam bir irtica gösterisi oldu. Yobazlar, törenin disiplinini bozarak, Mareşal'in tabutunu zor kullanıp, omuzladılar. Kortejde bulunan vali, yüksek rütbeli subaylar ve yabancı diplomatların her biri bir yana dağıldı.

Tabut, binlerce yobazın göğe yükselen tekbir sesleri arasında ve eller üstünde, sağa sola yalpalayarak caddelerden geçiriliyor, Eyüp Mezarlığı'na götürülüyordu.

O günleri yaşayanlardan Cihad Baban olayı aynen şöye anlatır:

"Cenazenin hemen ardında, Millet Partili bir grup, ortalarına büyükelçi, Atatürk'ün genel sekreteri, milletvekili, devrim tarihi dersleri profesörü Hikmet Bayur'u almışlar, kolkola girerek cezbe halinde, caddelerde yüksek sesle tekbirler, salâvatlar (Peygamber ve soyu için okunan saygı duası) getirerek yürüyorlardı. Bayur'un koluna eski Hamburg konsolosu Fahrettin girmişti. Tekbir ve salâvatın ahengine uyan başlar, sağa sola sallanıyordu. Bayur İnönü'ye duyduğu sönmez kinle Atatürk'ün düşüncelerini çiğniyordu. O, sonra da bu yolda giderek, okuttuğu devrim derslerinde gençlere aşıladığı ilkelere sırt çevirip, Demokrat Parti kazanında kişiliğini eritecekti.

... Atatürk'ün en sevdiği, en saydığı insanın cenazesi, sevginin yarattığı soylu bir saygıyla sonsuza değin yatacağı yere uğurlanacakken, yürekleri burkulan birçok insan, göstericilerin elinde cenaze parçalanmasın diye çaba harcıyorlardı.

Atatürk'ün en yakın silâh arkadaşının, bu ülkenin üç büyük kurtarıcısından birinin ölümünü bekleyen irtica, böylelikle hortlayıvermişti. O gün O ulusal kahramanı, O kutsal ölüyü kalkan gibi kullanan

kitleden çekinenler hiç kimseye hiçbir şey söyleyemediler. O tarihten sonra da siyasal kuruluşlar zaman zaman irticadan medet umarak işlerini yürütmeye çalıştılar"[234].

İnönü'ye olan dargınlığı ve Millet Partisi'nin başına geçmesi nedeniyle Fevzi Çakmak, günümüz gericilerinin bayrağı haline getirilmiştir.

Bu, haksız bir iyeliktir. Tüm yanlışlarına karşın Çakmak bu denli alçaltılmamalıdır.

Çakmak'ın ilk yanlışı, başlangıçta ulusal bağımsızlık hareketine karşı çıkışıydı. İstanbul hükümetinin harbiye nazırı olarak Mustafa Kemal'e inanmıyor, üstelik hareketi söndürmeye çalışıyordu. Anadolu'daki komutanlara, harbiye nazırı imzasıyla gönderdiği genelgelerde Mustafa Kemal'i ağır bir dille suçluyor ve komutanları İstanbul hükümetine boyun eğmeye çağırıyordu.

Ne var ki, 16 Mart 1920'de İstanbul İngilizler'in eline geçtikten sonra Çakmak ayıldı. İngilizler neredeyse süngülerini Harbiye Nazırı'nın göğsüne dayayacaklardı.

Çakmak, bu ortamda tek çıkar yolun Ankaraya katılmak olacağını düşündü. Önce Geyve'ye giderek Ali Fuat Paşa'yla buluştu ve Paşa'nın aracılığıyla da Ankara'ya geçti.

Mareşal, Ankara'ya ayak bastığı günden Atatürk'ün ölümüne değin geçen on sekiz yıl içinde hiç sapmadan tüm devrim ve reformların gerçekleştirilişinde Atatürk'ün yanında yer aldı. Cumhuriyet ilkelerinin korunmasında, ödün vermeyen kişiliği ve başında bulunduğu orduyla büyük hizmet gördü. Rauf Orbay'ların, Kâzım Karabekir'lerin, Refet Bele'lerin padişah ve hilafet yanlısı görüşleri O'nu hiç etkilemedi.

Dindardı. Geleneklerine bağlıydı; hem de evinde

234 **Baban, Cihad: Politika Galerisi**, s. 124-125 (1970).

entariyle oturacak ölçüde bağlı... Ama o hiçbir zaman dini politikaya alet etmeyi düşünmedi. Ayrıca, çeyrek yüzyıl süren genelkurmay başkanlığı döneminde ordunun politikaya bulaşmasına kesinlikle engel oldu. Başında bulunduğu ordu, her zaman devrimin bekçisi olma niteliğini korudu. O'nun büyük ve bağışlanmaz yanlışlarında biri de, çevresinin telkinleriyle Nâzım Hikmet'in hapislerde çürümesine etken oluşudur. Bunda, kendi kendisini aşamayan bir kafa yapısının ve *"Türk Ordusu'na Yönelik Sandığı"* uyduruk bir tertibin rolü büyüktür.

Askerlik, Çakmak için yaşamın ta kendisiydi. Askerliğe, kurşun askerleriyle oynayan hevesli bir çocuk gibi sarılmıştı. Ölünceye değin genelkurmay başkanlığında kalacağına inanıyordu. O'na göre, yaş nedeniyle emekli olmak gibi bir sorun yoktu. Oysa yaşlanmış ve çağının getirdiği askerlik bilgilerinin gerisinde kalmaya başlamıştı.

İşte, O'nun en büyük yanlışlığı, genelkurmay başkanlığından emekli edilmesi nedeniyle İnönü'ye duyduğu kin ve düşmanlığın hırçın dalgalarına kapılarak politikaya atılması ve Millet Partisi gibi gelenekçi bir partinin lokomotifi görevini üstlenmesiydi.

Mareşal deneyimsizdi.Üstelik, ülkenin sosyal ve ekonomik sorunlarını yorumlayabilecek bir birikime de sahip değildi. Başlangıçta, partinin yürüyeceği yolu kestirememesi, daha sonra da 1950 seçimlerinde İnönü'yü devirmek hırsıyla sürdürdüğü onursal başkanlık, O'nun tarihe kuşkulu bir portre olarak geçmesine neden oldu.

Aslında, bugün gazetelerde, dergilerde Atatürk ve Atatürk devrimine sövgüler yağdıran psikopat gericilerin tersine Çakmak, dürüst ve Cumhuriyet ilkelerine bağlı bir askerdi.

1950 genel seçimlerine ulaşılan günlerde irticanın hortlaması boşuna değildi. Demokrat Parti'nin ve Millet Partisi'nin nicedir köylerde, kasabalarda yaptıkları din sömürüsü yobazların harekete geçmeleri için itici bir güç olmuştu. Ve artık bundan böyle de din, politikayla elele yürüyecekti...

Nadir Nadi'nin o günlere ilişkin bir anısı, bugünlere nasıl gelindiğine açıklık getiren bir örnek niteliğindedir. Nadir Nadi şunları anlatır:

"Bayar'ın ziyareti nedeniyle düzenlenen bir toplantıda söz alan kimi Demokratlar, daha çok din konusuna değindiler: İmamlar geçim sıkıntısı çekiyordu, hademe-i hayrat'a (camilerde iş görenler) devlet üvey evlât gözüyle bakıyordu. Oysa, perişan bir halde yaşayan, daha doğrusu sürünerek yaşamaya çalışan bu adamlar en temiz niyetlerle müslüman Türk halkının hizmetindeydiler. Reva mıydı onları bir köşeye atıp unutmak?...

Toplantıdaki konuşmaları yadırgamıştım... Yurdumuzda yapılması gereken onca iş, düzeltilmesi beklenen onca aksaklık varken, layık Türkiye Cumhuriyeti kasaba demokratlarının, herşeyimiz yoluna konmuş da bir imamlar sorunu savsatılmış gibi hep onlardan söz açmaları tuhafıma gidiyordu. Politika yaşantımızda bir ödün yarışı alır, yürür de, din işleri Dünya işlerine karıştırılırsa bunun sonu nereye varırdı? Atatürk'e bağlı bir devlet adamı olarak Bayar'ın, kasabalı Demokratlar'ı uyarmasını bekliyordum. Toplantı dağıldığı zaman Bayar'a kısaca düşüncelerimi açtım. Adamları böyle konuşturmamalı, demokrasinin demagoji halinde soysuzlaşmasına meydan vermemeliydi... Bayar, kaygısız bir tavırla:

– Engel olmamak gerek. Bırak konuşsunlar, içlerini döksünler, dedi"[235].

235 **Nadir Nadi: Perde Aralığından**, s. 347-348 (1979).

Seçimlere bu hava içinde gidildi. Demokrat Parti, yayımladığı seçim bildirgesinde, "üretimi artıracağını vergileri azaltacağını, hükûmet tekelini kaldırarak ve dengeli bir bütçe tasarısı hazırlayarak ülke ekonomisini güçlendireceğini" açıklıyordu. Eğer Demokrat Parti iktidara gelirse, rejim ilkeleri sıkıca korunacaktı.

Cumhuriyet Halk Partisi 24 Nisan'da milletvekili adaylarına ilişkin listeyi kamuoyuna duyurdu. Eski milletvekillerinin önemli bir bölümü listede yer almamıştı. Yeni adların seçimlerde partiye güç vermesi bekleniyordu.

Seçimler 14 Mayıs 1950'de yapıldı. İnönü, beklemediği bir yenilgiye uğramıştı. Demokratlar dört yüz sekiz, Cumhuriyet Halk Partisi ise altmış dokuz milletvekili çıkarabilmişti.

Bu, Demokratlar için çok büyük bir zaferdi.

Yeni Meclis ilk topantısını 22 Mayıs'ta yaptı. Celâl Bayar cumhurbaşkanlığına seçildi. Adnan Menderes de yeni hükûmeti kurmakla görevlendirildi.

Türkiye için yepyeni bir dönem başlıyordu...

SONUÇ

Cumhuriyetin ilk yıllarında çağdaş bir toplum yaratma çabaları ve atılımları hızla sürerken, öte yandan da uygulanan ekonomik politikayla egemen sınıflar daha da güçlü bir konuma ulaştı.

Mustafa Kemal'in, toplum yapısında büyük değişimler yaratmaya yönelik cesur reformlarına karşın büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisi, hükümetin genel politikasına egemen oldu. Bunda kuşkusuz, Mustafa Kemal'in çevresindeki liberal ve tutucu kadroyla, CHP örgütünün yapısı önemli rol oynuyordu. "Ayrıcalıksız, sınıfsız, kaynaşmış bir toplum olduğumuz" görüşü, temelde yatan en büyük yanlışlıktı.

17 Şubat 1923'te İzmir'de toplanan İktisat Kongresi, sınıfsız olduğu ileri sürülen bir topluma hangi sınıfların yön vermekte olduğunu gösteren bir olguydu.

Kâzım Karabekir'in başkanlığında toplanan ve tüccarlardan, sanayicilerden, büyük toprak sahiplerinden, esnaftan, işçi temsilcilerinden oluşan Kongre'de alınan kararlar büyük tüccarların ve toprak ağalarının yararına oldu.

Kongre'de işçi sorunları, esnaf, tüccar ve toprak sahiplerinin oy çoğunluğuyla karara bağlandı ve işçilere tanınan sözde haklar daha sonra uyutuldu. Ka-

rarlarda, toprak reformundan söz edilmemesi Kongre'nin kimliğini belirtmeye yeterliydi. Bu arada işçilere dernek kurma hakkının tanınması, işçilerin izinlerine ilişkin yasanın yeniden incelenmesi gibi kararlar uygulama alanına geçemedi.

Kimi yazarlar, "daha sonraki sosyal ve ekonomik gelişmelerin İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlara bağlı olduğu" görüşüne katılmazlar ve bu görüşün *kesinlikle* yanlış olduğunu söylerler. Önce şunu belirtmek gerekir ki, savunulan herhangi bir düşüncenin, bir savın *kesinlikle* yanlış olduğunu ileri sürmek de bir başka yanlışlıktır. Düşünceler ve savlar her zaman tartışılabilir.

Kanımca, İzmir İktisat Kongresi Türkiye'nin gelecekteki siyasal, sosyal ve ekonomik yaşantısında payı bulunan tarihsel bir olgudur. Kongre kararları, kuşkusuz hükümeti bağlayıcı değildi. Ancak, kararların büyük tüccar ve büyük toprak sahiplerinin çıkarları doğrultusunda alınması, hükümete izleyeceği politikada yön göstermiş, örneğin yaşamsal önemi olan bir toprak reformu yapılamamıştır. Toprak sahiplerinin, Kongre'de "yoksul köylüye toprak verilmesi" görüşüne şiddetle karşı çıkmaları dönemin hükümetini derinden etkilemiş ve daha 1923'te reformun defteri rafa kaldırılmıştır.

Çağdaş uygarlığa geçişin ön koşulu olan toprak reformunun gerçekleştirilemeyişi bu ülke adına bir büyük şanssızlıktır. Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal'e destek olan ve daha sonra CHP saflarında yer alan eşrafın ve toprak ağalarının üzerlerine gidilememesi çarpık bir düzenin devamına ve bugünlere ulaşılmasına neden olmuştur. Ağa, şeyh, imam işbirliği o dönemden günümüze değin süregelmiş ve Türk köylüsü, gerici düşüncelerin kör karanlığında yaşamaya mahkûm edilmiştir.

Daha sonraki dönemde, 1930'lu yıllarda toprak ağalarıyla ticaret ve sanayi burjuvazisi daha da güç-

lendi. İnönü'nün cumhurbaşkanlığı, yani "Milli Şef" döneminde ise faşizan uygulamalar ağırlık kazandı. Düşünce özgürlüğü üzerindeki baskılar doruğa ulaştı. İlerici yazarlar, düşün adamları, sanatçılar nefes alamaz oldular. Cumhuriyet tarihinde ilk kez, 1945-1950 yılları arasında irticaya devlet eliyle ödün verilmeye başlandı.

Demokrasiye geçişten sonra, Demokrat Parti ve Millet Partisi'nin, halkın dinsel duygularını okşama çabaları Cumhuriyet Halk Partisi'ni de oy kaygısıyla aynı yola itti. CHP, muhalif partilerin halk üzerindeki etkinliklerini geçersiz kılabilmek için tutuculuk bir yana, bir geriye dönüş sürecine girdi. Şemsettin Günaltay'ın başbakanlığı döneminde çeyrek yüzyıl önce kapatılan türbeler yeniden açıldı. İlkokullara din dersleri konuldu. İmam Hatip kursları canlandırıldı. Sözümona bilimsel bir din eğitimini sağlamak amacıyla İlâhiyat Fakültesi kuruldu. Günaltay, tüm bu işleri yaparken, Meclis kürsüsünde dindar bir başbakan olmakla övünüyordu. Verilen bu ödünler daha sonraki yıllarda gemi azıya alacak olan irticanın arayıp da bulamayacağı bir ortam yarattı.

Cumhuriyet'in kuruluşundan 1940'lı yıllara değin gericilik aşağıdan yukarıya doğru bir tırmanış çabasında olmuş ve reformlara karşı gösterilen tepkilerin şiddetle bastırılması irticanın bir süre sinmesini sağlamıştı. Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının son yıllarında ise, yukardan aşağıya doğru geliştirilen gerici ve tutucu akım, dinsel sömürünün politikaya egemen olmasına yol açtı.

Bu tablonun yaratılmasında Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti'nin tarih önündeki sorumlulukları büyüktür.

★ ★ ★

KAYNAKLAR

Adıvar, Halide Edip: **Türk'ün Ateşle İmtihanı**, Çan Yayınları, İstanbul, 1962.

Ağaoğlu, Ahmet: **Serbest Fırka Hatıraları**, ikinci basım, İstanbul, 1969.

Akçura, Yusuf: **Türk Yılı**, İstanbul, 1928.

Akyüz, Kenan: **Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi**, ikinci basım, Ankara, 1958.

Altay, Fahrettin: **On Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)**, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970.

Apak, Rahmi: **İstiklâl Harbinde Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, İstanbul, 1942.

Aralov, S.İ.: **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları**, (çeviren: Hasan Âli Ediz), Burçak Yayınları, İstanbul, 1967.

Arar, İsmail: **Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı**, Burçak Yayınları, İstanbul, 1969.

Arıkoğlu, Damar: **Milli Mücadele Hatıralarım**, Tan Matbaası, İstanbul, 1961.

Arman, Hürrem: **Köy Enstitüleri ve Bozkırdaki Çekirdek**, Forum Dergisi, sayı 344, s. 15-17, 1.8.1968.

Atay, Falih Rıfkı: **Çankaya**, İstanbul, 1969.

Atatürk: **Nutuk**, Cilt 1 (1919-1920) Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1961.

Atatürk: **Nutuk**, Cilt 2 (1920-1927), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1961.

Avcıoğlu, Doğan: **1965 Yılında Atatürkçülük**, Yön Dergisi, sayı 137, s. 3, 1965.

Avcıoğlu, Doğan: **Milli Kurtuluş Tarihi (1838-1895)**, Cilt 1, Tekin Yayınları, İstanbul, 1977.

Avcıoğlu, Doğan: **Milli Kurtuluş Tarihi (1838-1895)**, Cilt 2, ikinci basım, Tekin Yayınları, İstanbul, 1976.

Avcıoğlu, Doğan: **Milli Kurtuluş Tarihi (1838-1895)**, Cilt 4, ikinci basım, Tekin Yayınları, İstanbul, 1976.

Avcıoğlu, Doğan: **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, ikinci basım, Bilgi Yayınları, Ankara, 1969.

Aydemir, Şevket Süreyya: **Tek Adam (1919-1922)**, Cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1964.

Aydemir, Şevket Süreyya: **Tek Adam (1922-1938)**, Cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1965.

Aydemir, Şevket Süreyya: **İkinci Adam (1938-1950)**, Cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967.

Aydemir, Şevket Süreyya: **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1880-1908)**, Cilt 1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.

Aydemir, Şevket Süreyya: **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1908-1914)**, Cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971.

Baban, Cihad: **Politika Galerisi-Büstler ve Portreler**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.

Başgil, Ali Fuat: **Memleket Tefekkür Hayatına İndirilen Ağır Bir Darbe**, Sebilürreşad dergisi, No. 15, 1948.

Bayar, Celâl: **Ben de Yazdım**, Cilt 3, Baha Matbaası, İstanbul, 1966.

Bayur, Hikmet: **Türk İnkılâp Tarihi**, Cilt 1, Kısım 1, Ankara, 1963.

Bayur, Hikmet: **Atatürk-Hayatı ve Eseri,** Ankara, 1963.
Berkes, Niyazi: **Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism,** The Middle East Journal, Güz, 1954.
Berkes, Niyazi: **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler,** Yön dergisi, sayı 107, s. 11, 1965.
Berkes, Niyazi: **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** Bilgi Yayınları, Ankara, 1973.
Berkes, Niyazi: **Türk Düşününde Batı Sorunu,** Bilgi Yayınları, Ankara, 1975.
Beyanü'l Hak: Sayı 19, İstanbul, 1908 (Niyazi Berkes'ten alıntı).
Bleda, Mithat Şükrü: **Bir Canlı Tarih Konuşuyor,** Resimli Tarih Mecmuası, sayı 42, İskit Yayınları, İstanbul, 1953.
Boran Behice: **Türkiye ve Sosyalizm Sorunları,** Gün Yayınları, İstanbul, 1968.
Cebesoy, Ali Fuat: **Millî Mücadele Hatıraları,** Vatan Yayınları, İstanbul, 1953.
Cebesoy, Ali Fuat: **General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları,** Cilt 1, İstanbul, 1957-1960.
Cebesoy, Ali Fuat: **General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları,** Cilt 2, İstanbul, 1957-1960.
Cemal Paşa: **Hatıralar,** Selek Yayınları, İstanbul, 1959.
Cezar, Mustafa: **Yeni Osmanlılar,** Resimli Tarih Mecmuası, sayı 18, İskit Yayınları, İstanbul, 1951.
Cumhuriyet Gazetesi: **60. Yıl Özel Eki,** No. 3, 9.5.1984.
Cumhuriyet Gazetesi: 10.2.1987.
Cumhuriyet Gazetesi: 12.2.1987.
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 7, İletişimYayınları, İstanbul, 1984.
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi: Cit 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984.
Çavdar, Tevfik: **Demokrat Parti,** Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984.
Dinamo, Hasan İzzettin: **Kutsal İsyan,** Cilt 1, ikinci basım, May Yayınları, İstanbul, 1969.
Ener, Kasım: **Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı,** İstanbul,1963.
Er, Alev: **Milli Mücadelede Siyasal Kuruluşlar,** Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, Cilt 4, İstanbul, 1985.
Esatlı, Mustafa Ragıp: **İttihat ve Terakki,** Hürriyet Yayınları Tarih Dizisi: 9, İstanbul, 1975.
Feroz Ahmad: **İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası,** Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
Feroz ve Bedia Turgay Ahmad: **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971),** Bilgi Yayınları, Ankara, 1976.
Fethi Naci: **Emperyalizmin İlraç Metaı: Karşı Devrim,** Yön dergisi, sayı 111, s. 5, 1965.
Goloğlu, Mahmut: **Erzurum Kongresi-Sivas Kongresi-Üçüncü Meşrutiyet-Cumhuriyete Doğru,** Nüve-Başnur Matbaası, Ankara, 1968-1971.
Goloğlu, Mahmut: **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930),** Ankara, 1972.
Gökbilgin, Tayyip: **Millî Mücadele Başlarken (Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine),** Birinci Kitap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1959.
Gölpınarlı, Abdülbâki: **Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar,** Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1969.
Güresin, Ecvet: **Cumhuriyet Gazetesi,** 29.4.1968.
HayatTarih Mecmuası: Cilt 2, sayı 9, Hayat Yayınları, 1.10.1976.
Hanioğlu, Şükrü: **Türkçülük,** Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
İnönü'nün Hatıraları: **Ulus Gazetesi,** 19.3.1968.
Kansu, Mazhar Müfit: **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,** Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1966.
Kara, Mustafa: **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi,** İstanbul, 1985.
Karabekir, Kâzım: **İstiklâl Harbimiz,** ikinci bası, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969.
Karal, Enver Ziya: **Tanzimattan Sonra Türk Dili Sorunu,** Tanzimattan Cumhu-

riyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri: **Vatan Yolunda**, Ankara, 1958.
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri: **Politikada 45 Yıl**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1968.
Karpat, Kemal: **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul, 1967.
Kemal Tahir: **Bozkırdaki Çekirdek**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967.
Kılıç, Ali: **Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor**, Sel Yayınları, Atatürk Kütüphanesi: 5, İstanbul, 1955.
Kılıç, Ali: **İstiklâl Mahkemesi Hatıraları**, Sel Yayınları, Atatürk Kütüphanesi: 9, İstanbul, 1955.
Lord Kinross: **Atatürk, The Rebirth of a Nation**, Weindenfeld and Nicholson, London, 1964.
Kirby, Fay: **Tükiye'de Köy Enstitüleri**, İmece Yayınları, İstanbul, 1962.
Kologlu, Orhan: **Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi**, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
Kongar, Emre: **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı (İmparatorluktan Günümüze)**, üçüncü basım, Bilgi Yayınları, Ankara, 1979.
Kuran, Ahmed Bedevi: **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul, 1945.
Kuran, Ahmed Bedevi: **Sabahattin Bey**, Resimli Tarih Mecmuası, sayı 28, İskit Yayınları, İstanbul, 1952.
Kuran, Ahmed Bedevi: **Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri**, İstanbul, 1959.
Kutay, Cemal: **Türkiye'de İlk Komünistler**, Tarih Konuşuyor: 6, Ercan Matbaası, İstanbul, 1956.
Küçük, Yalçın: **Türkiye Üzerine Tezler (1908-1978)**, Tekin Yayınları, İstanbul, 1978.
Mardin, Şerif: **Türkiye'de İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)**, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, 1962.
Mustafa Suphi ve Yoldaşları: Yayına hazırlayan İnfo Türk Ajansı, Güncel Yayınlar, İstanbul, 1977.
Nadir Nadi: **Perde Aralığından**, üçüncü basım, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1979.
Okandan, Recai: **Amme Hukukumuzun Ana Hatları**, K. 1, İstanbul Hukuk Fakültesi, 1957.
Okyar, Fethi: **Üç Devirde Bir Adam (Hatıralar)**, Yayına hazırlayan Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.
Özek, Çetin: **Türkiye'de Gerici Akımlar ve Nurculuğun İçyüzü**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1964.
Safa, Peyami: **Türk İnkılâbına Bakışlar**, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938.
Sarıhan, Zeki: **Çerkes Ethem'in İhaneti**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984.
Sencer, Muzaffer: **Dinin Türk Toplumuna Etkileri**, İstanbul, 1968.
Sertel, Sabiha: **Roman Gibi (1919-1950)**, Cem Yayınları, İstanbul, 1970.
Sertoğlu, Mithat: **Balkan Harbi**, Resimli Tarih Mecmuası, sayı 36, İskit Yayınları, İstanbul, 1952.
Sertoğlu,Mithat: **Atatürk'le İlgili Üç Belge**, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 1, Menteş Yayınları, İstanbul, 1967.
Soyak, Hasan Rıza: **Atatürk'ten Hatıralar**, Cilt 1, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973.
Soyak, Hasan Rıza: **Atatürk'ten Hatıralar**, Cilt 2,Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973.
Soysal, İlhami: **150'likler**, Gür Yayınları, İstanbul, 1985.
Soysal, Mümtaz: **Komprador Dincilliği**, Yön Dergisi, sayı 149, 1966.
Şaylan, Gencay: **Nakşibendiler, Nurcular, Süleymancılar**, Cumhuriyet Gazetesi, 15.1.1987).
Şehsuvaroğlu, Halûk: **31 Mart Vakası**, Resimli Tarih Mecmuası, Sayı 29, İskit Yayınları, İstanbul, 1952.
Tansu, Samih Nafiz: **İki Devrin Perde Arkası**, anıları anlatan Albay Hüsamettin Ertürk, Pınar Yayınları, İstanbul, 1964.
Timur, Taner: **Türk Devrimi ve Sonrası (1919-1946)**, Doğan Yayınları, Ankara, 1971.
Tonguç, Engin: **Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç**, Ant Yayınları,

İstanbul, 1970.
Tuna, Necdet: **Toprak Reformu Nasıl Engellendi?(1945-1971)**, Cumhuriyet Gazetesi, 11.11.1976.
Tunaya, Tarık Zafer: **Hürriyetin İlânı**, Siyaset İlmi Serisi: 1, İstanbul, 1959.
Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, Siyaset İlmi Serisi: 3, İstanbul, 1960.
Tunaya, Tarık Zafer: **İslâmcılık Cereyanı**, Siyaset İlmi Serisi: 8, İstanbul, 1962.
Tunçay, Mete: **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, üçüncü basım, Bilgi Yayınları, Ankara, 1978.
Ulubelen, Erol: **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul, 1967.
Us, Asım: **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım**, Vakit Matbaası, İstanbul, 1966.
Ünver, Süheyl: **Tıbbiyede Hürriyet Mücadelesi**, Hayat Tarih Mecmuası, Sayı 11, Hayat Yayınları, İstanbul, 1965.
Yalman, Ahmet Emin: **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, Cilt 1, Rey Yayınları, İstanbul, 1970.
Yetkin, Çetin: **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, Karacan Yayınları, İstanbul, 1982.
Ziya Gökalp: **Türkçülüğün Esasları**, Varlık Yayınları, No. 42, İstanbul, tarihsiz.

ÇAĞLAR KIRÇAK
MEŞRUTİYETTEN GÜNÜMÜZE GERİCİLİK

"Bugünlerde *Çağlar Kırçak*'ın *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik* adlı kitabını okuyorum. Dr. Kırçak, bu incelemesinde *"islamcı terör olmaz"* yargısına tarih içinde yanıtlar veriyor. Kırçak'ın kitabı, önceki günün ve dünün incelenmesi değil, bugünün de aynasıdır. "

Uğur Mumcu (Cumhuriyet Gazetesi)

"Dr. Çağlar Kırçak *Meşrutiyetten Günümüze Gericilik* kitabında başta C.H.P. olmak üzere 1945'teki çoğulcu sisteme, yani demokrasiye geçiş aşamasında bütün partilerin gericiliğe nasıl ödün verdiklerini özetliyor. "

Oktay Akbal (Milliyet Gazetesi)

"Geçmişi, özellikle yakın geçmişi bilmeden, geleceğe yönelik sağlıklı tasarımlar yapmak olanaksızdır. *Kırçak*, bu yapıtında yakın geçmişimizi ince eleğe koyup, elemiş. Hatır gönül işine prim vermeden, gözümüzün içine baka baka gerçekleri söylemiş. Yüreklice herkesin boyunun ölçüsünü almış."

Hasan Kıyafet (Aydınlık Gazetesi)

"Türkiye'de "şeriat düzeni" ni yeniden kurmaya yönelen köktendinci akımların laik ve demokratik Cumhuriyet'i tehdit ettiği, zora başvurduğu, kamu kurumlarında yuvalandığı, II. Cumhuriyetçilerin bunlarla işbirliği ettiği şu günlerde, Atatürk'ü "ağızlarına pelesenk eden" 12 Eylül generallerinin ve onların süreği olan kimi politikacıların verdiği ödünleri düşündükçe, gerici akımların gelişimini, dinin nasıl günlük siyasaya araç edildiğini somut örnekleriyle kanıtlayan Dr. Çağlar KIRÇAK'ın bu yapıtı uyarıcı ve eğitici önemli bir kaynak oluşturuyor."

Prof. Dr. Cevat Geray

KAPAK RESMİ: Sultan II. Abdülhamit Cuma Selamlığında (1915), Çağlar Kırçak kolleksiyonu.

ISBN 975-533-073-9

